

ISSN 2992-9229

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

Xalqaro ilmiy jurnal

Samarqand - 2023

ISSN 2992-9229

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

XALQARO ILMIY JURNALI

“TURKOLOGICAL RESEARCH” INTERNATIONAL SCIENTIFIC
JOURNAL

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Xalqaro ilmiy jurnal SamDU Kengashining majlisida muhokama qilinib, nashrga
tavsiya etilgan (2023-yil 25-aprel, 11-sonli qarori)

<https://turkologiya.samdu.uz>

SAMARQAND – 2023

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR”

XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL “TURKOLOGICAL RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ”

Bosh muharrir:	Bosh muharrir o‘rinbosari:
Juliboy ELTAZAROV <i>f.f.d., professor (O‘zbekiston)</i>	Roxila RUZMANOVA <i>f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)</i>
TAHRIRIYAT KENGASHI:	
<p>Rustam XALMURADOV – t.f.d., professor, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti rektori (O‘zbekiston);</p> <p>Hakim XUSHVAQTOV – f.m.f.d., professor, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori (O‘zbekiston);</p> <p>Akmal AHATOV – t.f.d., professor, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti xalqaro hamkorlik bo‘yicha prorektori (O‘zbekiston);</p> <p>Muslihiddin MUHIDDINOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Ibodulla MIRZAYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Shuhrat SIROJIDDINOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Suyun KARIMOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Murodqosim ABDIYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Shavkat HASANOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Erkin MUSURMONOV – f.f.d., dotsent (O‘zbekiston);</p> <p>Azamat PARDAYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Musa YULDASHEV – f.f.n., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Dilfuza DJURAKULOVA – t.f.n., dotsent (O‘zbekiston);</p>	<p>Aftondil ERKINOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Nasimxon RAHMONOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Qosimjon SODIQOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Hamidulla DADABOYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Ma‘rufjon YO‘LDOSHEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Jabbor ESHONQUL – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Muhabbat QURBONOVA – f.f.d., professor (O‘zbekiston);</p> <p>Mardon BOLTAYEV – dotsent (O‘zbekiston);</p> <p>Ali AKAR – f.f.d., professor (Turkiya);</p> <p>Abdusalom ARVASH – f.f.d., professor (Turkiya);</p> <p>Funda TOPRAK – f.f.d., professor (Turkiya);</p> <p>Musa Shamil YUKSEL – f.f.d., professor (Turkiya);</p> <p>Temur KOJAO‘G‘LI – f.f.d., professor (AQSH);</p> <p>Hayrunnisa ALAN – f.f.d., professor (Turkiya);</p> <p>Varis CHAKAN – f.f.d., professor (Turkiya);</p> <p>Almaz ULVI – f.f.d., professor (Ozarbayjon).</p> <p>Mas‘ul muharrir: PhD Zokir BAYNAZAROV (O‘zbekiston)</p> <p>Texnik xodim: Rahmatulla SHOKIROV (O‘zbekiston)</p>

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR”

XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Главный редактор:

Жулибой ЭЛТАЗАРОВ
д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Заместитель главного редактора:

Рохила РУЗМАНОВА
к.ф.н., доцент (Узбекистан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Рустам ХАЛМУРАДОВ – д.т.н., профессор,
ректор Самаркандского государственного
университета имени Ш.Рашидова
(Узбекистан);

Хаким ХУШВАКТОВ – д.ф.м.н., профессор,
проректор по научной работе и инновациям
Самаркандского государственного
университета имени Ш.Рашидова
(Узбекистан);

Акмал АХАТОВ – д.т.н., профессор,
проректор по международному
сотрудничеству Самаркандского
государственного университета имени
Ш.Рашидова (Узбекистан);

Муслихиддин МУХИДДИНОВ – д.ф.н.,
профессор (Узбекистан);

Ибодулла МИРЗАЕВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ – д.ф.н.,
профессор (Узбекистан);

Суюн КАРИМОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Муродкасым АБДИЕВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Шавкат ХАСАНОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Эркин МУСУРМОНОВ – д.ф.н., доцент
(Узбекистан);

Азамат ПАРДАЕВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Муса ЮЛДАШЕВ – к.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Дилфуза ДЖУРАКУЛОВА – к.и.н., доцент
(Узбекистан);

Афгондил ЭРКИНОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Насимхан РАХМОНОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Касимжон СОДИКОВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Хамидулла ДАДАБОЕВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Маруфжан ЙУЛДОШЕВ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Джаббар ЭШАНКУЛ – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Мухаббат КУРБАНОВА – д.ф.н., профессор
(Узбекистан);

Мардон БОЛТАЕВ – доцент (Узбекистан);

Али АКАР – д.ф.н., профессор (Турция);

Абдусалам АРВАШ – д.ф.н., профессор
(Турция);

Фунда ТОПРАК – д.ф.н., профессор (Турция);

Муса Шамиль ЮКСЕЛЬ – д.ф.н., профессор
(Турция);

Темур КОДЖАОГЛУ – д.ф.н., профессор
(США);

Хайрунниса АЛАН – д.ф.н., профессор (Турция);

Варис ЧАКАН – д.ф.н., профессор (Турция);

Алмаз УЛЬВИ – д.ф.н., профессор
(Азербайджан).

Ответственный редактор: **PhD Зокир
БАЙНАЗАРОВ (Узбекистан)**

Технический персонал: **Рахматулла ШОКИРОВ
(Узбекистан)**

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR”

XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ”

Chief Editor:

Deputy Chief Editor:

Juliboy ELTAZAROV

Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan)

Rokhila RUZMANOVA

Candi. of philol. scien., Associate Professor (Uzbekistan)

EDITORIAL TEAM:

Rustam KHALMURADOV – Doc. of technic. scien., Professor, Rector of Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Hakim KHUSHVAKTOV – Doc. of physic. and mathematic. scien., Professor, Vice-Rector for Research and Innovation, Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Akmal AKHATOV – Doc. of technic. scien., Professor, Vice-Rector for International Cooperation of Samarkand State University named after Sh.Rashidov (Uzbekistan);

Muslihiddin MUKHIDDINOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Ibodulla MIRZAEV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Shukhrat SIROJIDDINOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Suyun KARIMOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Murodkasim ABDIEV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Shavkat KHASANOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Erkin MUSURMONOV – Doc. of philol. scien., Associate Professor (Uzbekistan);

Azamat PARDAEV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Musa YULDASHEV – Candi. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Dilfuza DZHURAKULOVA – Candi. of hist. scien., Associate Professor (Uzbekistan);

Aftondil ERKINOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Nasimkhan RAKHMONOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Kasimjon SODIKOV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Khamidulla DADABOEV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Marufzhan YULDOSHEV – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Jabbar ESHANKUL – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Muhabbat KURBANOVA – Doc. of philol. scien., Professor (Uzbekistan);

Mardon BOLTAEV – Associate Professor (Uzbekistan);

Ali AKAR – Doc. of philol. scien., Professor (Türkiye);

Abdusalam ARVASH – Doc. of philol. scien., Professor (Türkiye);

Funda TOPRAK – Doc. of philol. scien., Professor (Türkiye);

Musa Shamil YUKSEL – Doc. of philol. scien., Professor (Türkiye);

Temur KOJAOGLU – Doc. of philol. scien., Professor (USA);

Hayrunnisa ALAN – Doc. of philol. scien., Professor (Türkiye);

Varis CHAKAN – Doc. of philol. scien., Professor (Türkiye);

Almaz ULVI – Doc. of philol. scien., Professor (Azerbaijan).

Managing editor: **PhD Zokir BAYNAZAROV (Uzbekistan)**

Technical staff: **Rakhmatulla SHOKIROV (Uzbekistan)**

“TURKOLOGİK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMİY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ”

Baş Editör:

Baş Editör Yardımcısı:

Juliboy ELTAZAROV

Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan)

Rohila RUZMANOVA

Filoloji bilimleri adayı, Doç. Dr. (Özbekistan)

EDITORIAL TEAM:

Rustam HALMURADOV – Teknik bilimler doktoru, Prof. Dr., Ş.Raşidov adına Semerkand Devlet Üniversitesi Rektörü (Özbekistan);

Hakim HUŞVAKTOV – Fizik ve matematik bilimleri doktoru, Prof. Dr., Ş.Raşidov adına Semerkand Devlet Üniversitesi Araştırma ve İnovasyondan Sorumlu Rektör Yardımcısı (Özbekistan);

Akmal AHATOV – Teknik bilimler doktoru, Prof. Dr., Ş.Raşidov adına Semerkand Devlet Üniversitesi Uluslararası İşbirliğinden Sorumlu Rektör Yardımcısı (Özbekistan);

Muslihiddin MUHİDDİNOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

İbodulla MİRZAYEV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Şuhrat SİROJİDDİNOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Suyun KARİMOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Murodkasım ABDİYEV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Şavkat HASANOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Erkin MUSURMONOV – Filoloji bilimleri doktoru, Doç. Dr. (Özbekistan);

Azamat PARDAYEV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Musa YULDAŞEV – Filoloji bilimleri adayı, Prof. Dr. (Özbekistan);

Dilfuza JURAKULOVA – Tarih bilimleri adayı, Doç. Dr. (Özbekistan);

Aftondil ERKİNOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Nasimhan RAHMONOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Kasimjon SODİKOV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Hamidulla DADABOYEV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Marufjan YULDOŞEV – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Jabbar EŞANKUL – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Muhabbat KURBANOVA – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Özbekistan);

Mardon BOLTAYEV – Doç. Dr. (Özbekistan);

Ali AKAR – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Türkiye);

Abdusalam ARVAŞ – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Türkiye);

Funda TOPRAK – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Türkiye);

Musa Şamil YÜKSEL – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Türkiye);

Temur KOCAOĞLU – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (ABD);

Hayrunnisa ALAN – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Türkiye);

Varis ÇAKAN – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Türkiye);

Almaz ÜLVİ – Filoloji bilimleri doktoru, Prof. Dr. (Azerbaycan).

Sorumlu Editör: **PhD Zokir BAYNAZAROV** (Özbekistan)

Teknik Personel: **Rahmatulla ŞOKİROV** (Özbekistan)

TILSHUNOSLIK

1. **Қосимжон СОДИҚОВ**
ЭСКИ ЛУҒАТЛАРДАГИ ФОНЕТИК ИЗОҒЛАР ВА АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНГАН СЎЗЛАРНИ ТЎҒРИ ЎҚИШ МАСАЛАСИ..... 13
2. **Mirvari İSMAYILOVA**
QLOBALLAŞAN DÜNYADA ORTAQ TÜRK DİLİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ..... 25
3. **Ertuğrul YAMAN**
TÜRKÇE KÖKENLİ YAZI DİLLERİNİN ORTAKLAŞMASI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER..... 31
4. **Myca ЮЛДАШЕВ**
ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ПОЛИПРЕДИКАТИВНЫХ СТРУКТУР В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ..... 38
5. **Faxriddin YAKUBOV**
“DISKURS” YOKI MATN TUSHUNCHASI HAQIDA..... 50

ADABIYOTSHUNOSLIK

6. **Dilorom SALOHİY**
NAVOIY LIRIKASIDA QADIMIY TURKIY SHE’RIYAT AN’ANALARI TAKOMILI..... 55
7. **Məsmə İSMAYILOVA**
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS FOLKLORUNDA OXŞAR CƏHƏTLƏR..... 62
8. **Aytən ABBASOVA**
ÖMƏR SEYFƏDDİNİN BƏDII NƏSRİNDƏ DÖVRÜN İCTIMAI-SIYASI SƏCIYYƏSİ..... 68
9. **Jumagul SUVONOVA**
ARBA’IN-HADITH AND POETICS OF TRADITIONS OF THE XXI CENTURY IN ALISHER NAVOI’S WORK..... 79

ADABIY ALOQALAR VA TARJIMASHUNOSLIK

10. **Bülent BAYRAM**
ZARIF BASHIRIYNING “O‘ZBEK ADABIYOTI” NOMLI ASARI: MAZMUN VA MUNOSABAT O‘RGANILISHI..... 85

TURK DUNYOSI GEOPOLITIKASI

11. Juliboy ELTAZAROV

BÜYÜK İPEK YOLUNDAKİ KÜLTÜRLER ARASI İLİŞKİLERİN ARACI OLARAK İPEK VE BAĖARAT.....	98
--	----

TURKIY TILLAR DIALEKTOLOGIYASI

12. Sevinc SADIQOVA

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ARXAİK LEKSİK VAHİDLƏRİN TÜRK DİLLƏRİNDƏ PARALELLƏRİ.....	108
--	-----

13. Shavkat MAHMADIYEV

TURKIYSHUNOSLIKKA OİD TADQIQOTLARDA DIALEKTAL BIRLIKLARNING O‘RGANILISH MASALALARI.....	117
---	-----

TURKIY XALQLARNING IJTIMOİY-MADANIY ALOQALARI TARIXI

14. Кемал Явуз АТАМАН

İKKI ETAKÇI SAĖOBA: KUCAM İBN ABBOC VA ABU AYİÜB AL-ANÇORİY ĖAMDA İKKI MUĖİM ŞAĖAR: SAMARQAND VA İSTANBUJ.....	122
--	-----

FOLKLORSHUNOSLIK

15. Ahmad RAHIMOV

O‘ZBEK XALQ DOSTONLARI LEKSİKASINING TARIXİY ASOSLARI.....	136
--	-----

16. Simuzər ƏLIYEVA

FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA LİRİK ƏSƏRLƏRİN İFADƏLİ OXUSUNUN TƏŞKİLİ.....	145
---	-----

YUBILYARLARIMIZ

SO‘Z DURLARIN TERMOQDIR İSHI.....	152
-----------------------------------	-----

BIZNING NASHRLARIMIZ

TEMURİYLAR SİVİLİZATSİYASİGA DOİR İZLANİŞLAR.....	154
---	-----

MAHMUD KOSHĖARIYNING “DEVONU LUG‘ATI-T-TURK” ASARIDAGI OLAMNING LİSONİY MANZARASI.....	155
--	-----

O‘RXUN-YENİSEY OBİDALARI MATNLARINI O‘QISH VA TRANSKRİPSİYA QILISH MUAMMOLARI.....	156
--	-----

AZIZ MUSHTARIY!

Davlatimiz tomonidan olib borilayotgan ijtimoiy-ma'rifiy, ilm-u fanni rivojlantirishga qaratilgan siyosat, Turkiy Davlatlar Tashkilotining Samarqandda o'tkazilgan sammitida ko'zda tutilgan o'zaro aloqalarni jadallashtirish bo'yicha ishlab chiqilgan dastur va loyihalarni amalga oshirish hamda turkologiya sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirish va yoritish maqsadida Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida "Turkologik tadqiqotlar" xalqaro jurnali ta'sis etildi. Jurnal turkiy til va shevalar, Markaziy Osiyo turkiy xalqlari lisoniy va adabiy aloqalari tarixi, ijtimoiy-madaniy sohalarda amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalarini e'lon qilishga mo'ljallangan. Jurnalda muharrir minbari, tadqiqotlar, ilmiy axborot, taqriz va e'tirof, ilmiy anjuman, yosh tadqiqotchi, xotira, yubilyarlarimiz kabi ruknlar mavjud. O'zbek, turk, rus, ingliz va barcha turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi.

TAHRIRIYAT

DEAR READER!

B In order to implement programs and projects developed to accelerate the relationship envisaged at the summit of the Organization of Turkic States held in Samarkand, as well as to coordinate and highlight the research work carried out in the field of Turkic studies, the International Journal, Samarkand State University named after Sharof Rashidov, "Turkological Studies" passed the state registration. The journal is intended to publish the results of scientific research in the field of Turkic languages and dialects, the history of linguistic and literary relations of the Turkic peoples of Central Asia, the socio-cultural field. There are such headings as a young researcher, memory and our anniversaries. Articles written in Uzbek, Turkish, Russian, English and all Turkic languages are accepted.

EDITORIAL BOARD

SEVGİLİ OKUYUCU!

Özbekistan Cumhuriyeti devletinin sosyal-eğitimsel ve bilimsel gelişme politikasının başarılı şekilde uygulanmasına yardımcı olmak amacıyla, Semerkant'ta düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatının zirvesinde öngörülen karşılıklı ilişkilerin hızlandırılması için geliştirilen program ve projeleri uygulamak, bilimsel çalışmaları koordine etmek, Türkoloji alanında yürütülen araştırma çalışmaları Semerkant Devlet Üniversitesi, uluslararası "Türkoloji Araştırmaları" dergisini tescil etmiştir. Dergi, Türk dili ve lehçeleri, Orta Asya Türk topluluklarının dil ve edebiyat ilişkileri tarihi, sosyo-kültürel alanlardaki bilimsel ve araştırma çalışmalarının sonuçlarını yayınlamayı amaçlamaktadır. Dergimizde editör kürsüsü, araştırma, bilim dünyasından, inceleme ve tanıma, bilimsel konferans, genç araştırmacı, hatıra, yıldönümleri gibi sütunlar yer almaktadır. Özbekçe, Türkçe, Rusça, İngilizce ve tüm Türk lehçelerinde yazılmış makaleler kabul edilmektedir.

YAYIN KURULU

УВАЖАЕМЫЙ ЧИТАТЕЛЬ!

В целях реализации программ и проектов, разработанных для ускорения взаимоотношений, предусмотренных на состоявшемся в Самарканде саммите Организация Тюркских Государств, а также координации и освещения научно-исследовательской работы, проводимой в области тюркологии, Международный журнал, Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова, «Тюркологические исследования» прошел государственную регистрацию. Журнал предназначен для публикации результатов научно-исследовательских работ в области тюркских языков и диалектов, истории языковых и литературных связей тюркских народов Средней Азии, социокультурной области. В журнале есть такие рубрики, как подиум редактора, исследования, научная информация, рецензия и признание, научная конференция, молодой исследователь, память, юбилей. Принимаются статьи, написанные на узбекском, турецком, русском, английском и всех тюркских языках.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИИ

QUTLOV XATI

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 24-iyuldagi “Samarqand davlat universiteti faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 571-son Qarori, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 13-yanvardagi “Samarqand Davlat universiteti faoliyatini yanada takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-82-sonli Qarorida belgilangan vazifalar ijrosini bosqichma-bosqich ta‘minlash hamda turkiy dunyoning bebaho merosini saqlab qolish, uni chuqur o‘rganib, kelgusi avlodlarimizga bezavol yetkazish, “Turkiy sivilizatsiyaning yangi davri: umumiy taraqqiyot va farovonlik sari” shiori ostida yangi yuksalish bosqichida amalga oshiriladigan ilmiy izlanishlarni xalqaro sahnada namoyish etish maqsadida Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat universiteti Turkologiya ilmiy-tadqiqot instituti qoshida “Turkologik tadqiqotlar” xalqaro jurnali ta‘sis etildi.

Turkiy xalqlarning ijtimoiy-madaniy aloqalari tarixi, Turk dunyosi tadqiqotlari, turkiy tillar dialektologiyasi, folklorshunoslik, qiyosiy tilshunoslik va adabiyotshunoslik, adabiy aloqalar va tarjimashunoslik, turk dunyosi geopolitikasi sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalarini yoritish maqsadida chop etilishi ko‘zda tutilgan ushbu ilmiy jurnalni Oliy Attestatsiya Komissiyasi, “Scopus” va boshqa xalqaro ilmiy bazalarning ro‘yxatiga kiritish rejalashtirilgan. Jurnalda O‘zbekiston, shuningdek, AQSH, Turkiya va Ozarbayjon davlatlari olimlaridan iborat tahririyat kengashi shakllantirilgan. Jurnalda maqola va materiallar o‘zbek, turk va boshqa turkiy tillarda hamda rus, ingliz tillarida, bosma va elektron shaklda jamoatchilikka taqdim etiladi.

Ushbu jurnalning Turkiy dunyoda o‘zaro aloqalarni jadallashtirish bo‘yicha ishlab chiqilgan “Turkiy dunyo nigohi – 2040” konsepsiyasi, “Turkiy davlatlar tashkilotining besh yillik strategiyasi”ni amalga oshirish, eng asosiysi – tarixi, tili va madaniyati mushtarak bo‘lgan qardosh xalqlar va davlatlar o‘rtasidagi ilmiy hamkorlikni yuksak pog‘onaga olib chiqishga, 170 millionga yaqin aholi yashaydigan ulkan mintaqani o‘z ichiga olgan Turkiy Davlatlar Tashkiloti nufuzini yanada mustahkamlashga hamda mamlakatimizning xalqaro miqyosdagi imijini yuksaltirishga munosib hissa qo‘shishiga ishonamiz. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2022-yil 11-sentabrda Samarqandda bo‘lib o‘tgan Turkiy Davlatlar Tashkilotining Birinchi Sammitida ta‘kidlaganidek, “Bebaho ma‘naviy xazinani barcha a‘zo va kuzatuvchi davlatlar tillarida ham chop etsak, qardosh ellarimizni, avvalambor, yosh avlodlarimizni o‘zaro yaqinlashtirish uchun mustahkam zamin yaratgan bo‘lar edik”. Bu yo‘lda jurnal xodimlari hamda mualliflariga, uning dunyoning turli qismlaridagi o‘quvchilariga omad tilaymiz!

Prof. Dr. Rustam XALMURADOV,

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi
senatori,
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand Davlat universiteti rektori*

KUTLAMA MESAJI

Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 24 Temmuz 2018 tarihli "Semerkant Devlet Üniversitesi'nin faaliyetlerinin daha da iyileştirilmesine yönelik tedbirler hakkında"ki 571 sayılı, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 8 Ekim 2019 tarihli PF-5847 sayılı Kararıyla onaylanan Özbekistan Cumhuriyeti yüksek öğretim sisteminin 2030 yılına kadar geliştirilmesi konsepti, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 13 Ocak 2022 tarihli "Semerkant Devlet Üniversitesi'nin faaliyetlerini daha da geliştirmek için ek önlemler hakkında"ki PQ-82 sayılı Kararnamelerde belirtilen görevlerin adım adım uygulanması ve Türk dünyasının paha biçilmez mirasını korumak, incelemek ve gelecek nesillere aktarmak, Semerkant Devlet Üniversitesi "Türk medeniyetinde yeni bir dönem: ortak kalkınma ve refaha doğru" sloganıyla gelişmenin yeni aşamasında yürütülen bilimsel araştırmaları uluslararası sahnede sergilemek amacıyla Semerkant Devlet Üniversitesi bünyesindeki Türkoloji Araştırma Enstitüsünün bilimsel yayını olarak uluslararası "Türkoloji Araştırmaları" dergisi kurulmuştur.

Türk Dünyasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin tarihi, Türk Dünyası araştırmaları, Türk Lehçeleri diyalektolojisi, Türk Dünyasının jeopolitiği, Folklor çalışmaları, Karşılaştırmalı dilbilim ve edebiyat çalışmaları, Edebyat ilişkileri ve çeviri çalışmaları alanlarındaki bilimsel araştırmaların sonuçlarını öne çıkarmak amacıyla yayınlanmak üzere hazırlanmış bu derginin Özbekistan Yüksek Öğretim Kurulu, "Scopus" ve diğer uluslararası bilimsel veritabanları listesine dahil edilmesi planlanmaktadır. Derginin yayın kurulu Özbekistan, ABD, Türkiye ve Azerbaycanlı bilimadamlarından oluşmaktadır. Dergide yer alan yazı ve materyaller, Özbekçe, Türkçe ve diğer Türk dillerinin yanı sıra Rusça, İngilizce, basılı ve elektronik ortamda kamuoyuna sunulmaktadır.

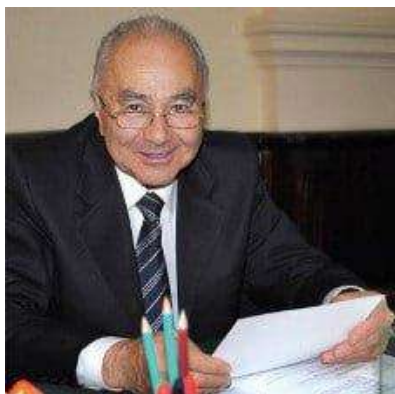
Bu derginin, Türk Dünyasında karşılıklı ilişkilerin hızlandırılması için geliştirilen "Türk Dünyası Vizyonu – 2040" konseptinin ve "Türk Devletleri Teşkilatının Beş Yıllık Stratejisi"nin hayata geçirilmesi, en önemlisi ortak tarih, dil ve kültüre sahip kardeş halklar ile ülkeler arasındaki bilimsel işbirliğini daha üst düzeye taşımaya, 170 milyondan fazla nüfusuyla devasa bir coğrafyayı yayılmış Türk Devletleri Teşkilatı'nın etkisini daha da güçlendirmeye ve ülkemizin uluslararası düzeydeki imajının yükseltilmesine değerli bir katkı sağlayacağına inanıyoruz.

Sn Cumhurbaşkanımız Şevket Mirziyayev'in 11 Eylül 2022 tarihinde Semerkant'ta düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatı'nın 1. Zirvesi'nde belirttiği gibi, "Bu paha biçilmez manevi hazineyi tüm üye ve gözlemci devletlerin dillerinde yayınlarsak, başta genç nesillerimiz olmak üzere kardeş ülkelerimizi birbirine yakınlaştırmanın sağlam temellerini atmış oluruz". Bu yolda derginin ekibine ve yazarlarına olduğu kadar dünyanın farklı yerlerindeki okuyucularına da başarılar diliyoruz!

Prof. Dr. Rüstem HALMURADOV,

***Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Meclisi
Senatörü, Şeref Reşidov adına Semerkant
Devlet Üniversitesi Rektörü***

LETTER OF CONGRATULATION

In order to implement the tasks step-by-step specified in the Resolution No. 571 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated July 24, 2018 “On measures to further improve the activities of Samarkand State University”, the concept of the development of the higher education system of the Republic of Uzbekistan until 2030, approved by the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-5847 dated October 8, 2019, and in the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated January 13, 2022 “On additional measures to further improve the activities of Samarkand State University” PQ-82 and preserve the priceless heritage of the Turkic world, study it in depth and pass it on to our future generations, demonstrate scientific research on the international stage under the slogan “New Era of Turkish Civilization: Towards Common Development and Prosperity”, The international journal “Turkological Research” was established under the Turkology Research Institute of Samarkand State University named after Sharof Rashidov.

This scientific journal is intended to be published to highlight the results of scientific research in the fields of the history of socio-cultural relations of the Turkic peoples, research of the Turkic World, dialectology of Turkic languages, geopolitics of the Turkic World, folklore studies, comparative linguistics and literary studies, literary relations and translation studies. It is planned to include this scientific journal in the list of the Higher Attestation Commission, “Scopus” and other international scientific databases. The journal has an editorial board consisting of scientists from Uzbekistan, the USA, Turkey, and Azerbaijan. Articles and materials in the journal are presented to the public in Uzbek, Turkish, and other Turkic languages, as well as in Russian, and English, in printed and electronic forms.

We believe that this journal will make a worthy contribution to raising the image of our country at the international level, implementation of the concept of “Turkic World View – 2040” developed for the acceleration of mutual relations in the Turkic world and “Five-year strategy of the Organization of Turkic States”, the most important thing is to bring the scientific cooperation between brotherly peoples and countries with a common history, language and culture to a higher level, and further strengthen the influence of the Organization of Turkic States, which includes a huge region with about 170 million inhabitants.

As our President Shavkat Mirziyoyev stated at the First Summit of the Organization of Turkic States held in Samarkand on September 11, 2022, “If we publish this priceless spiritual treasure in the languages of all member and observer states, we would create a solid foundation for bringing our brotherly countries, especially our young generations closer to each other”. We wish good luck to the journal’s staff and authors, as well as its readers in different parts of the world!

Prof. Dr. Rustam KHALMURADOV,

Senator of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan, Rector of Samarkand State University named after Sharof Rashidov

ПРИВЕТСТВЕННОЕ ПИСЬМО

Согласно Постановлению Кабинета Министров Республики Узбекистан от 24 июля 2018 года № 571 “О мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности Самаркандского государственного университета”, Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года, утвержденная Указом Президента Республики Узбекистан от 8 октября 2019 года № ПФ-5847, и задаче, поставленной в постановлении Президента Республики Узбекистан от 13 января 2022 года № ПП-82 “О дополнительных мерах по дальнейшему совершенствованию деятельности Самаркандского государственного университета” под девизом “Новая эра

тюркской цивилизации: к общему прогрессу и процветанию”, с целью глубокого изучения и сохранения бесценного наследия тюркского мира, и чтобы безукоризненно передать его будущим поколениям, был учрежден международный журнал “Тюркологические исследования” при Научно-исследовательском институте Тюркологии Самаркандского государственного университета им.Шарафа Рашидова.

Данный научный журнал, планируется включить в базу Высшей аттестационной комиссии, “Scopus” и других международных научных изданий, который предназначен для освещения результатов научно-исследовательской работы в области истории социокультурных связей тюркских народов, диалектологии тюркских языков, фольклористики, сравнительного языкознания и литературоведения, литературных связей и переводоведения, геополитики тюркского мира. В журнале сформирован редакционный совет, состоящий из ученых Узбекистана, США, Турции и Азербайджана. Статьи и материалы журнала доступны общественности на узбекском, турецком и других тюркских языках, а также на русском, английском языках, в печатном и электронном виде.

Разработанная этим журналом концепция “Видение тюркского мира – 2040” для ускорения взаимоотношений в тюркском мире, реализации “Пятилетней стратегии Организации тюркских государств” – главное между братскими народами и стран с общей историей, языком и культурой. Надеемся, что она внесет достойный вклад в вывод научного сотрудничества на более высокий уровень, в дальнейшее укрепление авторитета Организации тюркских государств, включающей в себя огромный регион с населением около 170 млн. жителей, а также повышению имиджа нашей страны на международном уровне. Как отметил наш Президент Шавкат Мирзиёев на Первом Саммите Организации тюркских государств в Самарканде 11 сентября 2022 года: “Если бы мы напечатали бесценное духовное сокровище на языках всех государств-членов и наблюдателей, мы создали бы прочную основу для сближения наших братских народов и, прежде всего, нашего молодого поколения”. Удачи на этом пути сотрудникам и авторам журнала, его читателям из разных уголков мира!

Проф. Др. Рустам ХАЛМУРАДОВ,

Сенатор Олий Мажлиса Республики Узбекистан, ректор Самаркандского государственного университета имени Шарафа Рашидова

TILSHUNOSLIK

ЭСКИ ЛУҒАТЛАРДАГИ ФОНЕТИК ИЗОҲЛАР ВА АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНГАН СЎЗЛАРНИ ТЎҒРИ ЎҚИШ МАСАЛАСИ

Қосимжон СОДИҚОВ,

филология фанлари доктори, профессор,
Тошкент давлат шарқшунослик университети

АННОТАЦИЯ

Алишер Навоий яшаган чоғлардан то ўтган юзйил бошларига қадар бўлган ораликда классик ўзбек тили (“чиғатой тили”) асарлари бўйича луғатлар яратилган. Луғатларда классик асарларда ишлатилган сўзларнинг маънолари билан бир қаторда, уларнинг фонетик хусусияти, ёзилиши ва талаффузи, полифоник ҳарфларнинг ушбу ўриндаги вазифаси, сўзларнинг фонетик вариантлари кенг қамровда ёритилган. Луғатчилар танлаган принциплар турк лексикографияси ва тилшунослигининг тарихий метод ҳамда анъаналари, қолаверса, классик ўзбек ёзма адабий тили матнларида қўлланган сўзларни тўғри ўқиб, мазмунини тўғри талқин этиш имконини беради.

Ушбу мақола эски луғатларда келтирилган фонетик изоҳлар ва уларнинг талқинига бағишланган.

Калит сўзлар: лексикография, тарихий лексикография, “чиғатой тили”, сўз, семантика, луғатлар, фонетика, фонетик изоҳлар, арабча ҳарфларнинг ўқилиши, ҳарфларнинг фонетик вазифаси, тарихий тилшунослик.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОБЪЯСНЕНИЯ В СТАРИННЫХ СЛОВАРЯХ И ПРОБЛЕМА ПРАВИЛЬНОГО ЧТЕНИЯ СЛОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛИШЕРА НАВОИ

Касымжон САДИКОВ,

доктор филологических наук, профессор,
Ташкентский государственный
университет востоковедения

АННОТАЦИЯ

Со времен Алишера Навои до начало прошлого столетия созданы многочисленные словари по произведениям классического узбекского («чагатайского») языка. В них наряду с пояснениями значений слов классического языка, также широкомасштабном форме розьяснены их фонетические особенности, орфоэпия и правописания слов, фонетические функции букв и вариантов данных единиц. Принципы в данных словарях дают не только изучения исторических методов и традиций тюркской лексикографии и языкознаний, но и дают возможность правильного чтения и достоверного толкования значений слов в классических письменно-литературных текстах.

Данная статья посвящена фонетическим толкованиям в данных словарях и их розьяснениям.

Ключевые слова: лексикография, историческая лексикография, “чагатайский язык”, слово, семантика, словари, фонетика, фонетические пояснения, чтение арабских букв, фонетические функции букв, историческое языкознание.

PHONETIC EXPLANATIONS IN OLD DICTIONARIES AND THE PROBLEM OF CORRECT READING OF WORDS USED IN ALISHER NAVOI'S WORKS

Kasimjon SADIKOV,

doctor of philological sciences, professor,
Tashkent State University of Oriental Studies

ANNOTATION

From the time when Alisher Navoi lived to the beginning of the last century, numerous dictionaries were created based on the works of the classical Uzbek (“Chagatai”) language. In dictionaries, along with definitions of words which were used in classical works, their phonetic features, writing and spelling of them, functions of polyphonic letters in this position, phonetic options of words were highly explained.

The principles were chosen by lexicographers provide an opportunity to study the historical methods and traditions of Turkic lexicography and linguistic as well as for the correct reading and the reliable interpretation of the meaning of the words used in the classical Uzbek written literary texts.

This article is about phonetic explanations and their interpretations used in old dictionaries.

Key words: lexicography, historical lexicography, "Chagatai language", word, semantics, dictionaries, phonetics, contrasting explanations, reading Arabic letters, background functions of letters, historical linguistic knowledge.

Сўзбоши. Ўзбек тилшунослиги тарихида Низомиддин Мир Алишер Навоий асарларида қўлланган сўзларни жамлаб, изоҳли луғатлар тузиш, «чиғатой тили» бўйича илмий грамматик китоблар яратишга эътибор кучли эди. Бундай луғатлар ва грамматикалар форсча ва туркий тилларда бўлиб, Навоий яшаган чоғлардан то ўтган юзйил бошларига қадар бўлган ораликда яратилган. Уларда Мавлоно Лутфий, Мир Ҳайдар, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари ижодкорларнинг асарларидан олинган сўзларнинг маънолари очикланган. Ушбу луғатлар айни чоғда ўз даврининг грамматик асарлари ҳам саналади. Луғат эгалари классик манбаларда, биринчи галда, Навоий асарларида ишлатилган сўзларнинг маъноларини изоҳлар экан, уларнинг талаффузи, ўзига хос фонетик хусусиятига ҳам тўхталиб ўтганлар. Айрим луғатларда «чиғатой тили»нинг фонетика ва морфология бўлимлари ёритилиб, сўнгра луғат қисмига кўчилади.

Луғатларда сўзлар маъноси ва унинг товуш хусусиятини изоҳлашнинг ўзига яраша принциплари амал қилган. Луғатчилар танлаган принциплар туркий лексикография ва тилшунослигининг тарихий метод ҳамда анъаналари, қолаверса, классик ўзбек ёзма адабий тили матнларида қўлланган сўзларни тўғри ўқиб, мазмунини тўғри талқин этиш имконини беради.

Луғатлардаги фонетик изоҳлар Навоий ишлатган сўзларни тўғри ўқиш очкичидир. Луғатларда классик асарларда ишлатилган сўзларнинг маънолари билан бир каторда, уларнинг фонетик хусусияти, ёзилиши ва талаффузи, полифоник ҳарфларнинг ушбу ўриндаги вазифаси, сўзларнинг фонетик вариантлари кенг қамровда ёритилган. Бу нарса бошқа тил эгалари, қолаверса, қипчоқларга ёки ўғуз туркларига, айниқса, усмонли туркчасида сўзловчиларга «чиғатойча» матнларни ўқиш ва уларнинг маъносини талқин этишда қўл келган.

Луғат тузувчилар сўзларнинг ўқилиши ва англамини изоҳлар экан, айтиш шакли ва маънода қай бир ижодкорнинг асарида, ҳатто қандай вазиятда қўлланганини айтиб, ўша байт ёки жумлани мисол келтирадilar.

Классик асарларда ишлатилган сўзлар маъноси, уларнинг фонетик жиҳати, ҳарфларнинг ўқилиши борасида луғатчиларнинг ўзига хос ёндашувлари, талқин усуллари бор.

Ёзилиши бир хил, талаффузи турлича бўлган сўзларнинг ҳар бири мустақил сўз мақола сифатида берилди.

Масалан:

ot (اوت) – «ātaš» ma'nāsīnadur (DDT, 1869: 76);

ot (اوت) – «yerdā bitān ot» ma'nāsīnadur (DDT, 1869: 76);

öt- (اوت) – imāla ilā; «amr edüp geč-» demäkdür (DDT, 1869: 78).

Ёзилиши ва ўқилиши бир хил, лекин бир неча маънони англатган сўзларнинг мисоли:

ötmäk (اوتماک) – kāf 'arabīdur; «getmāk» va «gečmāk» va daxī «etmāk» demäkdür, «nān» ma'nāsīna (DDT, 1869: 90).

Демак, ötmäk сўзи öt- нинг масдари бўлиб, «кетмак», «кечмак» маъноларини англатади. Шунингдек, эски туркий битиглардаги «нон» маъносини англатган etmāk сўзи Навоий асарларида ötmäk шаклида ишлатилган. «Қутадғу билиг»да бу сўз etmāk шаклидадир: tuz-etmāk – жуфт сўз. «туз-нон» (ҚБС, 2020: 276). Навоий асарларидаги ötmäk сўзи öt- феълидан ясалган эмас, у қадимги etmākнинг фонетик жиҳатдан ўзгарган (e>ö) вариантдир: etmāk>ötmäk. Кўриниши ва айтилиши бир хил бўлгани учун «Абушқа»нинг муаллифи уни шу ерда эслаб ўтган, холос. Бундай фонетик ҳодиса бошқа сўзларда ҳам бор: «Қутадғу билиг»да – ew (ҚБС, 2020: 100); ҳозирги ўзбек адабий тилида – üy (адаб.орф.: уй); уйғурчада ва Тошкент шеvasида – öy.

Чоғиштиринг, XVIII юзйилда яшаб ижод этган ёзувчи, тарихчи ва олим Мирзо Мехдихон Астрабодийнинг (унинг Мўнший, Мозандароний, Кавкаб лақаблари ҳам бор) Навоий асарлари бўйича тузган туркча-фосча «Санглох» луғатида: ötmäk (اوتماک) ҳамда etmāk (اتماک) – «нон» (Sang, 120a: 11); ötmäkçi (اوتماکچی) – «нонвой» (Sang, 120a: 13).

Луғатда «нон» англамидаги etmāk ва ötmäk сўзларининг изоҳланиши шундай:

etmāk (اتماک) – «суқунли tā ва fathā ли mīm билан» (besukün-e tā va fath-e mīm) айтилган;

ötmäk (اوتماک) эса «ḍamma ли алиф билан» (beḍamm-e alif) айтилган (Sang, 85a).

Ёки яна «Абушқа»да:

ötük (اتوک) – kāf-e 'arabīla; «gečmiš» demäkdür va «ayaya giyilān edük» ma'nāsīnadur-ki,

«Ḥayratu-l-abrār»da yedinji maqālada gelür, bayt:

Altun isīrya-ki, qulay ayrītür,

Zarčil ötükdür-ki, ayay ayrītür (DDT, 1869: 90).

Бундан англашиладики, *ötük* сўзи жарангсиз [k] билан айтилган; бу сўз «кечмиш» дегани, шунингдек, ҳозирги ўзбек тилидаги «этик» ҳам Навоий асарларида *ötük* деб талаффуз қилинган.

Болалигимдан яхши эслайман, илгари ўзбек оғизларида ҳам бу сўз *ötük* дейиларди.

Унлилар талаффузини англаувчи атамалар. Толе Имоний ўзининг «Бадоеу-л-луғат»ида *mamdūda* атамасини «чўзиқ» деган маънода қўллаган. Жумладан, у *maddali alif*ни *alif-e mamdūda*, яъни «чўзиқ *alif*» деб атайди:

atliṛ (أَتْلِيغ) – *baalif-e mamdūda*; *nāmdār*. – чўзиқ *alif* билан; «номдор» (BL, 6b: 10).

asīṭ (أَسِيغ) – *baalif-e mamdūda* va ‘аун-е мо‘jаma; *fāyda* va *asarrā gōyand*. – чўзиқ *alif* ва нуқтали ‘аун билан; «фойда» ва «натижа»ни айтадилар (BL, 9a,12–9b: 1).

arīṭ (أَرِيغ) – *baalif-e mamdūda* va ‘аун-е мо‘jаma; *pāk* va *nahr-e ābrā gōyand*. – чўзиқ *alif* ва нуқтали ‘аун билан; «пок, тоза» ва «сув ариғи»ни айтадилар (BL, 9b: 6).

aldaṭ (أَلْدَاغ) – *baalif-e mamdūda*; *fīṭb*. – чўзиқ *alif* билан; «фириб, алдов» (BL, 14b: 7).

Луғатчи қўллаган *alif-e maftūḥa* атамаси очиқ *alif*ни англатади. Бунинг мисоллари шундай:

ata (اِتا) – *baalif-e maftūḥa*; *padaro*. – *fathāli*, яъни очиқ *alif* билан «ота»; *ana* (اِنا) – шу ҳаракат билан, бир нуқтани тушириб қолдириб, «она»ни айтадилар (BL, 9a: 4).

aqa (اِقَا) – *baalif-e mamdūda*; *barādar* va *xvāharča-e bozorgist*. – чўзиқ *alif* билан; «оға» ва «эгачи»дир (BL, 9a: 7).

Луғатда ишлатилган *bafath-e alif* атамасининг маъноси *fathāli alif* дир:

ayaṭ (اِيَاغ) – *bafath-e alif* va ‘аун-е мо‘jаma; *pā* va *piyāla* va *sāṭarrā gōyand*. – *fathāli alif* ва ‘аун-е мо‘jаma билан; «оёк» ҳамда «пиёла» ва «соғар»ни айтадилар (BL, 10a: 5).

Бу сўзнинг «пиёла» ва «соғар» маъносига мисол қилиб келтирган байти шундай:

Ey Navāyī, čūn koṇūl berdim ačilmas bādadin,

İstāsāñ ul otnī ravšan, dam-badam tutqil ayaṭ (BL, 10a: 8–9).

baḍam-u alif атамаси *ḍammali alif*, яъни [u] товушига ишора қилади:

učmaq (اُوچماق) – *baḍam-u alif* va *jīm-e fārsī*. – *ḍammali alif* ва форсча *jīm* билан; ҳақиқатан, «беҳишт, жаннат»ни айтадилар; мажозан «шамъ» ва «чирокнинг ўчиши»ни айтадилар; «учмоқ» маъносида ҳам келган (BL, 21b: 8).

alifu-l-maksūra атамаси «синиқ *alif*», яъни [e] товушини англатади. Масалан:

egri (اِيْغْرِي) – *baalifu-l-maksūra*; *kaj*. – *alifu-l-maksūra* [синиқ *alif*] билан; «эгри» (BL, 39b: 10).

Луғатчи қўллаган *išba'* атамаси «тўйинтирилган», яъни чўзиқ унлини англатади. Мисолларга эътибор қилинг:

ilig (اِيْلِيْغ) – *balkasr val-išba'*; *dastrā gōyand*. – *kasrali išba'* билан; «қўл»ни айтадилар (BL, 40a: 9).

uruš (اُوروش) – *baalḍamma va-l-išba'*; *jaṇ*. – *ḍammali* ва чўзиқ (унли билан); «жанг» (BL, 31a: 2).

orun (اورون) – *bališba'*; *'ibārat az jā* va *maqām-ast*. – тўйинтирилган, яъни чўзиқ (унли билан); «жой» ва «ўрин, даража» маъносидадир (BL, 25a: 2–3).

«Абушқа» луғатининг муаллифи чўзиқ унлиларга нисбатан *imāla* атамасини ҳам ишлатган. Масалан:

uy (اوي) – *imāla ilā*; «*šīṭir*» *ma'nāsina gelür* (DDT, 1869: 122).

öl (اول) – *imāla ilā*; *muṭlaq yašdur* «*nam*» *ma'nāsina* va «*daryā*» *ma'nāsina daxī gelür* (DDT, 1869: 113).

kāf ҳарфининг ўқилиши. Туркий матнларда kāf ҳарфи ҳам икки хил вазифани бажарган: у жарангсиз [k] ва жарангли [g] товушларини англатади. Навоий асарлари бўйича тузилган эски луғатларда [k] учун kāf-e 'arabî, яъни «арабча kāf»; жарангли [g] учун эса kāf-e 'ajamî, яъни «ажамча kāf» атамалари ишлатилган.

Туркий халқлар ўтмишда қўллаган ёзувлар ичида фақат кўк турк алифбосидагина жарангсиз [k] ва жарангли [g] учун айри-айри ҳарфлар бор эди. Қолган ёзувларда (уйғур, араб ёзувларида) эса [g] ва [k] товушлари ёзувда фарқ қилмайди, иккови ҳам kāf ҳарфи билан берилган. Шунга қарамай, котиблар, луғат тузувчилар тарафидан уларни фарқлашга уринишлар бўлган. Жумладан, айрим ўринларда жарангсиз [g]ни фарқлаш учун kāfнинг устига уч нукта ҳам қўйиб кетилган.

«Девону луғати-т-турк» қўлёзмасида: أكا ögä, яъни «доно» сўзида (МК, 1990: 5а). Ёки асарда үппа ли η товуши ҳам ана шундай ҳарф билан берилган: انك аη – «яноқ»; قزل انك qizil аη – «қизилмағиз» (МК, 1990: 16b); انك аη – қуш номи (МК, 1990: 16b); انك öη – «ўнг, олд» (МК, 1990: 16b); انك öη – «ранг» (МК, 1990: 16b); انك иш – «ўнг иш» (МК, 1990: 16b); انك оη – «ўнг» («сўл»нинг тескараси) (МК, 1990: 16b).

Бундан ташқари, Маҳмуд Кошғарий [g] ва [k]ларнинг талаффузини акс эттириш мақсадида турли грамматик атамалар(терминлар)дан ҳам фойдаланган.

У туркий сўзлардаги жарангли [g] товушини kāfun rakīkatun атамаси билан изоҳлаган. Арабча rakīka аслида «ингичка» дегани, лекин у kāfга нисбатан қўлланганда «жарангли» маъносини билдиради. Луғатда берилишига мисол: كوك küg – жарангли kāf (яъни, [g] билан) (bikāfin rakīkatin), «шеър ўлчови, вазни»; масалан: bu yir ne kug üzä-ol – «бу шеър қандай вазнда?» (МК, 1990: 250b).

Жарангсиз [k]га келсак, уни аввалгиси билан қориштириб юбормаслик учун, kāfun şulbatun атамаси билан берилган; şuluba асли «йўғон» дегани, лекин бу ўринда «жарангсиз»ни билдиради. Масалан: كوك kök – жарангсиз kāf (яъни [k]) билан (bi-l-kāfi-ş-sulbati), «кўк, осмон». Бу сўз қуйидаги мақолда ҳам келган: Kökkä südsä, yüzkä tüşür. – «Кўкка тупурса, юзга тушади» (МК, 1990: 251а).

«Абушқа» луғатининг муаллифи эса [g] ва [k]лар учун бошқа атамалардан фойдаланган: жарангли [g] учун kāf-e 'ajamî («ажамча kāf»), жарангсиз [k] учун эса kāf-e 'arabî («арабча kāf») атамасини қўллайди.

Мисолларга эътибор беринг:

itik (ايتيك) – kāf kāf-e 'arabîdur; bu daxî «keskin» va «tez» ma'nāsınadur (DDT, 1869: 42).

öksük (اوکسوک) – kāf kāf-e 'arabîdur; «eksik» demäkdür (DDT, 1869: 111);

kökümtül (كوكومتول) – kāflar kāfe 'arabîdur; «köm-kök» demäkdür (DDT, 1869: 370).

berk (بيرك) – kāf-e 'arabî ilä; «berk-u mahkam» ma'nāsınadur (DDT, 1869: 137).

bičäk (بيجك) – kāf 'arabîdur; «ignä» demäkdür, «sozan» manāsına-ki, «Ĝarāyibu-ş-siyar»da gelür (DDT, 1869: 136).

üsrük (اوسرुक) – kāf-e 'arabîyla; «mast» ma'nāsına gelür (DDT, 1869: 108).

ölük (اولوك) – kāf kāf-e 'arabîdur; «murda» ma'nāsınadur (DDT, 1869: 116).

čüčük (چوچوك) – kāf-e 'arabîla; «tatlu» demäkdür (DDT, 1869: 248).

öksük (اوکسوک) – kāf kāf-e 'arabîdur; «eksük» demäkdür-ki, «Badāye'u-l-vasaṭ»da gelür, bayt:

Meni-ki muḃbača der icrä äylädi üsrük,

Ne taḃ közümgä quyaş bolsa ḃarradın öksük (DDT, 1869: 111).

«Луғат-и Навоий»да: امگاک emgāk – kāf-e avval ’ajamî va sâni ’arabîdur; «emik» va «zahmat-u mašaqqat» ma’ nāsīnadur; «emik mulk» ma’ nāsīna daxī kelür (LN, 3b: 3).

ertäk (ايرتاك) – kāf ’arabîdur (LN, 5a: 2).

ešik (ايشيك) – kāf ’arabîdur; «qaru»ya derlär (LN, 5b: 2).

Энди «ажамча kāf»нинг мисоли, «Абушқа»дан:

berürgä (بيوروكا) – kāf kāf-e ’ajamîdur; «vermäk ičün» demäkdür (DDT, 1869: 137).

bergäli (بيركالى) – yana kāf kāf-e ’ajamîdur; «veräli» va «vermäk ičün» demäkdür (DDT, 1869: 137).

tegrä (تيگرا) – kāf-e ’ajamîdur; «däira» va «aträf» ma’ nāsīnadur (DDT, 1869: 191).

özgä (اوزگا) – kāf kāf-e ’ajamîdur; «kendüyä» demäkdür (DDT, 1869: 105).

Чоғиштиринг, Мирзо Меҳдихоннинг «Санглох» луғатида:

egä (ايگا) – befatḥe, kāf-e ’ajamî; bama’nî «mälek» va «šāḥib». – «фатҳа билан, ажамча kāf билан; «малик» ва «соҳиб» маъносида» (Sang, 172b: 3).

Бир сўзда иккита kāf келиб, бири [k], иккинчиси [g] деб ўқилиши ҳам мумкин ёки аксинча. Бундай ўринларда ҳар иккисига таъриф берилади. Масалан:

keḡäš (کينكاش) – kāf avval ’arabî va kāf sâni ’ajamîdur; «mašvarat» manāsīnadur (DDT, 1869: 361).

kölägä (كولاگا) – kāf avval ’arabî va kāf sâni ’ajamîdur; «köläga» demäkdür (DDT, 1869: 371). Чоғиштиринг, ҳозирги ўзб. кўланка; мақолда шундай келган: Ўзи – хон, кўланкаси – майдон.

čüčürgänmäk (چوچورگانماک) – kāf-e avval ’ajamî va kāf-e sâni ’arabîdur (DDT, 1869: 248).

Шу ўринда яна бир далилга эътибор қилинг.

Кўк турк алифбосида [k] ва [g] учун айри-айри ҳарф ишлатилганлиги сабабли, қадимги туркий битиглар тилида beg, bitig, bilig сўзлари [g] билан талаффуз қилинганини билиш мумкин. Масалан, Тўнюкүк битигида: beg – «бек», bilig – «билим»; Кул тигин битигида: bitig – «ёзув; китоб» ва б. (қаранг: Содиқов, 2018: 186–187).

Муҳими шундаки, кўк турк ёдгорликларидаги bitig сўзи «Абушқа»да жарангсиз [k], яъни «арабча kāf» билан (kāf-e ’arabîla) bitik деб ўқилиши таъкидланган. Мана ўша мисоли: bitik (بيتيك) – kāf ’arabîla; «maktüb»a derlär (DDT, 1869: 125).

Қизиғи шундаки, Мирзо Меҳдихон ҳам бу сўзни [k] билан келтирган. Мана унинг ёзгани:

bitik (بيتيك) – bekasre, tā va sukün kāf; maktüb. – «kasra, tā va sukün билан; мактуб» (Sang, 221b: 6).

Ёки яна «Абушқа» луғатида:

bitiklik (بيتيك ليك) – kāflari kāf ’arabîdur; «yazilmış» demäkdür (DDT, 1869: 126).

Ваҳоланки, луғатчи bilig сўзининг маъносини очиқлар экан, у жарангли [g], яъни «ажамча kāf» билан ўқилишини таъкидлаган. Мана ўша ёзгани:

bilig (بيليك) – kāf kāf-e ’ajamîdur; «bilmäk» va «idräk» ma’ nāsīnadur-ki, «Sab’ ai sayyāra»da ikinji ḥikāyatda Zayd ḡahḡāb čāḡīdan qačduyī maḡalḡa gelür, bayt:

Anča makr-u firīb va nav’ bilig,

Tišlätip laḡza laḡza šahqa ilig.

Va yana «Farḡād-u Širīn» xätimasında šahzāda našihatīda gelür-ki, bayt:

Bilig šāḡ äyläsä ḡayvänniḡ atīn

Ne taḡ-ki, kimsä tapsa šāḡ ḡātīn (DDT, 1869: 142).

Ёки beg сўзининг маъносини очиклар экан, унинг ҳам [g] товуши, яъни «ажамча kāf» билан талаффуз қилинганини таъкидлайди:

beg (بيک) – kāf kāf-e 'ajamîdur; «beg» demäkdür, «mīg» ma'nāsina (DDT, 1869: 140).

Ҳарқалай, Навоий асарлари тилида بتيک сўзи beg, bilig сингари жарангли [g] билан bitig деб айтилган. Луғатлардаги изоҳларга келсак, кейинги даврларда бу сўздаги kāf*нинг талаффузида жарангсизлашиш юз берган. «Абушқа» луғатининг тузувчиси ҳам, Мирзо Мехдихон ҳам ана шу талаффузига таянган ҳолда уни bitik деб келтирганлар чоғи.

Луғат ўғузлар даврасида тузилган. Бу нарса классик сўзларнинг очикламасидаги ўғузча луғат қатлами, сўзлар ва кўшимчаларнинг ёзилишида ҳам яққол кўзга ташланиб туради: körgü («кўприк»), ördäkiñ dišisi («ўрдакнинг модаси»), аyaуа giyilän edük («оёкқа кийиладиган этик»), yedinji («еттинчи»), qačduyi («қочгани») сингари.

Луғатда ўғузлар даврасида тузилганлигининг таъсири бор: унда хатто «чиғатой тили»даги, хусусан, Навоий асарларида ишлатилган айрим сўзлар ҳам ўғузчалаштириб юборилган.

Жумладан, луғатчи ögürmäk сўзини изоҳлар экан, ундаги kāf ҳарфларининг талаффузи ва сўз маъносига тўхталиб, шундай ёзади:

ögürmäk (اوگورماک) – kāf-e avval 'ajamî va kāf-e sänî 'arabîdur. «Muḥākamatu-l-luḡatayn»da Navāyî ḥaḍratlarî bu luḡatî ſuyla taſjîḥ etmiſlär-ki, «yana biyik ün bilä-kim, e'tidälsiz äſub bilä üyülaḡaylar», anî «ökürmäk» derlär (DDT, 1869: 111).

Аслида луғатнинг бу сўз мақоласи ökürmäk (اوگورماک) – kāflar kāf-e 'arabîdur деб бошланганида тўғри бўларди. Сабаби, «Муҳокамату-л-луғатайн»даги اوگورماک сўзи жарангсиз [k], яъни «арабча kāf» билан айтилган. Чоғиштиринг, ҳозирги ўзбек тилида ҳам ўқирмак – «ўқириб йиғламок»дир; ögürmäk эса бошқа бир сўз.

Ёки яна бир мисол:

güjlük (كوجلوك) – kāf-e avval kāf-e 'ajamî va kāf-e sänî kāf-e 'arabîdur va jīm-e 'arabîla, «quvvatlu» ma'nāsīnadur (DDT, 1869: 363).

Аслида бу сўз мақола: küçlüg (كوجلوك) – kāf-e avval kāf-e 'arabî va kāf-e sänî kāf-e 'ajamîdur va jīm-e 'ajamîla, «quvvatlu» ma'nāsīnadur шаклида берилмаги керак эди. Чунки, «чиғатой тили»да كوجلوك сўзидаги биринчи kāf ҳарфи жарангсиз [k], иккинчи kāf эса жарангли [g]; jīm ҳарфи эса [j] эмас, балки [č] деб ўқилган; küçlüg – бу сифатдир.

Луғатчи бунинг сингари мисолларни Навоийнинг ўғузлар даврасида кўчирилган асаридан олган бўлиши ҳам мумкин; улардаги график ишоратларга таяниб, мисолларни ҳам ана шундай изоҳлаб кетган кўринади. Бундай деяётганимнинг сабаби, ўғуз котиблари «чиғатойча» матнларни кўчирганда улардаги айрим сўзларни ўғузчалаштириб юборган ўринлар ҳам бор. Масалан, оккўюнлилар тарафидан тузилган Навоий девонида ҳам шундай.

jīm ҳарфининг ўқилиши. Туркий матнларда jīm (ج) ҳарфининг вазифаси ҳам икки хил, у [j] ва [č] товушларини билдиради. Айрим ўринларда жарангсиз [č]ни фарқлаш учун čīm (چ) ҳарфидан ҳам фойдаланилган: tapuqčī (تاپوقچی) – «xidmatkār» ma'nāsīnadur (DDT, 1869: 160) сингари.

«Абушқа» муаллифи уларнинг иккаласини бир-биридан айириб кўрсатиш учун грамматик атамалардан фойдаланган: [j] учун jīm-e 'arabî («арабча jīm»), жарангсиз [č] учун эса jīm-e ajamî («ажамча jīm») атамасини ишлатади.

Масалан, ajīy ва ajīq (اجيق و اجيق) сўзини изоҳлар экан, ундаги jīm ҳарфининг талаффузига ва сўзнинг маъносига тўхталиб, «jīm-e 'arabî-la; «ajī» demäkdür, «talx» ma'nāsina gelür» дея урғулайди (DDT, 1869: 10).

borč'in (بورچين) – jīm-e 'ajamī ilā; «ördäkiñ dišisi»nä derlār (DDT, 1869: 151).

Ёки яна:

ajun (اجون) – jīm-e 'arabīla; «dunyā» ma'nāsīnadur (DDT, 1869: 6).

Чоғиштиринг, Мирзо Махдихоннинг «Санглох»ида:

čerik (چيريك) – bā čīm-e 'ajamī va kasra va sukūn kāf. – «ажамча čīm ва kasra ва sukūnли kāf» (Sang, 291b.8).

čerikči (چيريكچي) – bā čīm-e 'ajamī sānī; «laškar bāšad». – «иккинчиси ажамча čīm; лашкарбоши» (Sang, 291b: 9).

Энди «Абушқа»да берилган қуйидаги сўзга эътибор қилинг:

bozj'in (بوزجين) – jīm-e 'arabīla; «qarača āhunīñ dišisi»nä derlār-ki, Navāyī «Muḥākamatu-l-luyatayn»da bu luyatī šuyla tašhīḥ edürlār-ki: «türk kiyikniñ erkägin «hūna» va tišisin «bozj'in» derlār» (DDT, 1869: 151).

Қизиғи шундаки, «Муҳокамату-л-луғатайн»нинг турли қўлёзмаларида бу ўринда икки хил сўз: qılčaqč'i ёки bozj'in келади. Масалан: Va awda 'umda-ki, kiyikdūr. Türk anīñ erkägin – hūna va tišisin qılčaqč'i der (МЛ, 2017: 38).

«Муҳокамату-л-луғатайн»нинг туркча илмий нашрида таянч нусхадаги матнга кўра qılčaqč'i деб берилган (МЛ, 1996: 176); бу – тўғри. Бироқ матн бошқа нусхалар билан қиёсланганда, у ерда (F25, B8 да) borč'in эканлиги таъкидланган (МЛ, 1996: 195). Аслида бу сўзни borč'in деб эмас, «Абушқа» луғатидаги изоҳларга таяниб, за ва «арабча jīm» (jīm-e 'arabī) билан bozj'in ўқилгани маъқул (қаранг: DDT, 1869: 151). Чунки, borč'in ўқилса, «ўрдакнинг модаси» (ördäkiñ dišisi) бўлиб қолади (қаранг: МЛ, 2017: 38: türk ördäkiñ erkägin sona va tišisin borč'in der). Кийикка нисбатан тўғриси – bozj'in дир, у «кийикнинг эркаги»дир. Илмий тадқиқотларда ҳам бу сўзларнинг фарқига борилмаётир (қаранг: Турсунов, 2021: 13).

Мирзо Меҳдихон ҳам жарангсиз [č] ни «ажамча jīm» (jīm-e 'ajamī), жарангли [j] ни эса «арабча jīm» (jīm-e 'arabī) атаган.

«Санглох»да изоҳланувича, «вақт, замон» англамидаги čау (چاغ) сўзи «ажамча jīm билан» (jīm-e 'ajamī) айтилган (Sang, 277b).

аçmaq (اچماق) сўзи «ажамча jīm билан» (bā jīm-e 'ajamī) айтилган (Sang, 85b).

Ёки: «ичимлик; шароб» англамидаги čауғир (چاغير) сўзи «ажамча jīm ва касрали ҳауи ва сукунли гā билан» (bā jīm-e 'ajamī va kasra-e ҳауи ва sukūn-e гāу-е) ўқилади (Sang, 277b).

Шунингдек, бир сўзда kāf, jīm ҳарфлари аралаш ишлатилуви мумкин. Бундай ўринларда ҳам ҳар бири алоҳида изоҳланади.

Масалан, kečti (كيجتي) сўзининг изоҳида kāf ва jīm ҳарфларининг талаффузига тўхталиб, «kāf kāf-е 'arabīdur va jīm jīm-е ajamīdur; «gečdi» demäkdür» дея таъкидлайди луғатчи (DDT, 1869: 356).

«Бадоеу-л-луғат»нинг тузувчиси Толе Ҳиравий ҳам jīm ҳарфининг вазифасини икки хил атаган: jīm-е 'arabī – «арабча jīm», бу [j] дир; лекин иккинчисини аввалги луғатдан фарқли ўлароқ, jīm-е fārsī – «форсча jīm» дейди, бу [č] дир. Мисолларга эътибор қилинг:

aj~ač (آج) – bajīm-е 'arabī «gorosna» va bajīm-е fārsī bama'nī «kešvar»ist – арабча jīm билан – «оч»; форсча jīm билан «нуқсонлар» маъносидадир (BL, 7b: 10).

Сўзнинг «оч» маъносига қуйидаги байт мисол қилиб келтирилган:

Qoу-ki, ul yüz xānīqa nazzāra āylāу toyуuča

Kim, közüm bolmiş bu qaḥačč'in аууāmīda ač (BL. 7b, 11–12).

ajīy (أجيب) – baalif-e mamdūda va jīm-e ‘arabī; talx. – чўзик alif ва арабча jīm билан; «аччик» (BL.8a,1–2).

Бу сўзга қуйидаги байт мисол қилиб келтирилган:

Etmā rām na’līqa qīlʻay-men čüčük jānīm fidā,

Ey Navāyī, aḡa der-sen-ki, kelmāgāy nāgāh ajīy (BL, 8a: 4–5).

Яна:

ačun (آچون) – baalif-e mamdūda va jīm-e fārsī; jihānrā nāmand. – чўзик alif ва форсча jīm билан; «жаҳон»ни атайдилар (BL, 10a:11–12).

Луғатчи бу сўз Лутфий шеърларида келганини таъкидлайди. Бунга Навоийдан мисол берилган эмас, чунки Навоийда ačun сўзи учрамайди, ўрнида jihān сўзи ишлатилган.

bā харфининг ўқилиши. Туркий матнларда bā харфининг фонетик вазифаси ҳам икки хил: у [b] ва [p] товушларини англатган. Айрим ўринлардагина, [p] ни фарқлаш учун bāнинг остига уч нукта қўйиб кетилган. Бу нарса «Абушқа»да ҳам бор: унда кўп ўринда پ дан фойдаланилган: тармақ (تارماق) – «bulmaq» demākdür (DDT, 1869: 161) сингари.

Шунга қарамай, луғатчилар [b] ва [p]лар учун махсус атамалардан ҳам фойдаланган: жарангли [b] учун bā-ye ‘arabī («арабча bā»), жарангсиз [p] учун эса bā-ye ‘ajamī («ажамча bā») атамасини қўллайди. Масалан, «Абушқа»да: köprük (كوپروك) – kāflar kāf-e ‘arabīdur va bā-ye ‘ajamīla; «köprü»yā derlār (DDT, 1869: 362).

Ёки «Санглох»да изоҳланувича, «қария» англамидаги арау (آپاغ) ва арау (آپاق) сўзлари «ажамча pā билан» (bā pā-ye ‘ajamī) айтилган (Sang, 82b).

Сўзларнинг фонетик вариантлари. Луғатларда икки хил фонетик вариантда ишлатиладиган сўзлар ҳам келтирилган. Бундан Навоий асарларида айрим сўзлар икки хил шаклда ишлатилавергани англашилади.

Турли фонетик вариантда ишлатиладиган сўзлар кўпинча бир сўз шаклида келтирилади; масалан, сўзнинг qāf билан туговчи шакли берилиб, кетидан ʻayn ҳарфи ҳам улаб қўйилади:

Масалан, «Абушқа» луғатида:

uluʻ va uluq (اولوغ و اولوق) – «ulu va bozurg» ma’nāsīnadur (DDT, 1869: 116).

otluq va otluʻ (وتلوق و اولتوق) – «ātašīn» demākdür (DDT, 1869: 91).

baʻlīy va baʻlīq (باغليغ و باغليق) – «baʻlu va baʻçalu» demākdür va bir daxī «bandla baʻlu» demākdür (DDT, 1869: 130).

bitküči va bitiküči (بیتکوجی و بیتیکوجی) – kāflar kāf-e ‘arabīdur; «yazīji» ma’nāsīnadur (DDT, 1869: 135).

tamuʻ va tamuq (تاموغ و تاموق) – «ṭamu» demākdür, «jahannam» manāsīna (DDT, 1869: 185).

Мирзо Мехдихон луғатида:

atamaq / atamaʻ (اتاماق غ) – «атамоқ» (Sang, 83b);

atalmaq / atalmaʻ (اتالماق غ) – «аталмоқ» (Sang, 83b) сингари.

Луғатда икки хил вариантда ишлатиладиган сўзларнинг иккала шакли ҳам келтирилган. Жумладан, туркий тилда «чалғучи, созанда»ни čalīčī (چاليجی) ёки čalʻuči (جالغوجی) аталган (Sang, 280b).

Турли фонетик вариантларга эга сўзларнинг айримлари кўпмаънолидир; луғатчи уларнинг ҳар иккисини келтиради. Масалан: ayauʻ va ayauq (اياغ و اياق) – «qadaḡ» va «pāu» ma’nāsīnadur (DDT, 1869: 29).

Эски ўзбек тилида «кадах; пиёла» маъносидаги аyaқ сўзидан «сокий» сўзи ҳам ясалган. «Абушқа»да бу сўз ҳам бор: аyaқчи (اياقچى) – «sāqî» ma'nāsīnadur (DDT, 1869: 39).

Луғатларда синоним қўшимчалар билан ясалган сўзлар ҳам берилган. Масалан, «Абушқа» луғатида köklä- сўзининг таърифида ўқиймиз:

köklä- (كوكلا) – kāflar kāf-e 'arabîdur, «amr edüp sâz çal-» ma'nāsīnadur-ki, «Maḥzan» Mîr Ḥaydarda maqāla-i avvalda gelür-ki, bayt:

Türk surüdini tüzük birlä tüz,

Yaxši ayalıu bilä köklä qobuz.

Va yana «Ĝarāyibu-ş-şiyar»da gelür-ki, bayt:

Dedim tarāna-e jān yaxši muṭribā sen xūd,

Firāq sâzi tüzüp öltürür kökin çaldıñ.

Kök öldürmāk vaznında va āhañıda çaldük demäkdür (DDT, 1869: 369).

Ёки шу маънодаги бошқа бир сўз:

köktä- (كوكته) – bu daxi «amr edüp (sâz) çal-» demäkdür-ki, «Ĝarāyibu-ş-şiyar»da gelür (DDT, 1869: 369).

Луғат ва грамматик асарларда туркий сўз ўзакларининг йўғон-ингичкалиги ҳақидаги қарашлар. Ўтмишдаги тилшунослар ўз асарларида туркий тилда мавжуд бўлган уйғун тартиб-қоидаларга катта эътибор қаратганлар. Жумладан, Мирзо Меҳдихон ўзининг «Мабониу-л-луғат» асарида туркий тилдаги товушлар уйғунлиги ҳодисасини ниҳоятда тўғри баҳолаган эди. Чунончи, у туркий феъл шакллари тўғрисида билим бера туриб, шундай ёзади: Феъл шакллари ишлатилишига кўра икки турдан иборат: ғаун, қāfli шакллар ва kāfli шакллар. Бу ҳар икки тур грамматик қоида ва ихтиёрийлик юзасидан бўлмай, эшитилиш ва эътибор юзасидандир. Фароғий ўз асарида қāf ва kāfнинг ишлатилиши ихтиёрий деб ёзган. Толе Ҳиравий ҳам алуҷи маъносини тушунтирганда, ихтиёрий равишда ҳозирги замон сифатдошига ғаун ёки kāf орттирилади, деб ёзади: қīlуҷи, билгүҷи каби. Лекин ҳар иккисининг сўзи ҳақиқатдан холи ҳамда нуқсон ва камчиликка эга. Чунки қīl- сўзи буйруқ феъли бўлиб, қаттиқ [яъни йўғон дейилмоқчи – Қ.С.] ўзаклидир ва шунинг учун унинг барча феъл шакллари қāf ёки ғаун билан ясалади: қīлмақ, қīлғау, қīлуҷи каби ва ҳоказо. Bil- юмшоқ [яъни ингичка дейилмоқчи – Қ.С.] ўзакли бўлиб, унинг феъл шакллари [k] ёки [g] билан келади: bilmāk, bilgāu, bilgүҷи каби ва ҳоказо (МБЛ, 2008: 11–12).

Ёки олим бошқа бир ерда ана шу ҳодиса билан боғлиқ муҳим бир қоидани келтиради. У ёзади: Билки, масдарларнинг қаттиқ ва юмшоқ ўзакли бўлиши ва масдар исмлари самоийдир, аммо уларнинг феъл шаклларининг ясашиши қиёсийдир, яъни масдарлар қаттиқ ўзакли бўлса, албатта, унинг (ясама) феъл шакллари қāf ва ғаун, юмшоқ ўзакли бўлса, kāf билан ясалади (МБЛ, 2008: 20).

Шу ўринда ўқувчида савол туғдирадиган масала бўйича ҳам жавоб беради:

Савол: Нима учун ilmāk, яъни «банд, дом» юмшоқ ўзакли-ку, ilmaq, яъни «ушламоқ, тутмоқ, олмоқ»; ilinmaq, яъни «гирифтор бўлмоқ» каби ясама феъл шакллари эса қаттиқ ўзаклидир?

Жавоб: ilismāk, яъни «банд бўлмоқ» ilmākнинг масдари бўлиб, юмшоқ ўзаклидир. Ilnmaq ва ilinmaq эса қаттиқ ўзакли бўлиб, бошқа масдарлардир, лекин маънолари бири-бирига яқиндир (МБЛ, 2008: 20).

Қизиғи шундаки, Толе Имоний «Бадоеу-л-луғат»да «ихтиёрий равишда ҳозирги замон сифатдошига [γ] ёки [g] орттирилади» деб ёзгани билан, ўз луғатида туркий сўзларнинг ўқилишини ва ёзилишини тўғри берган.

Туганчи. Эски луғатлар «чиғатой тили» матнларида ишлатилган сўзларнинг маъноларини очиқлашга бағишланган бўлиб, мисоллар Мавлоно Лутфий, Мир Ҳайдар, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур сингари улуғ адибларнинг асарларидан сайлаб олинган. Булар маъноси ҳар кимсага, айниқса, бошқа тил эгалари, туркийнинг бошқа лаҳжаларида сўзловчи кишиларига, хусусан, ўғузларга тушунарли бўлавермаган, ўзига хос маъноли ёки «чиғатой тили»да муайян англамда ишлатилиб, кейинчалик унутилган сўзлардир.

Яна бир қирраси, классик ўзбек тили, хусусан, Навоий асарлари учун тузилган ўтмишдаги луғатларнинг айтарли бари арабча ё форсчадан ўзлашган сўзлар асосида эмас, балки соф туркий сўзлар бўйича тузилган бўлиб, уларда маъносини англаб олиш қийин сўзлар, уларнинг ўқилиши, маънолари яхши очиб берилган. Шу тариқа классик асарларнинг луғат таркиби ўта бой, бадий мазмунга эга эканлиги, семантик имкониятларининг кенглиги кўрсатиб берилган. Классик асарлар бўйича луғат тузишни ўшалардан ўрганмак керак.

Эски луғатлар илмий асарлар сифатида ўз даври тилшунослигининг билим даражаси ва мавқеини белгилаб турган. Луғатларда сўзнинг маъноси, шакли ва унинг талаффузи, ҳарфларнинг вазифалари билан боғлиқ тилшуносликка тегишли бутун бошли атамалар тизими ишлаб чиқилган эди.

Араб ёзувли туркий матнларда [k]–[g], [č]–[j], [b]–[p] товушлари ёзувда бир хил ҳарфлар билан ифодаланган. Лекин матнда буларни фарқлашга эҳтиёж бўлган. Котиблар, луғат тузувчилар доимо бунинг ечимини излашга уринган; улар ўз луғатларида бу товушларни фарқлашда турли грамматик атамалардан фойдаланганлар. Классик асарлар бўйича тузилган луғатларда жарангсиз [k] учун «арабча kāf» (kāf-e ’arabî), жарангли [g] учун эса «ажамча kāf» (kāf-e ’ajamî); [j] учун «арабча jīm» (jīm-e ’arabî), жарангсиз [č] учун эса «ажамча jīm» (jīm-e ajamî) ёки «форсча jīm» (jīm-e fārsî); жарангли [b] учун «арабча bā» (bā-ye ’arabî), жарангсиз [p] учун эса «ажамча bā» (bā-ye ’ajamî) атамалари ишлатилган ва б.

«Чиғатой тили» бўйича тузилган луғатлар темурийлар даври ёзма адабий тилида, хусусан, Алишер Навоий асарлари тилида қўлланган сўзларнинг маъносини аниқлашда, классик матнларни тушуниш ва уларни талкин қилиш, шулар билан бир қаторда, уларни тўғри талаффуз қилишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Iqtiboslar/Сноски/References

BL – Толе Ҳиравий. Бадоеъу-л-луғат. Венгрия Фанлар академияси кутубхонасида сақланаётган Ms. Perzsa Qu 4 кўрсаткичли қўлёзма.

DDT – Dictionnaire Djaghatai-turc. V. de Viliaminof-Zernof. – SPb., 1869.

LN – «Луғат-и Навоий»нинг Эронда сақланаётган нусхаси: Kitābxānā-i majlis-i shā’rā-yi ’ilmî; 7981- кўрсаткичли қўлёзма.

MK – Kaşgarlı Mahmud. Dīvānū Lūgati’t-Türk. Tıpkıbasım / Facsimile. – Ankara, 1990.

ML – ‘Ali Şir Nevayî. Muhakemetü’l-luğateyn (İki Dilin Muhakemesi). Hazırlayan F. Sema Barutçu Özönder. – Ankara, 1996.

Sang. – Мирзо Меҳдихоннинг «Санглоҳ» асари қўлёзмаси: Франция Миллий кутубхонаси: Suppl.Turc.1000.

МБЛ – Мирзо Меҳдихон. Мабони ул-луғат. Форсийдан З. Умаров таржимаси. Нашрга тайёловчи Х. Алимова. – Тошкент, 2008.

МЛ – Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент, 2017.

ҚБС – «Қутадғу билиг» сўзлиги. Тузувчи Қ. Содиқов. – Тошкент, 2020.

Содиқов Қ. Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент, 2020.

Турсунов Ю. Муҳокамату-л-луғатайн. Илмий-танқидий матн. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи Ю. Турсунов. – Тошкент, 2021.

QLOBALLAŞAN DÜNYADA ORTAQ TÜRK DİLİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Mirvari İSMAYILOVA,

ADPU, Müasir Azərbaycan dili kafedrası professor, f.e.d.,

E-mail: ismayilova.mirvari1960@gmail.com,

ORCID: 0000-0002-2085-544

ANNOTATSIYA

Globalaşgan dünyoning jadal jarayoni boʻlgan integratsiya jamiyatning barcha sohalariga kirib borish va dinlar, tillar, tsivilizatsiyalar, chegaralarni yoʻq qilish uchun yetarlicha kuchli. Ammo haddan tashqari oqimdan juda kuchli tendensiya, tabiiy kuch oʻz irodasini cheklaydi va belgilaydi. Buning asosiy sababi xalqlarning milliy oʻziga xosligini, milliy oʻziga xoslik tuygʻusini mustahkamlashdir. Odamlar boshqacha boʻlish huquqiga sezgir. Hozirgi vaqtda butun dunyoda, ayniqsa, kichik xalqlarda milliy oʻziga xoslikning oʻsishini koʻrmaslik mumkin emas. Bizning zamonaviy davrimizda til va madaniyatni farqlash jarayoni globalaşgan integratsiyadan farqli oʻlaroq kuchayishi tabiiy. Ozarbayjonda til siyosati davlat va xalqning ustuvor masalasi boʻlishi kerak. Ushbu jarayon milliy ong darajasida baholanishi kerak. Ushbu jarayonlarning qaysi biri globalaşgan dunyoda oʻzaro taʼsiri natijasida ustun boʻlishini kuzatish va bashorat qilish, ushbu jarayonga taʼsir qilish imkoniyati va zarurligini oʻrganish zamonaviy ilm-fanning dolzarb vazifalaridan biridir. Albatta, kuchli globalaşuv sharoitida integratsiya jahon tillarining rivojlanishida muhim rol oʻynaydi, chunki globalaşuv integratsiyaning jamiyatning barcha darajalariga (iqtisodiy, siyosiy, madaniy, lingvistik) tarqalishi bilan belgilanadi. Masalan, bizning zamonaviy davrimizda turkiy xalqlarning umumiy turkiy tilni yaratishga intilishi integratsiya jarayonlarining kuchayishiga olib keldi va bu istak turkiy davlatlar oʻrtasida yaqin aloqalarga olib keladi. Natijada, umumiy turkiy til qarindosh tillarning yaqinligi natijasida umumiy tarkibiy elementlar va belgilar paydo boʻlishi bilan amalga oshirilishi mumkin.

Kalit soʻzlar: globalaşuv, integratsiya, farqlash, xalqaro ona tili, umumiy turkiy til, umumiy muloqot tili.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕТЮРСКОГО ЯЗЫКА В ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ МИРЕ

Мирвари ИСМАЙЛОВА,

АГПУ, кафедра Современного

азербайджанского языка д.ф.н., профессор,

E-mail: ismayilova.mirvari1960@gmail.com,

ORCID: 0000-0002-2085-544

АННОТАЦИЯ

Интеграция, представляющая собой интенсивный процесс глобализованного мира, достаточно сильна, чтобы проникнуть во все сферы общества и стереть религии, языки, цивилизации, границы. Но из непреодолимого потока сдерживается и диктует свою волю очень сильная тенденция, естественная сила. Основной причиной этого является укрепление национального самосознания народов, чувства национального самосознания. Люди чутко относятся к своему праву быть другими. В настоящее время невозможно не видеть роста национального самосознания во всем мире, особенно у малых народов. В нашу современную эпоху естественно, что процесс дифференциации языка и культуры усиливается в отличие от глобализованной интеграции. В Азербайджане языковая

политика должна быть приоритетным вопросом государства и народа. Этот процесс следует оценивать на уровне национального самосознания. Мониторинг и прогнозирование того, какой из этих процессов будет преобладать в результате их взаимодействия в глобализованном мире, исследование возможности и необходимости воздействия на этот процесс, является одной из актуальных задач современной науки. Безусловно, в условиях сильной глобализации интеграция будет играть ключевую роль в развитии мировых языков, ведь глобализация определяется распространением интеграции на все уровни общества (экономический, политический, культурный, языковой). Например, в наше новое время стремление тюркских народов к созданию общего тюркского языка привело к усилению интеграционных процессов, а это стремление ведет к тесным контактам между тюркскими государствами. В результате может быть реализован общий тюркский язык с появлением общих структурных элементов и знаков в результате близости родственных языков.

Ключевые слова: глобализация, интеграция, дифференциация, международный родной язык, общетюркский язык, общий язык общения.

ACTUAL PROBLEMS OF A COMMON TURKIC LANGUAGE IN A GLOBALIZED WORLD

Mirvari ISMAILOVA,
ASPU, Department of Modern
Azerbaijani Language, DSc, Professor,
E-mail: ismayilova.mirvari1960@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-2085-544

ANNOTATION

Integration, which is an intensive process of the globalized world, is strong enough to penetrate all areas of society and erase religions, languages, civilizations, borders. But out of the irresistible flow, a very strong tendency, a natural force, rises with restraint and dictates its will. The main reason for this is the strengthening of the national identity of the peoples, the sense of national self-awareness. In our modern era, it is natural that the process of differentiation in language and culture is strengthened in contrast to the globalized integration. In Azerbaijan, language policy should be a priority issue of the state and the people. This process should be evaluated at the level of national self-awareness. This is a matter of national pride. Monitoring and predicting which of these processes will prevail as a result of their interaction in the globalized world, investigating the possibilities and necessity of influencing this process is one of the urgent problems of modern science. Of course, in the conditions of strong globalization, integration will play a key role in the development of world languages, because globalization is determined by the spread of integration to all levels of society (economic, political, cultural, language). For example, in our modern times, the desire of the Turkic peoples to create a common Turkish language has led to the strengthening of the integration process, and this desire leads to close contact between the Turkic states. As a result, a common Turkish language can be realized with the emergence of common structural elements and signs as a result of the closeness of related languages.

Keywords: globalisation, integration, differentiation, international mother language, common Turkic Language.

Aktuallıq. Müasir dövrümüzdə qloballaşma dünyanın sosial, mədəni, iqtisadi-siyasi qayəsini təşkil etdiyi üçün diferensiasiya və integrasiya proseslərinə yenidən baxılması, onların aktivlik dərəcəsi və müasir dillərə təsirinin öyrənilməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirir, ona görə dildə integrasiya və diferensiasiya proseslərini müasir dövrün bir çox alimləri öyrənir (O.M.Berezovskaya, T.L.Bojinskaya, A.T.Lipatov, T.Q.Popova, A.E. Jivlakova, E.A.Kitanina, V.M.Şaklein və b.) (Березовская, 2009: 147-150; Живлакова, 2010: 275; Китанина, 2009; Попова, 2011; Крылова, 2010; Липатов, 2010). Qloballaşan dünyada integrasiya və diferensiasiya proseslərindən hansının qarşılıqlı təsir nəticəsində üstün gələcəyini izləmək, proqnozlaşdırmaq, bu prosesə təsir etmək imkanları, perspektivlərinin araşdırılması müasir dövrümüzə səsleşən aktual məsələdir.

Annotasiya. Dil onun daşıyıcılarının müəyyən sosiuma mənsubluğunu göstərir, o etnik integrasiyanın ən başlıca faktoru; etnosun əsas etnodiferensiallaşan əlaməti kimi çıxış edə bilər. Ona görə integrasiya və diferensiasiya proseslərinin dünya dilləri, o cümlədən türk dillərinin tarixi və müasir mərhələləri kontekstində araşdıraraq türk dillərinin (eləcə də bütün dillərin) gələcək perspektivlərində bu proseslərdən hansının daha əhəmiyyətli rol oynayacağını müəyyən etmək bir çox alimləri, qabaqcıl fikirli insanları düşündürür.

Metod. Məqalədə müqayisəli, təsviri, lingvistik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş. Müasir dövrümüzdə elm daha sürətlə inkişaf edir, daha irəliyə getməyə, əvvəllər qazanılmış nailiyyətləri, stereotipləri yıxıb-sökməyə qədər cəsarətli addımlar atır. Eralar, sivilizasiyalar, fərqli dinlər, dillər, xalqlar bir-birilə çulğalaşaraq hələlik nəticəsi bilinməyən bir şəkildə irəli gedir. Qloballaşma müasir dövrdə dövlətlərarası sərhədləri silir, mədəniyyətləri, həyata baxışı, dinləri, etnosları qarışdırır. Lakin qarşısızalmaz bu axın içərisində çox qərribə tərzdə tarixin dərin qatlarına enərək itib-batmış, gizlədilmiş, təhrif olunmuş həqiqətləri öyrənmək istəyən bir meyl, eyni zamanda təbii bir qüvvə təmkinlə baş qaldıraraq öz iradəsini diqətə edir. Xalqlar, kiçik etnoslar öz milli mənliliyini təsdiq və təqdim etmək üçün dirəniş göstəriirlər. Belə ki, hər bir etnodilin öz orijinallığını dirçəltmək və qorumaq hissi çox güclüdür. Bunun ən başlıca səbəbi xalqların milli mənliliyinin, milli özünüdərk hissənin güclənməsi ilə bağlıdır. Hər bir xalq vahid dünyaya milli kimliyini təqdim etməklə daxil olmaq istəyir və bu hissə müasir dövrümüzdə daha güclü şəkildə özünü göstərir. Belə səbəblərdən biri psixoloji səciyyə daşıyır. Qərbdə insanlar “fərqli olmaq hüquqlarına” həssaslıqla yanaşır, onu qorumağa çalışırlar. Bununla sanki sürətlə artan standartlaşma və qloballaşma meyindən özlərini qoruyurlar. Qərb siyasətçiləri dillərin diferensiasiyası məsələsini düzgün qiymətləndirməyə çalışır, dövlət isə regional dilləri qorumaq üçün dəstək verir. Bu dəstək isə həm hüquqi, həm də maddi formada tolerantlıq şəraitində baş verir. Qərbin liberal və demokratik siyasəti dilə qarşı plüralist və tolerant münasibət sərgiləyir.

Əslində hər il fevralın 21-də qeyd olunan Beynəlxalq Ana dili günü dünyada baş verən integrasiya prosesinə əks təsir göstərən diferensiasiya ilə bağlıdır. Yəni hər il fevralın 21-də dünya səviyyəsində qeyd olunan Beynəlxalq Ana Dili Günü dil və mədəni müxtəliflik haqqında məlumatlılığı və çoxdilliliyi təşviq və təbliğ etmək məqsədi ilə keçirilməsinin nəticəsidir.

Müasir dövrümüzdə gedən bu proseslər dilin bütün səviyyələrində öz təsirini göstərir, onun qorunmasına tələbkarlığı qabardır, dilin funksionallığını artırır. Müasir dövrümüzdə dildə və mədəniyyətdə diferensiasiya prosesinin qloballaşan integrasiyanın əksinə olaraq güclənməsi qanunauyğundur. Bu xalqların milli özünüdərk hissi ilə bağlıdır. Son onilliklərdə bütün dünyada xüsusilə kiçik xalqlarda milli özünüdərk artmasını görməmək mümkün deyil (Липатов, 2010: 600). Məsələn, Böyük Britaniyada şotland, uels və irlənd dillərinin mövqeyinin güclənməsi buna

sübutdur. Eyni zamanda Fransanın dil diferensiasiyasına aid dil siyasəti buna parlaq nümunədir. Fransız dilindən ingilis dilinə aid alınmaların bütünlüklə dildən çıxarılması və əvəzində nitqdə onların fransız ekvivalentinin işlənməsi xalqın dil qürurunu ifadə edir. Bu proses milli özünüdərk səviyyəsində qiymətləndirilməlidir. Məsələn, Kanadada ingilis və fransız dillərinin hüquqi cəhətdən bərabər olduğu şəraitdə faktiki olaraq ingilis dilinin dominantlıq etməsinə cavab kimi Kvebekdə - separatizmin artması tendensiyası bu şəraitdə labüd, qanunauyğun hal kimi qəbul olunmalıdır. Müasir dövrümüzdə diferensiasiya və inteqrasiya proseslərinin inkişaf tendensiyası bəzən fərqli şəkildə özünü göstərir. Bu hadisə müxtəlif cəmiyyətlərdə baş verən siyasi-iqtisadi proseslər nəticəsində meydana çıxır. Məsələn, serb-xorvat dilində Bosniya və Xorvatiyanın siyasi cəhətdən ayrı-ayrı ərazilərə parçalanması dil diferensiasiyası prosesini yaratdı. Bu həm xorvat, eləcə də Bosniya serblərinin öz müstəqil dillərinin ayırma cəhdi ilə baş verdi.

Azərbaycanda da dil siyasəti dövlətin, xalqın prioritet məsələsi olmalıdır. Bu proses milli özünüdərk səviyyəsində qiymətləndirilməlidir. Bu mənada Azərbaycanda ingilis və rus dillərinin öyrənilməsinə diqqət verilməsi, bu dillərdə təhsilə meylin artması Azərbaycan dilinin daşıyıcılarının azalmasına təhlükə yarada biləcəyi inandırıcı görünür. Lakin hər halda bu amillər nəzərə alınmalıdır. Son dövrlərdə Azərbaycan dilinin Azərbaycan cəmiyyətinin tamhüquqlu ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsinə əngəl törədən amillərdən biri də rus dilinə meylin artırılmasıdır. Bu məsələnin arxasında nə dayanmasından asılı olmayaraq gənclərin milli qürur tərbiyəsi varsa, bizim dilimizi heç bir təhlükə gözləyə bilməz. Hazırda rus dilinin ictimailəşməsinin qarşısının alınması milli qürurla bağlı məsələdir. O insanın ki, dillə bağlı qüruru var, hansı dildə təhsil almasından asılı olmayaraq ailədə, ictimai yerlərdə dilini sevərək fəxrlə Azərbaycan dilində danışacaq. İnkişaf etmiş ölkələrdə dilə hörmət edilir, dövlət dilinə xüsusi önəm verilir. Qeyd edək ki, bütün tarix boyu yadelli işğalçılarla (ərəb, fars, moңqol və b.) amansız mübarizələr aparmış, onların əsarəti, qurduqları imperiyaların tərkibində yaşamağa məcbur olmuş Azərbaycan xalqı və onun dili heç vaxt assimilyasiyaya uğramamışdır. Bu yadellilərin məqsədi xalqımızı, eləcə də onun dilini məhv etmək idi. Lakin Azərbaycan xalqı işğalçılarla bu amansız mübarizələrdə öz varlığı kimi dilini də qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan dilinin daxili enerjisi, potensial gücü, ifadə imkanlarının və lüğət tərkibinin zənginliyi, qrammatik quruluşunun bütövlüyü və b. xüsusiyyətlər onu yad təsirlərə qarşı müqavimətli olaraq müasir inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmasına imkan vermişdir. Dilin müqavimətinin və yad təsirlərə qarşı reaksiyasının gücü onun fonetik sisteminin, leksik tərkibinin, morfoloji və sintaktik quruluşunun yüksək səviyyəsi, zəngin olması ilə bağlıdır. Bu cür nailiyyəti həm Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələlərində, həm də müasir səviyyəsində izləmək mümkündür. Vaxtilə oğuz dil ailəsində aparıcı mövqe tutan Azərbaycan-türk dili bütün Ön Asiyada köyne dil rolunu oynamışdır. Ona görə XI-XV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksiya dairəsi məhdud olsa da (rəsmi dairələrdə fars, din-şəriət işlərində ərəb) canlı Azərbaycan xalq dilindən qonşu xalqlar, yerli etnik qruplar ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir. “Dərbənd – Bağdad – Şərqi Anadolu dairəsində ümumişlək “ bir səciyyə kəsb edir (Dəmirçizadə, 1967: 18).

Ona görə inteqrasiya və diferensiasiya proseslərinin dünya dilləri, o cümlədən türk dillərinin tarixi və müasir mərhələləri kontekstində araşdıraraq türk dillərinin sonrakı mərhələlərində bu proseslərdən hansının daha əhəmiyyətli rol oynayacağını, ortaq türk dilinin perspektivlərini müəyyən etmək bir çox türkoloq alimləri, qabaqcıl fikirli insanları düşündürür.

Qloballaşan dünyada bu proseslərdən hansının qarşılıqlı təsiri nəticəsində üstün gələcəyini izləmək, proqnozlaşdırmaq bu prosesə təsir etmək imkanları və gərəkliliyinin araşdırılması müasir elmin qarşısında duran aktual problemlərdəndir. Əlbəttə, güclü qloballaşma şəraitində dünya

dillərinin inkişafında inteqrasiya əsas rol oynayacaq, çünki qloballaşma inteqrasiyanın cəmiyyətin bütün səviyyələrinə (iqtisadi, siyasi, mədəni, dil) sirayət etməsi ilə şərtlənir. İnteqrasiya differensiasiyadan fərqli olaraq dillərin sıx kontakt qurmasına aparır, nəticədə qohum və qohum olmayan dillərdə ümumi struktur elementlər və əlamətlər meydana çıxır. Dillərin fonetik, leksik və qrammatik sistemində olan eynilik, eləcə də alınmaların çoxluğu səbəbi də bu proseslə bağlıdır. Məsələn, müasir dövrümüzdə türk xalqlarının ortaq türk dili yaratmaq istəyi Türk dünyasında inteqrasiya prosesinin güclənməsi nəticəsində olmuşdur və bu türk dövlətlərinin sıx kontakt, ünsiyyət qurmaq istəyinin göstəricisidir. Nəticədə qohum dillərin yaxınlığı nəticəsində ümumi struktur elementlərin və əlamətlərin meydana çıxması ilə ortaq türk dili reallaşa bilər. Dillərin fonetik, leksik və qrammatik sistemində olan eynilik, həmçinin saysız-hesabsız alınmaların çoxluğu bu prosesdə nəzərə alınmalıdır.

Ortaq türk dili yaratmaq istəyi XX əsrdə də baş vermişdir. O zaman bu məsələ siyasi təqiblərin qurbanı olaraq dayandırılmışdır. Dilçilikdə süni dil (esperanto) yaratmaq meyli mövcud olsa da bu proses uğursuzluqla nəticələnmişdir. Hesab edirik bu perspektivi olmayan ideya idi. Əslində ortaq türk dili yaratmaq istəyi süni dil yaratmaqdan bir qədər fərqli olsa da onun reallaşması o qədər də asan iş deyil. Çünki söylədiyimiz kimi xalqların milli kimliyini, identikliyinə qorumaq hissi çox güclüdür. Çox qədim köklərlə bağlılıq, əsrlərin sınağından keçərək qorunub saxlanan bir-birinə yaxın olan dil, din, türk kimliyi, həyata baxış, türk fəlsəfi dünyagörüşünün bağlılığı çox güclüdür. Eləcə də türk xalqlarının ortaq türk dili yaratmaq ideyasına münasibəti də birmənalı deyil. Amma hər halda Türk Dövlətləri Təşkilatının mövcudluğu, bir-birilə iqtisadi, elmi, mədəni, hərbi əlaqələr yaratmaq istəyinin qarşısını almaz hal alması ortaq ünsiyyət vasitəsinə ciddi ehtiyac yarandığını göstərir. Digər tərəfdən Türkiyə Respublikasının Rusiyadan tutmuş dünyanın hər yerindəki bütün türk dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi əlaqələr qurması türk dilinin öyrənilməsinə sürətləndirmişdir. Bu reallıqdır. Dilin təbii yolla yayılması, onun qarşısının alınması hər halda qeyri-mümkündür. Burada daha bir məsələni dəqiqləşdirmək istərdik. “Ortaq türk dili” və “ortaq ünsiyyət vasitəsi” anlayışları özündə nəyi ehtiva edir. Təbii ki, “ortaq türk dili” və “ortaq ünsiyyət dili” anlayışlarına fərqli yanaşılmalıdır. Hal-hazırda dünyanın hər yerinə səpələnmiş türk xalqları bir-birilə ünsiyyət qurarkən əsasən müasir Türkiyə dövlətinin istifadə etdiyi Türk dilindən istifadə edirlər. Türk dili eyni zamanda türk dünyası ilə əlaqə qurmaq istəyən digər xalqların da istifadə etdiyi dildir. Biz hesab edirik ki, müasir dövrümüzdə türk dövlətlərinin qarşılıqlı anlaşması üçün işçi termin kimi “ortaq ünsiyyət dili” anlamından istifadə etmək hələlik daha məqsədemüvafiqdir. “Ortaq ünsiyyət dili” rolunda isə dünyada çox geniş yayılmış müasir Türk dili uğurla çıxış edir. Artıq qloballaşan dünyada super gücə çevrilmiş müasir Türkiyə Respublikasının dövlət dili olan Türk dili qarşılıqlı ünsiyyət vasitəsi kimi həm türk dövlətləri, həm də böyük türk dünyasına maraq göstərənlər, eləcə də dünyaya açıq olan Türkiyənin dünyaya marağından irəli gələrək dominant rol oynayır. Türkiyənin dünyanın hər yerindəki bütün türk və qeyri-türk dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi əlaqələr qurması, eləcə də dünya dövlətlərinin Türkiyə ilə hərbi, iqtisadi, siyasi əlaqələrə can atması, Türkiyəyə böyük turist axını türk dilinin öyrənilməsinə sürətləndirmişdir. Bu reallıqdır. Dilin təbii yolla yayılması, onun qarşısının alınması üçün maneələr yaratmaq hər halda qeyri-mümkündür. O ki, qaldı “ortaq türk dili” məsələsinə. “Ortaq türk dili” müasir türk xalqlarının bir-birini tam anlaması üçün yaradılacaq “dil”dir. Əlbəttə, bu vaxtilə dilçilərin yaratmaq istədiyi “süni dil” olmayacaq, çünki türkləri bir-birilə bağlayan ən güclü bağ diferensiya prosesində yaranmış fərqlərə baxmayaraq türk dillərinin bir-birinə yaxınlığıdır. Uzun müddət bir-birindən çox aralı düşmüş, fərqli dil birliyinə daxil olmuş ayrı-ayrı türk xalqları arasında şox ciddi dil baryeri olmasa da, hər

halda onlar mövcuddur. Təbii ki, bunun aradan qalxması müəyyən vaxt tələb edəcək. Zamanla biz ortaq türk dilinin konturlarını yəqin ki, dəqiqləşdirə biləcəyik. Əlbəttə, bu ayrı bir söhbətin mövzudur. Və biz bu barədə ciddi addımlar atmağı düşünürük. ADPU-nun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektorluğu nəzdində yaradılmış Türkoloji Mərkəz bu istiqamətdə bir neçə türk dövləti ilə birgə layihələr həyata keçirməyi planlaşdırmışdır. Zənnimizcə, ilk addım kimi Türk Dövlətləri Təşkilatına daxil olan türk dövlətlərinin istifadə edə biləcəyi çoxdilli danışıq lüğəti ortaq sözlərin təbiisecmə ilə nəticələnmə bilər və s.

XX əsrin sonlarında alimlər XXI əsrdə dünyada dillərin sayının ikiqat azalacağını, hətta bu azalmanın 90% olacağını proqnozlaşdırırdılar. Göründüyü kimi, bu gün dünyada dil situasiyasını müşahidə edərək alimlərin bu proqnozlarının özünü doğrultmadığının şahidi oluruq. Məhz dildə diferensiasiya hadisəsi qloballaşma ilə bağlı inteqrasiyanın ləngiməsinə səbəb oldu. XXI əsrdə dildə diferensiasiya prosesinin üstünlük qazanması çox maraqlıdır. Alimlər bu prosesin səbəblərini başa düşməyə çalışırlar. Lakin bu sualın sadə bir cavabı var, o da hər bir xalqın milli kimliyini qoruması cəhdi ilə izah edilə bilər və s.

Nəticə. Beləliklə, cəmiyyətdə baş verən qloballaşma ilə əlaqədar dillərdə baş verən inteqrasiya prosesi müasir dövrün xalqlarının öz dilini və mədəniyyətini qorumaq cəhdi və istəyi nəticəsində milli dillərin xüsusiləşməsinə çox qərribə şəkildə şərait yaradan diferensiasiya ilə üzləşir. Dünyada gedən çox güclü qloballaşmaya zidd diferensiasiya prosesinin güclənməsi əslində alimlərin, gələcək üçün proqnozlaşdırdığı dillərin tam şəkildə birləşməsinin qeyri-mümkünlüyünü göstərir.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (giriş). – Bakı: API, 1967.
2. Cahangirov M.P. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I h. – Bakı: Elm, 1978.
3. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. – Bakı: Elm və təhsil, 2016.
4. İsmayılova M.A. Azərbaycan dilinin ümumxalq dili kimi formalaşması dövrü və sonrakı mərhələləri. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslük, I cild. – Bakı, 2016.
5. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər. – Bakı: Təhsil, 2003.
6. Березовская О.М., Кирьянова Л.Г. Тенденции этноязыковых процессов в условиях глобализации современного общества // Известия Томского политехнического университета. 2009, Т. 315, № 6.
7. Ефремов И. Туманность Андромеды. – Москва: Советская Россия, 1988.
8. Живлакова А.Е. Теоретические подходы к социолингвистическому анализу социально-политической дифференциации языка // Вестник Саратовского государственного технического университета, 2010, Т. 1, № 1 (44).
9. Китанина Э.А., Божинская Т.Я. Проблема неоднородности общества и социальная дифференциация языка на рубеже XX-XXI веков// Теория и практика общественного развития, 2009, № 3-4.
10. Попова Т.Г., Тимофеева О.В., Бокова Ю.С. Язык как главный фактор этнической интеграции // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика 2011, № 1 (218).
11. Крылова М.Н. Проблема взаимодействия языка и культуры // Актуальные проблемы обществознания. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 10. Зерноград: ФГОУ, ВПО, АЧТАА, 2010.
12. Липатов А.Т. Русский язык на лингвокарте мира в условиях глобализации // Вестник Нижегородского университета. Им. Н.И.Лобачевского 2010, № 4.

TÜRKÇE KÖKENLİ YAZI DİLLERİNİN ORTAKLAŞMASI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. Ertuğrul YAMAN,
Ahi Evran Üniversitesi/Türkiye,
E-mail: eyaman60@gmail.com

ÖZET

Türk dili, tarihî dönemler itibariyle, çok geniş sahalara yayılmış bir dildir. Bu yayılma, son derece doğal yol ve yöntemlerle gerçekleşmiştir. Türkler nereye gitmişlerse, tabii olarak dillerini de oraya götürmüşler ve şartlara göre, dillerine yaygınlık kazandırmışlardır. Türk dilinin bu yüksek gücü dikkate alınarak yapılacak iş, Türk dilinin birliği konusunda daha stratejik düşünerek bu yolda yeni plan ve politikalar üretmektir. Bu amaçla, Türk kültürünün öngördüğü değer ve davranışları esas almak kaydıyla Modern Dünya'nın metotlarıyla bir dil politikası üretmek ve yeni bir dil planlaması yapmak zorunluluğu vardır. Aynı kökten çıkmış olmalarına rağmen, az çok farklılaşan Türk dilinin kollarını korumak, geliştirmek, öğrenmek ve öğretmek hepimizin ana görevidir. Bir yandan bu kolları koruyup geliştirirken diğer yandan bütün Türk soylu toplulukların ortaklaşa yazı ve ilerleyen süreçte konuşma dili olarak kullanabileceği ortak bir dile hizmet edecek çalışmalar yapmak gerçek bir ihtiyaçtır. Nitekim, küreselleşen ve tektipleştirilen dünyada sadece kendi ülkesiyle ve küçük ölçekte kalan Türk yazı dilleri, zaman içinde eriyip kaybolma; yani, ölü dil olma tehlikesi ile karşı karşıya kalabilirler.

Anahtar kelimeler: Türkçe, Yazı Dilleri, Türki Diller, Dil Ortaklığı.

THOUGHTS ON THE COMBINATION OF TURKIC ORIGINAL WRITTEN LANGUAGES

Prof. Dr. Ertuğrul YAMAN,
Ahi Evran University/Türkiye,
E-mail: eyaman60@gmail.com

ANNOTATION

The Turkish language, as of historical periods, is a language that has spread over a wide area. This spread took place in extremely natural ways and methods. Wherever the Turks went, they naturally took their language there and, according to the conditions, they made their language widespread. Considering this high power of the Turkish language, the task to be done is to think more strategically about the unity of the Turkish language and to produce new plans and policies in this way. For this purpose, it is obligatory to produce a language policy with the methods of the Modern World and to make a new language planning, based on the values and behaviors envisaged by Turkish culture. It is the main duty of all of us to protect, develop, learn and teach the branches of the Turkish language, which differ more or less despite their origins from the same root. While preserving and developing these branches, it is a real need to carry out studies that will serve a common language that all Turkish noble communities can use as a written and spoken language in the future. As a matter of fact, Turkish written languages, which remain only with their own country and on a small scale in the globalizing and standardized world, do not dissolve in time; that is, they may be in danger of becoming a dead language.

Keywords: Turkish, Written Languages, Turkic Languages, Language Partnership.

МЫСЛИ О СОЧЕТАНИИ ТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ЯЗЫКОВ

Проф. Др. Эртугрул ЯМАН,

АННОТАЦИЯ

Турецкий язык, как и в исторические периоды, является языком, который распространился на обширной территории. Это распространение происходило исключительно естественными путями и методами. Куда бы ни пошли турки, они, естественно, взяли свой язык и, по условиям, сделали свой язык распространенным. Учитывая эту высокую силу турецкого языка, задача, которую необходимо решить, состоит в том, чтобы более стратегически мыслить о единстве турецкого языка и таким образом разрабатывать новые планы и политику. Для этого необходимо разработать языковую политику с использованием методов современного мира и разработать новое языковое планирование, основанное на ценностях и поведении, предусмотренных турецкой культурой. Наша главная обязанность – защищать, развивать, изучать и преподавать ветви турецкого языка, которые более или менее различаются, несмотря на то, что они произошли от одного корня. Сохраняя и развивая эти ветви, необходимо проводить исследования, которые послужат общему языку, который все турецкие дворянские общины смогут использовать в качестве письменного и разговорного языка в будущем. На самом деле тюркские письменные языки, которые остались только в своей стране и в небольшом масштабе в глобализирующемся и стандартизированном мире, со временем утеряны; то есть им может угрожать опасность стать мертвым языком.

Ключевые слова: турецкий язык, письменные языки, тюркские языки, языковое партнерство.

GİRİŞ

Dil Birliğinin Tarihi Kökenleri

Türkçe kökenli yazı dillerinin köken birliği konusunu, 8. yüzyıldaki Göktürk Bengü Taşları'na kadar indirmek mümkündür. Daha bu bengü taşlarda Türklerin kendi adlarını bırakıp Çince adlar almaya başladıklarından şikâyet edilmektedir: “Türk begler Türk atın ıtı. Tabgaçğı begler Tabgaç atın tutupan Tabgaç Kaganka körmüş” (Türk beyleri, Türk adını bıraktı. Çin'de bulunan Türk beyleri Çin adını alarak Çin Kağanı'na tâbî oldular) (Ergin, 1980).

Türkçe konusundaki ilk bilinçli çalışma, hiç şüphesiz, Kâşgarlı Mahmut'un meşhur sözlüğü Divânu Lûgât'it-Türk'tür. Kâşgarlı Mahmut, 11. yüzyılda Türk illerinin büyük bir kısmını gezmiş, onların dilleri, edebiyatları ve hayat tarzlarına dair pek çok malzeme toplamış olup Hakaniye, Oğuz, Kıpçak, Argu, Çiğil, Kençek ve Uygur lehçelerini bilmekteydi. Kâşgarlı Mahmut, eserinde Karluk, Yağma, Çiğil, Tuhsı, Argu, Yakabu, Basmıl, Kırgız, Tatar, Uygur, Kay, Çumul, Oğuz, Kıpçak (Kıfçak), Türkmen, Uğrak, Çaruk, Yemek, Başkurt, Peçenek, Bulgar, Suvar ve Kençek gibi çeşitli Türk boylarının adlarını bunların yaşadıkları yerleri de belirtir (Ülkütaşır, 1972).

Türklük biliminde, Divânü Lûgâtit-Türk'ün yazılış amacı, genellikle, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla hazırlandığı şeklinde ifade edilir. Oysa, Kâşgarlı Mahmut'un asıl amacı, devrin hâkim kültür dili olan Arapça karşısında Türk dili ve Türk kültürünü koruma gayretidir. Nasıl ki Firdevsî Şehname'yi yazarak Fars dili ve kültürünü koruma altına almışsa, aynı şekilde Kâşgarlı da böylesine muhteşem bir eser yazarak Türk dili ve kültürünü kayıt altına almak amacıyla hareket etmiş olabilir (Atalay, 1939: XVII).

Türkler, Anadolu'ya girmelerinden sonra, bir süre, burada hazır buldukları Arapça ve Farsçayı kullanmışlardır. Bu durum ise, devletle milletin birbirlerine anlayamaması gibi bir sonuca götürmüştür. Bu olumsuz gidişi yerinde tespit eden Karamanoğlu Mehmet Bey, 1277'de şu meşhur fermanını yayınlamıştır: “Bu günden sonra, divânda, bârgâhta, mecliste, meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır” (Önder, 1996: 333).

Dilimize önem verilmemesinden yakınan Âşık Paşa ise, bu duygularını şöyle dile getirmiştir:

“Türk diline kimsene bakmaz idi
Türlere hergiz gönül akmaz idi
Türk dahi bilmez idi ol dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri” (Levend, 1972: 8).

Türk dilinin Farsçadan aşağı kalmadığı gibi, kendine has pek çok güzelliği ve inceliği bulunduğu örneklerle ortaya koyan Ali Şîr Nevâyî de Türk dilinin birliği ve zenginliği konusundaki önemli edebî şahsiyetlerden birisidir. Ali Şîr Nevâyî, ana dilini (Türk dilini), yolu dikenler ve taşlarla dolu denizin dibindeki incilere benzetir (Barutçu, 1996).

Ali Şîr Nevâyî, dilin millet hayatındaki rolünü çok iyi kavramış ve bu yönde eserler vermiş, ileri görüşlü bir düşünce adamıdır. Mantıku't-Tayr adlı eserinde geçen bir beytinde Türk diliyle yazmak suretiyle Türk milletini yekvücut hâline getirdiğini şöyle dile getirir:

“Türk nazmıda çü men tartıb alem,
Eyledim bu memleketni yekkalem” (Levend, 1968: 182).

Türk dili birliği konusunda en bilinçli ve başarılı hareket, hiç şüphesiz, İsmail Gaspıralı'ya aittir. Gaspıralı, Türk dünyasının “dilde, işde, fikirde birlik” ilkesiyle bütünleşebileceğini savunmuş ve bu yolda özellikle ortak dili ön planda tutmuştur. Yıllarca, büyük sıkıntılar içerisinde çıkardığı “Tercüman” gazetesıyla bu düşüncesini gerçekleştirmiştir. Gaspıralı İsmail'in bu düşünceleri, Türk dünyasının birleşmesi ve dil birliğinin sağlanması yolunda çok büyük roller üstlenmiştir. Çok güç şartlar altında çıkardığı “Tercüman” gazetesi yıllarca Türk dünyasının değişik bölgelerinde okunmuş, böylelikle de Gaspıralı İsmail'in hayal ve arzu ettiği Türk dünyasının “dilde, işde, fikirde birlik” yolunda büyük adımlar atılmıştır (Saray, 1993).

Türk dil birliğinin sağlanmasında, önemli isimlerden birisi de Azerbaycanlı öncü yazarlardan Mirza Fethali Ahundzade'dir. Ahundzade, 1857'den başlayarak özellikle alfabe konusunda birliğe götürecek çalışmalar yapmıştır (Şimşir, 1991). Yine, Azerbaycan'dan Hüseyinzade Ali Bey ve Hüseyin Cavid'in bu yönde önemli katkıları olmuştur.

Osmanlı Türkçesi gibi ağır bir dönemden sonra, dilde millileşme ve sadeleşme ile Türkiye Türkçesinin temellerinin atılmasında Ömer Seyfeddin ve Ziya Gökalp'in önemli katkıları olmuştur. Ömer Seyfeddin ve arkadaşları Selanik'te çıkarılmaya başlanan Genç Kalemler dergisinde ortaya konan Yeni Lisan Hareketi, dilimiz açısından çok önemli yerleşme ve millileşme yönelişlerinden birisidir (Öksüz, 1995). Ziya Gökalp'in Türkçülüğün Esasları adlı eserindeki Dilde Türkçülük bölümündeki 11 maddelik ilkeler de bu açıdan önem taşımaktadır (Gökalp, 1977).

Cumhuriyet sonrasında Türkiye'de dil meselelerine dikkatleri çeken diğer önemli bir isim de Sadri Maksudî Arsal'dır. Sadri Maksudî, “Türk Dili İçin” adlı eserini 1930 yılında yayımlar ve dille ilgili görüşlerini ortaya koyar. Aslen Kazanlı bir Türk olan Sadri Maksudî, hem İdil-Ural Türklüğünü hem Türkistan Türklüğünü hem de Türkiye Türklüğünü yakından tanımaktaydı. Bu sebeple bütün Türk dünyasının aslında tek bir Türk dilini kullandığını ortaya koymuş ve Türk edebî dilinin oluşturulmasını istemiştir. Düşünceleriyle Atatürk üzerinde de etkili olan Sadri

Maksudî, Türkiye’de düşünce olarak dil birliğinin temellerini atanlardan birisidir (Ercilasun, 2013: 237).

Türk dil birliğinin önemli basamaklarından birisi de 1926’te başlayıp 1940’a kadar devam eden Lâtin alfabesi dönemidir. Bu yıllar arasında, özellikle eski Sovyetler Birliği’ndeki Türk boylarının büyük bir kısmı Latin alfabesinin kabul etmesiyle dil ve yazı birliği yönünde çok önemli bir fırsat yakalanmış oldu. Ne yazık ki bu dönem pek fazla sürmemiş ve eski Sovyetler Birliği’ndeki Türkler, farklı farklı Kiril harfleri kabul etmek zorunda kalmışlardır.

1920’li yıllarda eski Sovyet Birliği’ndeki Türk boylarından bazılarının kademeli olarak Lâtin alfabesine geçmeleri, kendi aralarında yazı ve dil birliği oluşturulması amacına yönelikti. Bu karar 1926’da Bakü’de toplanan 1. Türkolojiya Kongresi’nde alınmıştı. Hatta, bu kongrede Lâtin alfabesinin bütün Türklerce kullanılmasının doğru olacağını söyleyen meşhur Türkolog Aleksandr N. Samoyloviç, bu düşüncesi sebebiyle, Stalin tarafından 1936’da Sibiryaya sürülmüştür (Eren, 1991). Atatürk, 1928’te Türkiye’de Lâtin harflerine geçerken biraz da Türk dünyasında yazı birliği amacını güdüyordu (Eren, 1991: 8).

1928’de Türkiye’de Lâtin harfli Türk alfabesi kabul edildiğinde diğer bazı Türk boyları da Lâtin alfabesini kullanmaktaydı. Türkiye’nin Lâtin alfabesini kabul etmesinin bir sebebi de uzakta kaldığımız kardeşlerimizle aramızdaki perdeyi kaldırmak ve bütün Türklerin birbirini kolayca okumalarını sağlamaktı. Ancak, ne yazık ki daha 1920’li yıllarda İlminski’nin fikirleri doğrultusunda eski Sovyetler Birliği içindeki Türkler ve diğer milletler için farklı alfabeler oluşturulmuştur. Bu yöntemle, aynı dilin farklı kollarını konuşan Türk boyları birbirlerini anlamayacak duruma getirildi. Böylece, Türk boyları arasına, dil ve alfabe engeli konulmuş oldu. Alfabe farklılıklarının diğer örtülü bir amacı da Rusçayı popüler bir dil konumuna getirmektir. Nitekim; ilerleyen yıllarda Rusça, iyi bir hayat sürmenin tek yolu hâline gelmiştir. Dil üzerinden yapılan bu yıldırma hareketi, ne yazık ki bazı kişiler üzerinde etkili olmuş, bu değişiklik bazılarının hayat tarzına ve düşünce mekanizmasına kadar yansımıştır.

Eski Sovyetler Birliği’ndeki Türk boylarının Lâtin alfabesini kullandıkları dönem pek uzun sürmemiştir. Sosyalist rejimin geleceği için tehlikeli görülen ve Türk dünyasında yakınlaşmayı hızlandıran bu süreç 1940’lı yılların hemen başlarında durdurulmuştur. Sovyet sisteminin baskıları yüzünden dil ve yazı birliği meselesi, uzun yıllar gündeme gelememiştir. Ana dili meselesi ancak 1980’li yıllarda tekrar Türk dünyasında ele alınmaya başlanmıştır. Ana dili edebiyata daha fazla konu olmuş ve bu konuda tartışmalar yapılmıştır. Bu konu özellikle Özbekistanlı, Kazakistanlı ve Kırgızistanlı aydınlar arasında ciddi anlamda tartışmaya açılmıştır (Koçar, 1991).

Türk dilinin birliği açısından 1990’lı yılların başı, dönüm noktalarından birisi olmuştur. Eski Sovyetlerin dağılması ve Türk kökenli Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle Türk dili için yeni bir imkânlar dünyası ortaya çıkmış oldu. Türk kültürü coğrafyası yeniden cazibe merkezi konumuna yükseldi. Diğer kültürel değerlerimizle birlikte ortak mirasımız Türk dili de gündemde yer tutmaya başladı.

Türk Dilinin Güncel Durumu

Türk dili, tarihsel geçmişte Balkanlar’dan Çin’e, Rusya’nın kuzeyinden Afrika’nın içlerine kadar uzanan geniş alanda, farklı yoğunluklarda lehçeler ve ağızlar hâlinde kullanılmıştır. Ünlü Macar bilgini H. Wambery’nin de belirttiği gibi, Türk dilini bilen bir kimse bu dille konuşa konuşa rahatlıkla Balkanlar’dan Çin’e kadar seyahat edebilir. Söz konusu alanda yaşayan Türkler, farklı devletler içinde, farklı konuşma biçimlerini geliştirmiş olsalar bile, hepsi de Türkçe konuşurlar. Bu bakımdan “Balkanlar’dan Çin’e kadar” ibaresi dilimiz için hâlen geçerlidir. Bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış ve çok sayıda kola ayrılmış olan Türk dilini, ne kadar insanın konuştuğu

noktasında tam bir sayı vermek zordur. Çünkü, adı geçen bölgelerde yaşayan Türklerin bir kısmı bağımsız cumhuriyet, bir kısmı özerk cumhuriyet şeklinde yaşarken bazıları da diğer devletlerin ahalisi olarak hayatlarını sürdürmektedirler. Bundan dolayı kesin ve yeni rakamlar elde etmek bir hayli zordur. Ancak, tahminî olarak bugün dünya üzerinde yaşayan Türklerin toplam sayısının 200 milyonun üzerinde olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Bu rakamı, 250 hatta 300 milyona kadar çıkaranlar da vardır. Ortalama bir söyleyişle, günümüzde 250 milyon civarında insan Türk dilinin kollarıyla konuşmaktadır, denebilir. Bu hâliyle Türk dili, dünyanın en çok konuşulan dilleri sıralamasında rahatlıkla ilk beşe girmektedir. Pratikte “Türkçe” denildiğinde, bütün Türklerin kullandığı genel Türk dilinin anlaşılması gerekir. Genellikle, pratik olarak Türkiye’de konuşulan dil için “Türkçe” terimi kullanılmaktadır. Oysa, Türkiye Türklerinin konuştuğu dilin adı Türkiye Türkçesidir ve genel anlamdaki Türk dilinin bir lehçesi yani, bir koludur.

Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili

Türk devletlerinin kendi dillerinin devlet dili olarak kabul edilmesi, bağımsızlıkların kazanılması yolunda atılmış en önemli adımlardır. Özbekistan’da, Kazakistan’da, Kırgızistan’da, Türkmenistan’da ve Azerbaycan’da her bir genel Türk dilinin kolları olan ve her biri bağımsız ve gelişmiş bir yazı dili olan kendi dillerini devlet dili olarak kabul etmiş olmaları, son derece önemli adımlardır. Türk dilinin öz evlatları olan bu kolları geliştirmek, öğretmek ve yaşatmak takdire şayan çalışmalardır.

Gerek bu kolların korunması ve geliştirilmesi gerekse, küresel ölçekte Türk dilinin gücü konusunda söz sahibi olabilmek için, yukarıdan beri sözü edilen Türk dilinin güncel kollarının bileşkesi olan ortak bir iletişim dili oluşturulmalıdır. Bu amaçla öncelikle ulu ve kadim Türk dilinin güncel kolları karşılıklı olarak Türk soylular arasında öğrenilmeli ve öğretilmelidir. Ortak sanat, spor, kültür ve ticaret faaliyetlerini artmasıyla ortak Türk dili zaman içinde kendiliğinden oluşacaktır. Bunun için yapay zorlamalar yerine karşılıklı ilişkilerin güçlendirilmesi, edebî eser değişiminin hızlandırılması, sanatsal faaliyetlere ağırlık verilmesi gibi destekleyici unsurlardan yararlanılabilir.

Son yıllarda ise “Ortak Türkçe, Ortak dil” meselesi daha çok konuşulmayı başlanmıştır. Azerbaycan’da bu yönde çalışmalar hızlanmıştır. Özellikle, Agamusa Ahundov ve Nizamî Hudiyev’in bilimsel çalışmaları dikkate değerdir. Bu yöndeki çalışmaların belki de en önemlisi Özbekistan’da yapılmıştır. Bu konuda Özbekistan’da “Orta Türk Tilini Yaratış Muammaları” (Ortak Türkçeyi Oluşturma Meseleleri) adlı bir sempozyum düzenlenmiştir. 23-25 Haziran 1993 tarihleri arasında Taşkent’teki Özbekistan Medeniyet Camgarması (Özbekistan Kültür Vakfı) tarafından gerçekleştirilen sempozyuma Özbekistanlı bilim adamlarının yanı sıra, Kazak, Kırgız, Gagavuz, Azerbaycan ve Türkiyeli bilim adamları da katılmış ve ortak dille ilgili görüşlerini belirtmişlerdir. Bu nokta Özbekistanlı akademik Prof. Dr. K. H. Hanazarov’un soyadlarındaki Rusça “Ov, Ova, Ovna” eklerinin atılmasını ve en önemlisi Özbekistan’ın adının “Türkistan” şeklinde değiştirilmesini teklif etmiştir. Bu verimli sempozyumun tebliğ özetleri kitap hâlinde yayımlanmıştır. “Ortatürk Tilini Yaratış Muammaları” (Özbekistan Kültür Vakfı. Bahtiyar Kerimov, Şaahmet Mutalov, Ertuğrul Yaman, Taşkent 1993). “Orta Türk Tili” adını taşıyan kitapçık tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılarak yayınlanmıştır (Kerimov, 1996: 190).

Türk Dilinin Yüksek Gücü ve Dil Planlaması Stratejileri

Türk dili, tarihî dönemler itibarıyla, çok geniş sahalara yayılmış bir dildir. Bu yayılma, son derece doğal yol ve yöntemlerle gerçekleşmiştir. Türkler nereye gitmişlerse, tabii olarak dillerini de oraya götürmüşler ve şartlara göre, dillerine yaygınlık kazandırmışlardır. Ancak, Türkler, gittikleri hiçbir yerde dillerini zorla öğretmek gibi baskıcı bir tavra da girmemişlerdir. Kültür

coğrafyamız, en doğal şekliyle aynı zamanda dil coğrafyamızı da oluşturmuştur. Dolayısıyla Türkçenin tarihî yayılma alanları günümüzdekinden çok daha geniştir.

Türk dilinin bu yüksek gücü dikkate alınarak yapılacak iş, Türk dilinin birliği konusunda daha stratejik düşünerek bu yolda yeni plan ve politikalar üretmektir. Bu amaçla, Türk kültürünün öngördüğü değer ve davranışları esas almak kaydıyla Modern Dünya'nın metotlarıyla bir dil politikası üretmek ve yeni bir dil planlaması yapmak zorunluluğu vardır.

Ortak Dil Stratejileri

Ülkeler arasındaki ilişkiler, çoğunlukla devlet yöneticilerinin yaklaşımlarıyla biçimlenmektedir. Bu bağlamda, dil alanındaki gelişme ve ilerlemeler, her şeyden önce Türk soylu ülkelerin yöneticilerinin bakış açıları ve yaklaşımlarıyla doğru orantılıdır. Yukarıdaki genel stratejiler uygulamaya konduktan sonra, dil konusunda daha özel yaklaşım ve stratejiler de devreye sokulabilir. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Türk dilinin bütün kolları, ortak Türk kültürü üzerine kuruludur. Bu sağlam temeli güçlendirmek ve kültür coğrafyamızda ortak edebî mirası ve ortak değerleri vurgulamak gerekir.

2. Türk dilinin çok sayıdaki kollarının temel söz varlığı aynıdır. Farklı kelimeler ve kalıplar yeni zamanlarda ortaya çıkmıştır. Türk dilinin kök birliği ile ilgili çalışmalar daha fazla teşvik edilmeli ve desteklenmelidir.

3. Dünya'da Türk dilinin hak ettiği yeri alabilmesi için ayrı ayrı kollar hâlinde varlığını sürdüren Türk dilinin ortak bir iletişim dilinde birleşmesi gerekir. Türkçenin birliği düşüncesi, yukarıda sayılan kurumlarca bir özel amaç olarak göz önünde tutulmalı, bu yönde yapılacak çalışmalara zemin hazırlanmalıdır.

4. Bir yandan varsayılan bu ortak iletişim dili, kökleri ortak olan yazı dillerinin kültürel ortaklığına dayandırılırken; yaşayan Türk yazı dillerinin özgünlüğü ve mirası korunmalıdır.

5. Ortak iletişim dili; öncelikle toplantı, konferans ve bilgi şölenlerinin iletişim dili olarak kullanılmalıdır.

6. Yeni türetilen terimlerde ve kelimelerde ortak hareket edilmesi amaca hizmet edebilir.

7. Ortaklığa giden yolda doğal ilişkiler esastır. Bu bağlamda Türk dilinin kökenleri Türkistan coğrafyasında olduğu için yönümüzü kültür coğrafyalarımıza çevirmek durumundayız.

8. Birleşen Türk dilinin dünya ölçeğinde itibar görmesinin en doğal yolu ticarettir. Karşılıklı ticaret yapanlar, dillerini de öğrenmek isterler. Ticaret dili öğretir, öğrenilen diller de ticaretin kapsam ve potansiyelini artırır.

9. Medya sınır tanımaz. Bu bağlamda özellikle diziler aracılığıyla Türk dili, Dünya ölçeğinde yaygınlaştırılabilir. Medya kuruluşları, Türk dilinin yaygınlaştırılmasını en önemli hedeflerden birisi olarak kabul etmelidirler.

10. Türk dili, dünya üzerindeki bütün kültür coğrafyamız için artık yalnızca bir kültürel değer değil; aynı zamanda ekonomik bir güçtür.

Türk dünyasında Türk dilinde birlik gerçekleşirse, bu aynı zamanda işte (ekonomide) birlik anlamına gelir. Düşünceler birleşirse, dil de birleşir; dil birleşirse, iş de birleşir. Böylesi olumlu bir sonuç ise, hem bölge ülkeleri hem de Türk dünyası için yararlı ve kazançlıdır.

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüz dünyasında uluslararası ve bölgesel ilişkiler, çok daha hızlı ve rasyonel yürütülmektedir. Bu bağlamda, eski dönemlerin emperyalist idealleri geçersiz kalmıştır. Yapılacak iş, yerel, bölgesel ve küresel ölçekte daha işlevsel ve stratejik düşünceler üretmek ve akılcı adımlar atmaktır. Öncelikle bölgesel bağlamda düşünüldüğünde, Türk dili ve komşu diller arasındaki öğrenme-öğretme ilişkilerinin karşılıklı olarak artırılması; rekabet yerine güç birliği, çatışma

yerine uzlaşma anlayışı esas alınmalıdır. Güncel koşullarda dil meselesi sadece dil, anlaşma ve iletişim meselesi değil, aynı zamanda ekonomik bir güç, stratejik bir araç ve uluslararası potansiyel bir dayanışma konusudur. Bu yaklaşım esas alındığında, diller; bölgesel ve küresel ölçekte dostluk, huzur ve barışın da teminatı olabilirler.

Türk dilinin her bir kolu ve her bir konuşucusu bizler için son derece değerli ve önemlidir. Aynı kökten çıkmış olmalarına rağmen, az çok farklılaşan Türk dilinin kollarını korumak, geliştirmek, öğrenmek ve öğretmek hepimizin ana görevidir. Bir yandan bu kolları koruyup geliştirirken diğer yandan bütün Türk soylu toplulukların ortaklaşa yazı ve ilerleyen süreçte konuşma dili olarak kullanabileceği ortak bir dile hizmet edecek çalışmalar yapmak gerçek bir ihtiyaçtır. Nitekim, küreselleşen ve tektipleştirilen dünyada sadece kendi ülkesiyle ve küçük ölçekte kalan Türk yazı dilleri, zaman içinde eriyip kaybolma; yani, ölü dil olma tehlikesi ile karşı karşıya kalabilirler. Bir yandan her bir kolu özgün şekliyle muhafaza ederken diğer yandan ortaklaşmak ve yabancılara dil öğretimini bu ortak dil üzerinden yürütmek, günümüz şartlarında artık bir keyfiyet değil, bir zarurettir! Tek tek yok olmamak için toptan birleşerek mücadele etmek, dilimizin ve milletimizin geleceğiyle ilgili hayati bir konudur.

Iqtiboslar/Чочки/References

1. Atalay Besim. Divanü Lugatit-Türk Tercümesi, I.Cilt. – Ankara: TDK yay., 1939, s. XVII.
2. Barutçu Sema. Muhakemetü'l-Lugateyn. – Ankara: TDK Yay., 1996.
3. Ercilasun Ahmet Bican. Türkçede Birlik. – Ankara: Akçağ Yay., 2013.
4. Ergin Muharrem. Orhun Abideleri. – İstanbul, 1980.
5. Gökalp Ziya. Türkçülüğün Esasları. – İstanbul: Kadro Yay., 1977.
6. Kerimov Bahtiyar, Mutalov Şaahmet. “Orta Türk Tili” (Aktaran: Dr. Ertuğrul Yaman) // Bilig Dergisi, Sayı 3, Güz 1996, 190. s.
7. Koçar Çağatay. Türkistan ile İlgili Makaleler. – Ankara: Kültür Bak., 1991.
8. Levend Agah Sırrı. Ali Şir Nevaî, IV.cilt. – Ankara: TDK Yay., 1968. s.182.
9. Levend Agah Sırrı. Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri. – Ankara: TDK Yay., 1972, s. 8.
10. Öksüz Yusuf Ziya. Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalem ve Yeni Lisan Hareketi. – Ankara: TDK Yay., 1995.
11. Önder Mehmet. “Karamanoğulları'nın Türk Diline Fermanındaki Gerçekler” Uluslar Arası Türk Dili Kongresi. – Ankara, 1996, s. 333.
12. Saray Mehmet. Türk dünyasında Dil ve Kültür Birliği. – İstanbul, 1993.
13. Şimşir Bilâl N. Azerbaycan'da Türk Alfabeti Tarihçe. – Ankara: TDK. Yay., 1991.
14. Ülkütaşır M. Şakir. Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut. 2. Baskı. – Ankara: TDK Yay., 1972.

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ПОЛИПРЕДИКАТИВНЫХ СТРУКТУР В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Муса ЮЛДАШЕВ,
Профессор СамГУ

АННОТАЦИЯ

Проблема выявления и классификации типов полипредикативных устройств тюркских языков в связи с синтаксисом индоевропейских языков началась в 20-х годах века. В данной статье известные тюркологи, подробно изучавшие процесс развития полипредикативных конструкций в тюркских языках научные выводы сравниваются и анализируются

Ключевые слова: Полипредикатив, деепричастные, квази, переходный, спаянный, элементарный, цельный.

TURKIY TILLARDA POLIPREDIKATIV TUZILMALARNI O'RGANISH TARIXIDAN

Musa YO'LDOSHEV,
Musa SamDU professori

ANNOTATSIYA

Hind-Yevropa tillari sintaksisi bilan bog'liq holda turkiy tillarning polipredikativ qurilmalari turlarini aniqlash va tasniflash muammosi o'tga asrning 20-yillarida boshlangan. Ushbu maqolada turkiy tillardagi polipredikativ qurilmalarning taraqqiyot jarayonini mukammal o'rgangan mashhur turkolog olimlarning ilmiy xulosalari qiyoslab tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Polipredikativ, ravishdoshli qurilma, kvazi, o'tish davri, lehimlangan, elementar, yaxlit.

FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF POLYPREDICATIVE STRUCTURES IN THE TURKIC LANGUAGES

Musa YULDOSHEV,
Professor of SamSU

ANNOTATION

The problem of identifying and classifying the types of polypredicative devices of Turkic languages in connection with the syntax of Indo-European languages began in the 20s of the century. In this article, the well-known Turkologists who thoroughly studied the development process of polypredicative constructions in Turkic languages scientific conclusions are compared and analyzed.

Key words: Polypredicative, participles, quasi, transitional, soldered, elementary, integral.

Проблема определения типов и классификации полипредикативных структур тюркских языков в соотнесении с синтаксисом индоевропейских языков возникла в 20-е гг. XX века. До этого времени "все причастные, деепричастные и глагольно-именные конструкции" рассматривались "как придаточные предложения, только на том основании, что и те и другие имеют одинаковый смысл. Эта точка зрения основана на чисто логическом подходе к природе тюркских синтаксических явлений" (Гаджиева, 1983: 8). Подобная традиция идет еще от знаменитой "Грамматики алтайского языка" 1869 г., "до сих пор

сохраняющей свое научное значение" (Кононов, 1982: 302). Здесь деепричастные обороты с собственным подлежащим определяются как структуры, переходные от простого предложения к сложному (Грамматика, 1869). К придаточным предложениям в названном труде отнесены определительные, образованные причастными и именными определительными синтагмами (Грамматика, 1869: 190-195) и "зависящие", а также некоторые другие - обстоятельственные, временные, условные и т.д (Грамматика, 1869: 199) Решительный шаг в сторону учета специфики тюркского синтаксиса с отходом от формально-функционального понимания полипредикативных конструкций сделал Ж.Дени. Он принципиально разграничивал такие фразы, как: (1) *Ўобан билirki ev yandi* и (2) *Ўобан eviñ yandigini bilir* обе в значении: пастух знает, что дом сгорел, считая, что в (1) мы имеем два предложения, которые содержат независимое или главное суждение и зависимое суждение, а во (2) зависимое суждение заключено в квази-предложении. Квази-предложение по Ж.Дени характеризуется тем, что его логический предикат всегда представлен личной глагольной формой или именем; помимо этого условия в квази-предложении должен быть собственный субъект, поскольку употребление именной формы глагола может быть вызвано оборотами типа: *rien ne sert de courir* "ничего не стоит убежать", *il faut partir a point* «нужно уйти вовремя» (Deny, 1920: 797).

Аналогичный подход развивал в своих трудах Н. К. Дмитриев, указывавший, что языки разной типологии, такие, как башкирский и русский, "могут одно и то же смысловое содержание передавать различной языковой формой" (Дмитриев, 1948: 244). Признаками придаточных предложений являются, во-первых, относительная логическая самостоятельность заключенной в них мысли, и, во-вторых, наличие отдельно выраженных подлежащего и сказуемого в финитной форме; с позиции этих критериев "огромное большинство предложений с причастиями и деепричастиями не удовлетворяет основным требованиям придаточных предложений" (Дмитриев, 1948: 245). Н.К.Дмитриев приводит примеры и, в частности, пример полипредикативной ИК: "минен қаһан кайтасағымды белдегезме?" "знаете ли вы, когда я вернусь?". "Здесь, - считает Н.К. Дмитриев, - мы имеем простое предложение, которое включает в себя отглагольно-именной оборот кайтасағымды" (Дмитриев, 1948: 245-246).

Таким образом, можно указать на едва заметные, но весьма важные различия в концепциях Ж.Дени и Н.К. Дмитриева. Казалось бы, квази-предложению Ж.Дени соответствует отглагольно-именной оборот у Н.К.Дмитриева, и все дело лишь в термине, однако Н.К.Дмитриев рассматривает всю сложную ИК как простое предложение, тогда как та же конструкция у Ж.Дени имеет статус, не равный простому предложению и являющийся переходным, промежуточным на пути к сложноподчиненному предложению. Другое различие концепций Ж.Дени и Н.К.Дмитриева заключается в неодинаковой квалификации конструкций с причастиями и деепричастиями. Н.К. Дмитриев делает серьезную уступку старому формально-функциональному подходу: "Из среды причастных и деепричастных оборотов, - пишет он, - мы склонны выделить такие, в которых при причастии или деепричастии имеется свое грамматически выраженное подлежащее, отличное от подлежащего остальной части фразы. Хотя такие обороты и не удовлетворяют одному из выставленных выше основных признаков придаточных (сказуемое в одной из форм, выражающих лицо), однако мы склонны считать их тоже придаточными, хотя и переходного типа: в этом типе отсутствие сказуемого в форме, обозначающей лицо, как бы

компенсируется отчетливо выраженным грамматическим (и логическим) подлежащим" (Дмитриев, 1948: 247).

Называя обороты с собственным подлежащим придаточными предложениями переходного типа, Н.К. Дмитриев фактически сближается с концепцией Ж.Дени, потому что квази-предложения - это тоже еще не предложения, а "якобы" или "мнимые" предложения, отличные от придаточных, т.е. именно предложения переходного типа от оборота к придаточному. Таким образом, у Ж.Дени выделено три типа зависимых предикативных синтагм: 1. оборот; 2. квазипредложение; 3. придаточное предложение. У Н.К.Дмитриева фактически тоже было выделено три типа: 1. оборот; 2. придаточное предложение переходного типа; 3. придаточное предложение. Однако в общей классификации зависимых конструкций Н.К.Дмитриев не использовал трехчастное деление, поскольку второй и третий типы объединялись общим термином придаточное предложение, а дополнительное дифференциальное определение ("переходный тип") ко второму из них почти не употреблялось.

Тем не менее и при учете указанного трехчастного деления у Н.К.Дмитриева, некоторые конструкции оказываются неодинаковым образом распределенными по типам в классификациях названных ученых. Придаточные предложения с личным (финитным) глаголом отнесены одинаково к третьему типу; деепричастные обороты со своим подлежащим также одинаково отнесены ко второму типу; а вот конструкции с именем действия в качестве предикативного центра зависимой синтагмы, среди которых большое место занимают ИК, Н.К.Дмитриевым отнесены к первому типу - оборотам, тогда как Ж.Дени отнес их ко второму, считая так же, как и деепричастные обороты, квазипредложениями.

А.П.Поцелуевский в фундаментальном труде "Основы синтаксиса туркменского литературного языка" (Поцелуевский, 1975) углубил теоретический анализ сложных синтаксических структур тюркских языков в соотнесении с соответствующими явлениями индоевропейских языков. Общей предпосылкой концепции А.П. Поцелуевского является понимание значительности удельного веса именных предложений (как с чистыми именами в роли предикатов, так и с отглагольными именами) в тюркском синтаксисе. Включение таких именных предложений в качестве зависимой части сложного целого не дает оснований перестать квалифицировать их как предложения, но уже подчиненные (Поцелуевский, 1975: 172). Отличительной чертой таких подчиненных предложений тюркских языков является "своеобразие их формальной связи с главным предложением": они могут принимать формальный показатель (в предикате именного характера), относящийся ко всему предложению, тогда как "в европейских языках основным формальным показателем синтаксической связи зависимого предложения с главным являются служебные слова (в сочетании с особой интонацией, свойственной сложным предложениям)" (Поцелуевский, 1975: 172-173). Указанное тюркское зависимое предложение "может восприниматься как одно целое, синтаксически настолько тесно спаянное во всех своих частях, что становится равносильным отдельной лексической единице" (Поцелуевский, 1975: 173). Наряду с предложениями указанного типа в тюркских языках имеются и предложения европейского типа с глагольным предикатом зависимой части в форме *verbum finitum*. Исходя из фактов принципиального различия в способе связи зависимой части с главной, А.П.Поцелуевский устанавливает три основных типа сложноподчиненных предложений: аналитического типа а) с союзными словами, б) без

служебных слов с одной лишь интонационной связью, в) с глагольными именами и причастиями в сочетании с послелогоми; синтетического типа (с личными условными и другими личными глагольными неокончательными формами); комбинированного аналитико-синтетического типа (личные неокончательные формы глагола в соединении с союзами). Предложения с причастными, деепричастными и глагольно-именными оборотами не входят в данную классификацию, т.к. они не являются сложноподчиненными, а составляют переходные типы между простым и сложноподчиненным предложением (Поцелуевский, 1975: 174-175).

Ученый считает, что "сложноподчиненное предложение является дальнейшим развитием и усложнением простого предложения", и в соответствии с этим устанавливает семь основных ступеней такого развития, где I ступень - простое предложение, VI и VII - сложноподчиненные предложения соответственно синтетического и аналитического типов, а ступени II-V - переходные типы, отличающиеся грамматическими особенностями выражения субъекта зависимой части. При этом особенно важно отметить, что "отглагольные обороты речи", составляющие зависимое суждение", делятся на три разновидности.

Во-первых, они могут быть оборотами в составе простого предложения, если субъект зависимого суждения "грамматически не выявлен" (Поцелуевский, 1975: 238).

Во-вторых, они могут быть "потенциальными предложениями с грамматически выраженным логическим субъектом зависимого суждения" личными и указательными местоимениями в форме родительного падежа, местоименными аффиксами и т.п., косвенно указывающими на логический субъект зависимого суждения (Поцелуевский, 1975: 238).

В третьих, они могут быть придаточными предложениями в составе "настоящих сложноподчиненных предложений" (Поцелуевский, 1975: 242).

Между "потенциальными" и придаточными существуют предложения "переходного типа", образованные по следующей модели: "мен сений хер не эдэн ишини билирим" я знаю все, что ты делаешь" (Поцелуевский, 1975: 240-241).

Таким образом, А.П.Поцелуевский так же, как и Ж.Дени и Н.К.Дмитриев, фактически приходит к необходимости выделения трех типов зависимых предикативных структур: оборот, потенциальное предложение, придаточное предложение. Именно в этом главном пункте точки зрения указанных ученых сходны, тогда как в деталях они несколько расходятся.

Мы столь подробно проанализировали основные положения синтаксических концепций Ж.Дени, Н.К.Дмитриева и А.П.Поцелуевского потому, что впоследствии многие исследователи, критически развивая воззрения этих ученых, чаще обращали внимание на внешнюю терминологическую сторону и меньше - на стоящую за этим суть дела, концептуальную сторону, которая во многом была новаторской и предвосхитила достижения в области синтаксиса тюркских языков в 60-70-х гг. прошлого столетия.

Некоторые оригинальные моменты в изложении синтаксиса сложного предложения можно отметить в грамматических трудах 40-х гг. прошлого столетия Н.П.Дыренковой. Для нее предложение с однородными сказуемыми или подлежащими - слитное; предложение, составленное из простых независимых друг от друга предложений, - составное; все остальные виды полипредикативных построений - сложные предложения. "Сложное предложение, - пишет Н.П.Дыренкова, - является особым сочетанием двух или нескольких предложений. Одно из таких предложений - главное или законченное предложение, другое

или другие, если их несколько - развитые или развернутые члены предложения или обороты. Главное или законченное предложение имеет своим сказуемым глагол в окончательной форме (изъявительной или повелительно-желательной) и по своей структуре одинаково с простым предложением. Особенности оборотов заключаются в том, что сказуемое их не является окончательной глагольной формой, а должно быть оформлено либо в деепричастной, либо причастной форме (Дыренкова, 1941: 285). Помимо оборота в составе сложного предложения может быть подчиненное предложение с самостоятельным сказуемым в спрягаемой форме глагола: условное, уступительное, сослагательное и определительно-относительное (Дыренкова, 1941: 298-301). Таким образом, у Н.П. Дыренковой оказалась детально разработанной номенклатура названий целого сложного, необходимость чего особо подчеркивается в работе В.Г.Адмони, однако интересующая нас часть сложного синтаксиса дана традиционно: сложные предложения с оборотами принципиально не отделены от сложных предложений с подчиненными предложениями, иными словами, от сложноподчиненных предложений.

А.Н. Кононов в своих синтаксических воззрениях, изложенных им в фундаментальных грамматиках турецкого и узбекского языков, исходит из двухчастного деления полипредикативных конструкций. Имена действия, причастия и деепричастия, как пишет ученый, "в силу своей «причастности» к глаголу образуют второй центр предложения»; слова "второй центр предложения" можно было бы понять, как намек на признание предикативного отношения в подобных словосочетаниях, однако все они рассматриваются в рамках простого распространенного предложения "на правах одного из его членов (Кононов, 1956: 437). К системе сложноподчиненного предложения А.Н.Кононов относит лишь такие полипредикативные построения, где предикат зависимой части выражен формами конечного сказуемого - финитной формой глагола или именным сказуемым. В одном из параграфов, после рассмотрения способов морфологического подчинения придаточных предложений с финитными глаголами в сказуемом главному предложению, содержится прямое указание: "В случаях использования формы на dik = (у)ақак в аналогичных предложениях они (предложения) не могут рассматриваться как сложное предложение, т.к. форма на dik = (у)ақак является развернутым членом (простого распространенного. - М.Ю) предложения (развернутое определение или развернутое дополнение), а не сказуемым самостоятельного предложения" (Кононов, 1956: 526).

В приведенной цитате важно соотношение: развернутый член -но не особое сказуемое. Слова о "самостоятельности предложения" могут привести к неправильному пониманию дела. Более точно о характере зависимого предиката автор говорит в другой своей грамматике, указывая, что финитность зависимого предиката -морфолого-синтаксическая, но не коммуникативная: "... части сложноподчиненного предложения, - пишет он, - внешне имеющие строение предложения (выделено автором - М.Ю.) лишены смысловой и интонационной законченности, лишены коммуникативной самостоятельности" (Кононов, 1956: 408).

Таким образом, можно констатировать, что квалификация зависимой определительной или изъяснительной конструкции как придаточного или квази-предложения, либо, напротив, как отглагольно-именного оборота или развернутого члена простого предложения связана с пониманием характера синтаксических отношений между глагольной формой и ее семантическим агенсом (производителем действия). Если такие отношения понимаются как предикативные, то зависимая конструкция считается каким-

либо видом предложения; если же отношения понимаются как определительные, то конструкция рассматривается на правах члена простого предложения. В этом смысле точка зрения А.Н.Кононова при ее кажущейся противоречивости может быть признана перспективной при соответствующем ее развитии, т.к. она подводит к следующему пониманию вопроса: с одной стороны, отношения между глагольной формой и ее агенсом - действительно предикативные в своей основе отношения; с другой стороны, когда конструкция включается в состав сложного синтаксического построения, указанные отношения претерпевают изменения. Весь вопрос в том, насколько, в каких аспектах они изменяются и насколько остаются прежними.

Г.А.Абдурахманов в ряде своих трудов дал развернутую и аргументированную для своего времени классификацию типов сложного предложения вообще и сложноподчиненного, в частности (Абдурахманов, 1958) После работ Н.С. Поспелова (1950) в русской грамматической литературе, в том числе в академических грамматиках русского языка, стало принятым считать бессоюзную связь частей сложного предложения особым видом синтаксической связи, отличным от сочинения и подчинения, поскольку "в бессоюзных предложениях противопоставление сочинительной и подчинительной связи снято, т.к. синтаксические и смысловые отношения между частями формально не выражены" (Абдурахманов, 1958, 382).

Бессоюзные сложные предложения при таком подходе оказывались третьим видом или типом сложного предложения, наряду со сложносочиненными и сложноподчиненными предложениями. Именно такое трехтипное общее деление сложных предложений и проводит в названных трудах, а также в академической грамматике узбекского языка 1976 г. Г.А.Абдурахманов (Ўзбек тили грамматикаси, 1995). Сложные предложения с изъяснительными отношениями, как уже указывалось выше, во «Введении», при такой классификации рассматривались в бессоюзных и сложноподчиненных.

Что касается сложноподчиненных предложений, то их классификация по мнению Г.А.Абдурахманова должна учитывать два взаимосвязанных аспекта: во-первых, способ связи придаточного с главным. Здесь, следуя за А.П.Попелуевским, Г.А.Абдурахманов выделяет три типа связи: синтетический, аналитический и аналитико-синтетический. Во-вторых, смысл и функцию придаточного предложения. В этом случае придаточные делятся на следующие традиционные типы: определительные, дополнительные, подлежащные, сказуемые, временные, места, причинные, цели, условные, уступительные, следствия, образа действия, сопоставительные (Абдурахманов, 1960: 84-89).

Как видим, классификация по второму аспекту носит смешанный характер: часть типов выделяется на основе семантико-синтаксической роли придаточного (а точнее, даже - семантико-синтаксического значения всего сложного предложения; имеются в виду сложноподчиненные предложения временные, причинные, цели, условные, уступительные, следствия), часть типов выделяется на основе структурно-грамматической, т.е. в сущности - формальной, функции придаточного в составе сложного предложения (определительные, дополнительные, подлежащные и т.д.).

Концепция, исходящая при классификации сложноподчиненных предложений из необходимости учитывать два критерия - структурный и функционально-синтаксический - теоретически ясно и последовательно изложена в известной работе Э.А.Груниной (1961), являющейся публикацией ее более ранней кандидатской диссертации (1952). "В понятие структурного принципа классификации сложноподчиненных, - пишет Э.А. Грунина, —

входит не только учет построения придаточного и главного предложений (например, личная или неличная форма глагола в сказуемом придаточного предложения), но прежде всего учет грамматических форм связи придаточного предложения с главным, учет того, что объединяет отдельные компоненты в сложное единство" (Грунина, 1961: 160) В общей структурной классификации сложноподчиненных предложений выделяется три типа:

1. Бессоюзные сложноподчиненные предложения: а) бессоюзные сложноподчиненные предложения с придаточными, развившимися на основе члена простого предложения; б) бессоюзные сложноподчиненные предложения, развившиеся на основе слияния двух (нескольких) предложений в цельное единство.

2. Союзные сложноподчиненные предложения с придаточными, вводимыми союзами -ки, чунки и др.

3. Сложноподчиненные предложения, выросшие на базе становления косвенной речи. Придаточное предложение в них представляет собою по форме прямую речь.

Классификация по второму критерию учитывает грамматические взаимоотношения главного и придаточного предложений в составе единого сложноподчиненного. Поскольку качественную определенность сложноподчиненному предложению в целом, считает Э.А.Грунина, придает именно придаточное предложение, постольку в основе классификации сложноподчиненных предложений обычно лежит различие их по типам придаточных. А эти различия "вытекают, как пишет Э.А.Грунина, из различной синтаксической функции придаточного предложения в составе сложноподчиненного (функции обстоятельства, определения, дополнения и т.д.). Определенная синтаксическая функция, морфологические средства, организующие придаточное предложение, выявляют семантику, значение придаточных предложений" (Грунина, 1961: 161).

С.Н. Иванов в своем детальном исследовании синтаксических функций и стоящей за ними "внутренней грамматической сущности" формы на -ган в узбекском языке (Иванов, 1959: 11) исходит из понимания зависимых конструкций, образуемых на базе формы на -ган, как атрибутивных и обстоятельственных оборотов - членов простого предложения с возможностью предикативного сочетания внутри оборота (двусоставные или разносубъектные обороты) (Иванов, 1959: 88). Обоснованием такого соединения в данных конструкциях признаков простого и сложного предложений (синтагма простого предложения и собственное предикативное отношение) служит для С.Н.Иванова то, что "форма на -ган в них выступает как своеобразное постпозиционное определение по отношению к тому члену оборота, с которым она образует предикативное сочетание, и не имеет всех качеств глагольного сказуемого, напр., не выражает сама по себе категории лица" (Иванов, 1959: 88-89). Автор считает, что подобные конструкции "не являются какой-то аномалией или конструкциями переходного типа", но они обусловлены таким свойством причастия на -ган, которое "условно можно было бы назвать двойной ориентацией: с одной стороны, как член оборота, формирующий его атрибутивные свойства, форма на -ган ориентирована на определяемое; с другой стороны, как атрибутивная форма со значением определенно-личного действия форма на -ган обязательно соотносится с субъектом действия, который может быть выражен и в составе самого оборота. Однако от того, что субъект действия выражен в составе оборота, конструкции этого типа не перестают быть специфически атрибутивными конструкциями" (Иванов, 1959: 89).

Из последнего положения С.Н.Иванов делает вывод, противоположный тому, что предлагал Н.К.Дмитриев (конструкции односубъектные - обороты, разносубъектные -

"придаточные предложения переходного типа", см. выше), говоря: "разделение атрибутивных оборотов с формой на -ган на две категории - придаточных предложений и причастных оборотов - искусственно рассекает своеобразную систему определительных конструкций с формой на -ган".

Зависимые конструкции с формой на -ган в функциях подлежащего и дополнения со своим субъектом С.Н.Иванов в соответствии с указанным подходом квалифицирует как "притяжательные определительные словосочетания" (термин Н.А.Баскакова) или "притяжательные причастные словосочетания". Они отличаются от именных изафетных конструкций тем, что в притяжательных словосочетаниях с формой на -ган "первый член изафета является по отношению ко второму не только субъектом обладания, но и субъектом действия" (Иванов, 1959: 91, 147).

Н.А.Баскаков относит к сложным "только такие предложения, в составе которых имеется два или более сказуемых, выраженных личными формами глагола (*verbum finitum*) (Баскаков, 1961: 230). Общая классификация сложных предложений содержит у Н.А.Баскакова три основных типа с подразделением первых двух на подтипы по способу связи: сложносочиненные предложения (союзные и бессоюзные), сложноподчиненные (союзные и бессоюзные)", сложноподчиненные предложения с прямой речью (Баскаков, 1961: 222).

Зависимые конструкции на основе причастий и имен действия Н.А.Баскаков рассматривает, как и А.Н.Кононов, как развернутые члены предложения. "Предложения с развернутыми членами предложения, - считает Н.А.Баскаков, - должны быть отнесены к простым предложениям, так как в них, как и в обычных простых предложениях, грамматически выражены только одно подлежащее и одно сказуемое" (Баскаков, 1961: 72). Правда, здесь же Н.А.Баскаков признает, что предложения с развернутыми членами занимают «среднее место (подчеркнуто нами - М.Ю) между простым и сложным предложением» (Баскаков, 1961: 72).

Э.В.Севортян в статье "О некоторых вопросах сложноподчиненного предложения в тюркских языках" (1961) критиковал "формальный подход", когда зависимый предикативной синтагме со сказуемым в неличной форме отказывают в статусе придаточного предложения, объявляя ее "развитым членом", "распространенным членом", "предложениеподобным членом" и т.п. (Севортян, 1961: 122). Фактически пафос этой критики сводится к тому, что отстаивается понимание данных словосочетаний прежде всего, как обладающих предикативностью. В связи с этим Э.В.Севортяном вводится важное понятие о двух формах предикативной связи - аналитической с синтетической. При аналитической связи подлежащего со сказуемым, грамматически выражаемой порядком слов, необходимо структурно выраженное подлежащее, при синтетической такой необходимости нет, т.к. "синтетическая форма выражает предикативную связь в одном слове, сказуемом" (Севортян, 1961: 124). И если предикативная связь в словосочетании выражена в той или иной форме, то "для признания данной словесной связи предложением в грамматическом плане не имеет определяющего значения, что использовано в функции сказуемого: деепричастие, причастие, именная часть речи или личная форма глагола. Все эти сказуемые в равной мере законны, так как они важны не сами по себе, а лишь в связи с тем словом, т.е. подлежащим, вместе с которым образуют предикативную связь" (Севортян, 1961: 125).

В фундаментальных трудах по синтаксису татарского языка М.З.Закиев в структурном отношении по характеру связи придаточного с главным подразделяет сложноподчиненные предложения на синтетические и аналитические. Формальным признаком синтетических придаточных он считает подчиненность главному посредством формы своего сказуемого, а структурным признаком - наличие самостоятельного подлежащего, выраженного именем в основном падеже (Закиев, 1971: 169-170). Относя к синтетическим придаточным причастные, деепричастные, условные и отглагольно-именные конструкции с некоторыми признаками предикативности (т.е. с собственным подлежащим), М.З.Закиев указывает, что "их нельзя назвать придаточными в буквальном смысле слова". "Такие конструкции, - полагает он, - можно было бы назвать оборотами, подчеркнув, что они подразделяются на два типа: обороты с признаками предикативности и обороты без этих признаков, т.е. бесподлежащие обороты и обороты с подлежащими. Если бесподлежащие обороты изучаются на основе простого предложения, то обороты с подлежащими, т.е. конструкции с признаками предикативности, следует рассматривать на основе сложного предложения (Закиев, 1971: 17).

Дальнейшее уточнение и развитие концепция М.З.Закиева получила в статье-ответе на статью В.Г.Адмони в журнале "Советская тюркология" (см. ниже). Наиболее общими структурно-семантическими разновидностями сложных предложений являются, по мнению М.З.Закиева, сложносочиненные, сложноподчиненные, сложноспаянные и многочленносложные, и "только в пределах этих разновидностей можно проводить чисто структурную классификацию, то есть различать союзные и бессоюзные (интонационные) их разновидности" (Закиев, 1983).

Что касается сложноподчиненных предложений с синтетической связью или сложноспаянных предложений (с таким терминологическим нововведением М.З.Закиев соглашается), то М.З.Закиев еще раз подчеркивает отличия и сходства спаянных и придаточных предложений. "Для признания спаянных предложений предложениями (а не членами предложения), - считает он, - достаточно наличия в них предикативного ядра, выраженного в двусоставной, реже односоставной форме. Однако спаянные предложения принципиально отличаются от придаточных предложений: средство связи в первом случае входит в состав сказуемого, образуя его форму, поэтому оно не походит на сказуемое самостоятельного предложения. Этой своей особенностью спаянные предложения близки к второстепенным членам - так называемым оборотам, не имеющим предикативного ядра" (Закиев, 1983: 35).

Значительный вклад в теорию полипредикативных конструкций внесли труды С.А.Соколова (Соколов, 1966; Соколов, 1974) который на основании подробного анализа не только структурных и формально-грамматических признаков компонентов сложных построений, но и существа их категориальных взаимоотношений отстаивал идеи многотипности и постепенной переходности подобных конструкций в тюркских языках, развивая положения Ж.Дени, Н.К.Дмитриева, А.П.Поцелуевского, Э.В.Севортыана и др.

Возражая А.З. Абдуллаеву и другим противникам признания "за неличными формами глагола (деепричастия, причастия, глагольные имена) способности конструировать придаточные предложения" (Абдуллаев, 1983), С.А.Соколов высказал следующие важные положения. Во-первых, в "придаточных конструкциях" все-таки имеется собственная предикативность, под которой прежде всего надо понимать "возможность создания субъектно-предикатной оси" (Соколов, 1974: 144). Во-вторых,

"конструкции с самостоятельным субъектом и неличными формами глагола в качестве предиката занимают совсем иное место внутри всего предложения, имеют совсем иные синтаксические связи с другими частями предложения, обладают совсем иной "формой подчинения", чем обычные причастные, деепричастные обороты, обороты с глагольными именами" (Соколов, 1974: 147).

Строя типологию зависимых конструкций, С.А.Соколов подчеркивает, что она не может быть двучленной (придаточное - оборот), а должна быть, по его мнению, четырехчленной: 1) придаточные предложения с финитными формами; 2) придаточные квазипредложения с причастиями, деепричастиями, глагольными именами; 3) предикативно-атрибутивные словосочетания с глагольными именами; 4) непредикативные обороты, развернутые члены предложения (причастные обороты, деепричастные обороты и т.д.) (Соколов, 1974: 178).

Глубокое теоретическое осмысление и обобщение проблема зависимых конструкций получила в книге В.Г. Адмони (Адмони, 1982). Он рассматривает эту проблему в общем контексте всех основных типов сложных синтаксических структур и выделяет два ряда понятий или две парадигмы: парадигму типов самих сложных синтаксических построений (которые он называет цельным предложением - ЦП) и парадигму их составляющих (которые он называет элементарным предложением - ЭП). Парадигму ЭП составляют простое предложение, компонент(ы) сложносочиненного предложения, главный и придаточный компоненты сложноподчиненного предложения, вставное предложение (парантеза), а парадигму ЦП соответственно - простое, сложносочиненное и сложноподчиненное предложения, а также период как скрещение сложносочиненного и сложноподчиненного предложений (Адмони, 1982: 32); оба указанных ряда соотносительных понятий В.Г.Адмони предлагает дополнить обозначениями сложных синтаксических структур с синтетической связью зависимой части, именуя зависимую часть сверхподчиненным ЭП, а всю конструкцию - сложносаянным ЦП. В общетеоретическом плане указанное дополнение парадигм приводит к существенному изменению системы сложных конструкций, теперь она, по мнению В.Г.Адмони, "становится... трехчленной - по степени спаянности входящих в эту систему комплексов: в сложносочиненном ЦП (паратакис) все ЭП в принципе равноправны, в сложноподчиненном ЦП (гипотакис) они связаны тесной связью, в сложносаянном ЦП (гипертакис) они связаны сверхпрочной связью" (Адмони, 1982: 35).

Анализ точек зрения различных ученых на классификацию зависимых конструкций и квалификацию признаков, по которым выделяются их типы, приводит к пониманию, что несмотря на многочисленные споры и разноречивые мнения, существует общая тенденция в теоретической оценке (или, с точки зрения развития синтаксиса как науки, - переоценке) данной проблемы, которая характеризуется следующими принципиальными моментами:

1) зависимые конструкции, обладающие предикативным отношением, но с предикатом в инфинитивной форме (т.е. в глагольно-именной форме), безоговорочно приравнивавшиеся ранее к придаточным предложениям или, в противовес этому, "предложенческий" статус которых позднее полностью отрицался рядом ученых, являются по мнению третьей группы ученых придаточными предложениями особого - переходного типа, квазипредложениями, специфическими придаточными, предложениями с синтетической формой связи, предложениями-трансформами с исторической точки зрения и т.п.

2) утверждение статуса указанных конструкций как зависимого (или элементарного, по В.Г.Адмони) предложения, но все же предложения, основывается на признании главенствующей роли в процессе образования предложения как структуры, принципиально отличной от словосочетания, не за формой сказуемого, а за наличием в конструкции собственного предикативного отношения;

3) та или иная форма сказуемого зависимой конструкции (финитная или, напротив, инфинитная форма - деепричастие, причастие или имя действия с аффиксом падежа) служит показателем степени его формального приспособления (деформации, трансформации) для роли связующего элемента (узла связи) в подчиненной конструкции.

4) относительно формы подлежащего зависимой конструкции мнения нельзя считать окончательно установившимися: первоначально единодушно полагали, что постановка субъекта в родительном падеже превращает конструкцию из предикативной в определительную.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Абдуллаев К.М. Взаимоотношение составных частей сложного предложения в азербайджанском языке //Советская тюркология", 1983, № 6.
2. Абдурахмонов Г. Қўшма гап синтаксиси асослари. – Тошкент, 1958.
3. Абдурахманов Г. А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского языка. – Ташкент, 1960.
4. Адмони В. Г. Теоретическая грамматика немецкого языка. Строй современного немецкого языка: учеб. пособие для пед. ин-тов по спец. "Иностр. яз." / В. Г. Адмони. – 3-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1982.
5. Баскаков Н.А. Простое предложение в каракалпакском языке. В кн.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Синтаксис. – М., 1961.
6. Гаджиева Н.З., Бирюкович Р.М. Реликты древнетюркского синтаксиса в современных тюркских языках. (На материале чулымско-тюркского языка) // Советская тюркология, 1983, № 2.
7. Грунина Э.А. Некоторые вопросы синтаксиса сложноподчиненного предложения в современном литературном узбекском языке. – В кн.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. Ш. Синтаксис. – М., 1961.
8. Deny J. Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanli). – Paris, 1920.
9. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М., 1948.
10. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. – М.-Л., 1941.
11. Закиев М.З. Сложное предложение. - В кн.: Современный татарский литературный язык. Синтаксис. - М., 1971.
12. Закиев М.З. Актуальные проблемы сложных предложений в тюркских языках. – Советская тюркология, 1983, № 3.
13. Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. – Л., 1959.
14. Кононов А.Н. Грамматика турецкого литературного языка. – М.-Л., 1956.
15. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. – М.-Л., 2019. – 320 с.
16. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников V-VIII вв. – Л., 1980.
17. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент, 1995.
18. Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.

19. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. –Т., 2006.
20. Курбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.
21. Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. – В кн.: Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975.
22. Севортян Э.В. О некоторых вопросах сложноподчиненного предложения в тюркских языках. В кн.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Синтаксис. – М., 1961.
23. Соколов С.А. Типология сложных синтаксических конструкций в турецком языке. – В кн.: Вопросы тюркской филологии. – М., 1966.
24. Соколов С.А. Исследование по синтаксису сложного предложения в современном турецком языке: Автореф. дисс. докт. филол. наук. – М., 1974.
25. Грамматика алтайского языка. Составлена членами Алтайской миссии. – Казань, 1869.
26. Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970.
27. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 250 б.

“DISKURS” YOKI MATN TUSHUNCHASI HAQIDA

Faxriddin YAKUBOV,
SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali
gumanitar fanlar kafedrası o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada “diskurs” va “matn” tushunchalari, ularni o‘rganishga turlicha yondashuvlar, rus, g‘arb va o‘zbek olimlarining diskurs va matnni o‘rganish bo‘yicha xulosalari tahlil qilingan va ikki atamaning o‘xshashlik va farqlarini aniqlashga harakat qilinadi. Ma’limki, diskurs ancha keng universal tilshunoslik obyekti bo‘lib, u nafaqat nutqning til strukturasi o‘z ichiga oladi, balki kommunikativ situatsiyalarning bir tipdagi parametrlarini, kommunikantlarning o‘ziga xosliklarini, muloqot qurilishi strategiyasini o‘z ichiga oladi. Diskursdan farqli ravishda matn nutqning struktur-ma’noviy parametrlari doirasidan tashqari chiqmaydigan ancha spetsifik va tor ko‘rinishni namoyon qiladi. O‘zbek tilshunosligida bu tushuncha haqida ayrim ilmiy ishlar yaratilgan bo‘lib, ushbu ishlarning davomi sifatida ushbu maqolada tushunchaning nazariy asoslari to‘g‘risida fikr yuritiladi. Shuningdek, tahlil qilingan nazariy mulohazalar asosida diskursning uch aspektida namoyon bo‘lish va tasniflanishi keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: nutq, matn, til jihati, niyat, ekstralingvistik omillar, nutq, kommunikativlik, tildan foydalanish, kontekst, taklif, yozma til.

ON THE CONCEPT OF "DISCOURSE" OR TEXT

Fakhriddin YAKUBOV,
Teacher of the Department of Humanities,
Kattakurgan branch of SamSU

ANNOTATION

The article discusses the notions of “discourse” and ‘text’, different approaches to their study in different fields, the conclusions of Russian, Western and Uzbek scholars on the study of discourse and text and tries to determine similarities and differences of the two terms. It is known that discourse is a fairly wide universal object of linguistics, which includes not only the language structure of speech, but also the parameters of the type of communicative situations, the characteristics of communicators, and the strategy for building communication. Unlike discourse, the text demonstrates a more specific and narrow view that does not go beyond the structural and spiritual parameters of speech. In Uzbek linguistics, several scientific works have been created about this concept, and as a continuation of these works, this article discusses the theoretical foundations of the concept. Also, on the basis of the analyzed theoretical considerations, the manifestation and classification of the discourse in three aspects is mentioned.

Key words: discourse, text, aspect of language, intention, extralinguistic factors, utterance, communicativeness, use of language, context, proposition, written language.

О ПОНЯТИИ «ДИСКУРСА» ИЛИ ТЕКСТА

Фахриддин ЯКУБОВ,
преподаватель кафедры гуманитарных наук
Каттакурганского филиала СамГУ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются понятия “дискурс” и “текст”, различные подходы к их изучению в разных областях, выводы российских, западных и узбекских ученых по изучению дискурса и текста и делается попытка определить сходства и различия этих двух терминов. Известно, что дискурс является достаточно широким универсальным объектом языкознания, включающим в себя не только языковой строй речи, но и параметры типа коммуникативных ситуаций, характеристики коммуникаторов, стратегию построения коммуникации. В отличие от дискурса текст демонстрирует более конкретный и узкий взгляд, не выходящий за рамки структурно-духовных параметров речи. В узбекском языкознании об этом концепте создано несколько научных работ, и как продолжение этих работ в данной статье рассматриваются теоретические основы концепта. Также на основе проанализированных теоретических соображений упоминается проявление и классификация дискурса в трех аспектах.

Ключевые слова: дискурс, текст, аспект языка, интенция, экстралингвистические факторы, высказывание, коммуникативность, использование языка, контекст, предложение, письменная речь.

“Diskurs” tushunchasi lisoniy muloqot tahliliga o‘z shaxsiy nuqtayi-nazari bilan bir qadar ideologik yondashuvni taqozo qiladi. Mishel Fuko bu so‘zni keng qamrovli ma’noda ko‘rib chiqib, diskursni lisoniy emas, balki umummadaniy tushuncha deb hisoblaydi. U yozadi: “ ... Diskurs, shubhasiz – belgi hodisasi, lekin bu - narsalarni ifodalash uchun belgilarning shunchaki ishlatilishidan ko‘ra ko‘proq ish bajaradigan hodisa. Aynan uning ana shu ko‘proq ish bajarishi uni til va nutqqa qiyoslab bo‘lmasligini ta’minlaydi” (Fuko, 1996). M. Fuko tushunchasi bo‘yicha diskurs birligi va “atom”i bu fikrdir. Fikrlar majmui diskursiv formatsiyalarni tashkil qiladi. Fuko formatsiyalarga insoniyat jamiyatining iqtisodiyot, siyosat, tibbiyot, tirik jonzoqlar haqidagi fanlar kabi iqlimiy diskurs haqida gapirishga izn beradigan diskursni, tabiiy tarix diskursini, psixiatriya diskursini kiritadi. Fukoning tan olishicha, “diskurs” tushunchasining bunday ishlatilishi hamma tomonidan qabul etilmagan, biroq tilshunoslar unga butunlay boshqacha ma’no beradilar. Tilshunoslik bo‘yicha tadqiqotlarda “diskurs” ekstralingvistik, pragmatik, ijtimoiy madaniy, psixologik va boshqa faktorlar bilan birgalikdagi bog‘langan matn deb talqin qilinadi.

Y.S.Stepanov diskursga V.Z.Demyankov bergan ta’rifni eng yaxshi ta’rif deb hisoblaydi. “Diskurs – bitta gapdan yoki mustaqil gap qismidan ko‘proq matnning ixtiyoriy fragmenti. Ko‘pincha, lekin doimo emas qandaydir tayanch konsept atrofida jamlanadi. Harakatlanadigan shaxslar, obyektlar, holatlar, zamonlar, harakatlarni tasvirlaydigan umumiy kontekstni hosil qiladi. Diskurs gaplarning ketma-ketligidan emas, uni hosil qiladigan va talqin qiladigan, diskurs bilan “yaratiladigan” olam tomonidan aniqlanadi”. Qayd etish kerakki, ta’rifning bu qismida V.Z.Demyankov diskursning intensional tuzilishini ifodalayapti, chunki bu yerda gap talqin etuvchi olam haqida, ya’ni intensional gorizont va interpretatsiya konteksti haqida ketayapti. Shu bilan birga diskurs mantiqiy tuzilishga ham ega deb hisoblaydi ushbu ta’rif muallifi. Diskurs uchun boshlang‘ich tuzilish konyunksiya, dizyunksiya va boshqa mantiqiy munosabatlari bilan o‘zaro bog‘langan elementar propozitsiyalar ketma-ketligi ko‘rinishiga ega. Diskurs elementlari: bayon etilgan voqea-hodisalar, ularning qatnashchilari, performativ axborotlar va hodisalar emas, ya’ni, a) hodisalardan keyingi holatlar; b) hodisalarni aniqlashtiradigan fon; v) voqea-hodisa qatnashchilari bahosi; g) diskursni voqealar bilan solishtiridigan axborot (Stepanov, 1995: 37-38).

Ikkala ta'rifdan kelib chiqib aytish mumkinki, diskursni barcha ekstralingvistik faktorlar bilan birgalikda, dunyo, fikrlar, qarashlar, baho, adresantning maqsadini o'z ichiga olgan matn yoki harakatdagi nutq deb tushunsa bo'ladi. Shunday qilib, diskurs kengroq va ochiqroq tushunchadir.

Y.S.Stepanov diskursni muqobil dunyo, fakt, sabab tushunchalari bilan bog'laydi. U shuningdek diskursni alohida ijtimoiy borliq ko'rinishida namoyon bo'lgan "til ichidagi til" sifatidagi keng lingvo-falsafiy izohini beradi (Stepanov, 1998). Bunda diskursni shunchaki til sifatida grammatika, stil yoki leksikon kabi hisoblab bo'lmaydi. U eng avvalo, matnlarda mavjud, lekin shunday matnlardaki, ularning ortida alohida grammatika, alohida leksikon, alohida so'z ishlatilish va sintaksis qoidalari, alohida semantika mavjud bo'lgan matnlarda, bir so'z bilan aytganda diskurs alohida dunyodir. Garchi Y.S.Stepanov diskursni matnlarda mavjudligi haqida aytgan bo'lsa-da, uning diskursni alohida dunyo sifatida ko'rishi diskurs matn doirasidan tashqari tushuncha deb xulosa qilishga olib keladi.

Endi bir qancha xorijlik tilshunoslarning diskurs tushunchasini qanday aniqlashganliklarini ko'rib chiqamiz. Debora Shifrin bu tushunchaga uch tomonlama yondashadi. Birinchi yondashuv tilshunoslikning formal yo'naltirilgan pozitsiyasidan diskursni shunchaki gap yoki so'z birikmasi darajasidan yuqorida turadi deb hisoblaydi - "language above the sentences or above the clause" (Makarov, 1998: 69). Ikkinchi yondashuv diskursga "the study of discourse is the study of any aspect of language use" (Makarov, 1998: 69) "tilning turli-tuman ishlatilishi" sifatida funksional ta'rif beradi. Bu yondashuv tilning keng ijtimoiy-madaniy kontekstdagi vazifasini o'rganishni nazarda tutadi. Uchinchi yondashuv shakl va funksiyaning o'zaro harakatini ta'kidlaydi: diskurs-fikr - "discourse as utterances" (Makarov, 1998: 70). Bu ta'rifga ko'ra diskurs "gapdan kattaroq bo'lgan lisoniy tuzilmalarning ajratib olingan primitiv yig'indisi emas, til ishlatilishining funksional tashkil qilingan, kontekstuallashgan birliklarining majmuidir.

Robert de Bograndning ushbu tushunchaga yondashuvi shubhasiz qiziqish uyg'otadi. Olim bu tushunchani boshqacha nazar bilan, aytish mumkinki, mutlaqo original kontekstda yoritadi. Bogrand ta'kidlaydiki, real dunyoda til o'z-o'zicha mavjud emas. "Siz kanal sohilida sayr etayotgan golland tilini, bir chashka choydan huzur qilayotgan ingliz tilini yoki qandaydir ish bilan mashg'ul nemis tilini topolmaysiz. Siz faqat diskurslarni, ya'ni real kommunikativ voqealarni topasiz (Beaugrande, 1997:36).

Bunday nuqtayi nazarni diskurs nazariyasini ishlab chiqqan etakchi olimlardan golland tilshunosi T.van Deyk ham bildiradi. U ham diskursni kommunikativ hodisa deb hisoblaydi. Kishilar tilni o'z fikr va g'oyalarini uzatishda ishlatadilar. Bu o'z navbatida murakkabroq ijtimoiy harakatlarning bir qismi hisoblanadi (Dijk, 1997). T.van Deykning tushunchasiga ko'ra diskurs – bu tilning ishlatilishi, fikr va e'tiqodlarning berilishi, nutqiy ta'sirdir.

Diskurs tushunchasini ko'rib chiqishda "diskurs" va "matn" o'zaro munosabatlariga oydinlik kiritish talab etiladi.

V.G.Borbotkoning ta'kidlashicha, matn diskursga nisbatan umumiyroq tushunchadir. Olimning fikricha, diskurs ham matn, faqat kommunikativ birliklardan tashkil topgan matn. Gaplarning kattaroq birliklarga birikishi va ularning ichki ma'noviy bog'lanishlarga ega bo'lishi ularni bir butun tuzilma deb hisoblashga imkon beradi. Diskurs deb, masalan, hikoya, matnlar, maqolalar, chiqishlar, she'rlarni hisoblash mumkin (Borbotko, 1981). Shu bilan birga V.G.Borbotko diskursning "yuqori kommunikativ birlik" sifatidagi statusini inkor qilmaydi (Borbotko, 1981: 104).

Ba'zi tilshunoslar "diskurs" va "matn" kategoriyasini farqlashga harakat qilib, bu tushunchalar o'rtasidagi o'zaro bog'lanishni aniqlamoqchi bo'ladilar. Diskursni "matn plyus situatsiya", matnni esa "diskurs minus situatsiya" qabilida tasniflashni taklif qiladilar (Ostman, Virtanen, 1995:240).

Ba'zan bu kategoriyalarni farqlashda yozma matn og'zaki matnga qarama-qarshi qo'yiladi. I.R.Galperinda matnning quyidagicha izohini ko'ramiz. "Matn – nutqiy ijodning yozma shaklda ko'rinishi" (Galperin, 1981:18). Z.Y.Turayeva og'zaki nutqni e'tibordan chetda qoldirib, matnning juda tor ta'rifini beradi. Uning aytishicha, "matn – yozma hujjat shaklida obyektlangan tugallanganlikka ega nutqiy ijodiy jarayonning mahsuli" (Turayeva, 1986: 11). Til va nutqni formal o'rganuvchilar uchun xarakterli bo'lgan ushbu yondashuv bu kategoriyalarni lisoniy borliqning faqat ikki shakliga – yozuvdan foydalanuvchi va foydalanmaydiganlarga bo'lib o'rganishni nazarda tutadi. Bu dixotomiyaga asoslanib bir qator tilshunoslar diskurs tahlilni obyektiga og'zaki nutq va yozma matn tilshunosligi bo'lishi kerak degan fikrdalar (Hoey, 1983: 4). Bunday yondashuvning qo'l kelmasligi ba'zan ko'rinadi, masalan, dokladni ayni paytda ham yozma matn va chiqish qilishdir (kommunikativ hodisa). Garchi bu tabiatiga ko'ra monologik nutq bo'lsa-da, ushbu faoliyat turida lisoniy muloqotning butun spetsifikasini aks ettiradi.

Juda ko'p funksional yo'naltirilgan tadqiqotlarda diskurs va matnni bir qancha oppozitiv kriteriyalar: funktsionallik-strukturaviylik, jarayon-produkt kriteriyalari bo'yicha qarama-qarshi qo'yish tendensiyasi kuzatiladi. Shunga ko'ra struktur matn – produkt (mahsulot), funktsional diskurs-jarayon deb farqlanmoqda (Makarov, 1998). Ba'zi tilshunoslar diskursni odatda bir muallifga tegishli bo'lgan matnga qarama-qarshi ravishda o'zaro nutqiy ta'sirning interaktiv usuli deb tushuntirmoqdalar. Bunday qarama-qarshi qo'yish dialog va monologning an'anaviy oppozitsiyasiga yaqin. Diskurs iva matnni bunday farqlash o'rinsizligini T. Van Deyk ko'rsatib o'tgan. Diskursni gapiruvchi va retsipient kabi tildan foydalanuvchilarni o'zida jo qilgan verbal o'zaro ta'sir shakli sifatida qarab, olim ta'kidlaydiki, "matn ham o'zaro ta'sir shaklidan ko'ra verbal aktlar mahsulidir" deydi va yana ta'kidlaydiki, "... biroq bunga qaramasdan matnning ham muallif va o'quvchi kabi o'z "foydalanuvchilari" bor" (Dijk, 1997: 3). Ravshanki, biz yozma o'zaro ta'sir haqida gapira olamiz.

Shunday qilib, diskurs va matn o'rtasidagi farqlarga qaramasdan, ular o'rtasida o'xshashliklar bor. T.Van Deykninig hisoblashicha, bu matnni diskursda reallashadigan abstrakt nazariy konstrukt sifatida "diskurs" tushunchasiga kiritish uchun etarli (Dijk, 1985). Gap ham fikrda aktuallashadi. J. Lich aytganidek, matn xabarda reallashadi va bu orqali diskurs amalga oshadi (Leech, 1983: 59).

Ko'rib turganimizdek, zamonaviy tilshunoslik "diskurs" tushunchasiga turli-tuman yondashuvlar bilan boydir. A.M.Kaplunenko "diskurs" va "matn" tushunchasi munosabatini aniq ifodalaydi. Olimning fikriga ko'ra "diskurs ancha keng universal tilshunoslik obyektiga bo'lib, u nafaqat nutqning til strukturasi o'z ichiga oladi, balki kommunikativ situatsiyalarning bir tipdagi parametrlarini, kommunikantlarning o'ziga xosliklarini, muloqot qurilishi strategiyasini o'z ichiga oladi. Diskursdan farqli ravishda matn nutqning struktur-ma'naviy parametrlari doirasidan tashqari chiqmaydigan ancha spetsifik va tor ko'rinishni namoyon qiladi (Kaplunenko, 1991). Diskursni bunday keng tushunish bugun bu masalaga tegishli barcha lingvistik adabiyotlarda uchraydi. Albatta, bularning hammasini qamrab ololmaymiz va asos sifatida T. Van Deykning qarashini qabul qilamiz. Unga ko'ra diskurs bu murakkab kommunikativ hodisa, u matndan tashqari ekstralingvistik faktorlarni (matnni tushunish uchun zarur bo'lga dunyo haqidagi bilim, fikrlar, qarashlar, adresatning maqsadini) ham o'z ichiga oladi. Olimning qarashlariga ergashib

diskursni uch aspektda ko‘ramiz: 1) tilning ishlatilishi, 2) g‘oya va e‘tiqodlarning berilishi (muloqot), 3) ijtimoiy–shartli situatsiyalarda o‘zaro harakat.

Aniq ko‘rinib turibdiki, xulosa o‘rnida aytishimiz mumkin, uch aspektni o‘rganishga integratsion yondashuv til ishlatilishining g‘oya va e‘tiqodlarning berilishiga qanday ta’sir ko‘rsatishi va aksincha, o‘zaro harakat aspektlari kishilarning gapirishlariga qanday ta’sir ko‘rsatishlari va muloqot jarayonida e‘tiqodlar til ishlatilishi va o‘zaro harakatga qanday ta’sir etishi haqida tasavvur beradi.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Фуко М. Археология знания / М.Фуко. – Киев: Ника – центр, 1996. – С. 207.
2. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности / Ю.С.Степанов // Язык и наука конца XX века. – М.: Российский Государственный гуманитарный институт, 1995. – С. 35 – 73.
3. Степанов Ю.С. Язык и метод. К современной философии языка / Ю.С.Степанов. – М.: “Языки русской культуры”, 1998. – 784 с.
4. Макаров М.Л. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе / М.Л.Макаров. – Тверь: Изд-во Тверского госуд. университета, 1998. – 199 с.
5. Beaugrande de R. The Story of Discourse Analysis / R. de Beaugrande // Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. – London-Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications, 1997. Vol.1. – P.35 – 63.
6. Dijk van T.A. The Study of Discourse. Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction / van T.A.Dijk. – London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications. – 1997. – Vol.1. – 352 p.
7. Борботько В.Г. Элементы теории дискурса / В.Г.Борботько. – Киев: Вища школа, 1981. – 144 с.
8. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 140 с.
9. Тураева З.Я. Лингвистика текста: (Текст: структура и семантика). Учеб. пособие / З.Я.Тураева. – М.: Просвещение, 1986. – 126 с.
10. Hoey M. The Place of Clause Relational Analysis in Linguistic Description / M.Hoey // English Language Research Journal. - 1983/4. – Vol.4. – P. 1 – 32.
11. Dijk van T.A. Semantic Discourse Analysis / van T.A. Dijk // Handbook of Discourse Analysis. Dimensions of Discourse. – London: Academic Press Inc. (London) LTD. - 1985. – Vol. 2. - P. 103 – 135.
12. Leech G.N. Principles of Pragmatics / G.N.Leech. – London – New- York; Longman Linguistic Library, 1983. – 250 p.
13. Каплуnenko А.М. Историко – функциональный аспект английской идиоматики: Монография /А.М.Каплуnenko. – Ташкент: Изд - во Ташкент. ГПИ им. Низами, 1991. – 126 с.
14. Каплуnenko А.М. Историко – функциональный аспект идиоматики (на материале фразеологии английского языка): Дис. ... д-ра. филол. наук: 10.02.04 / МГЛУ – Москва, 1992. – 351 с.

ADABIYOTSHUNOSLIK

NAVOIY LIRIKASIDA QADIMIY TURKIY SHE'RIYAT AN'ANALARI TAKOMILI

Dilorom SALOHIIY,
filologiya fanlari doktori, professor,
Samarqand davlat chet tillar instituti Yaqin sharq tillari kafedrası,
E-mail: dsalohiy@gmail.com; diloromopa1959@umail.uz
(O'zbekiston)

ANNOTATSIYA

Maqolada Alisher Navoiyning badiiy obraz yaratishdagi qadimiy turkona she'riyat an'alariga xos mahorati tahlil qilinadi. Turkona she'riyat uslubi bu tilda so'zlashuvchi Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy uslubi sifatida ahamiyatga ega. Muallif mazkur uslubning Navoiy she'riyatida boshqa sharq poetik uslublari sintezi sifatida namoyon bo'lganligini misollar asosida ko'rsatishga harakat qiladi. Shoir o'z g'azallarini tahrir qilishi natijasida tazmin va tatabbu' san'atining o'ziga xos usullarini yaratdi. Navoiy g'azallarini devonlariga joylashtirar ekan, ularning mavzu, mazmun mundariyasi, kompozitsion tuzilishiga alohida e'tibor berdi. Buning natijasida u turkiy she'riyatning qadimiy an'alaridan ijodiy foydalanib, uni sharq poetikasi qonuniyatlari mezonlari asosida rivojlanishi uchun katta zamin yaratdi.

Tayanch iboralar: she'riy mahorat, turkona uslub, badiiy timsol, musammat, tazmin, estetik qonuniyatlar.

РАЗВИТИЕ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПОЭЗИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ В ЛИРИКЕ НАВОИ

Дилором САЛОХИЙ,
доктор филологических наук, профессор,
Самаркандский государственный институт
иностранных языков, кафедра ближневосточных языков,
E-mail: dsalohiy@gmail.com; diloromopa1959@umail.uz
(Узбекистан)

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется мастерство Алишера Навои в создании художественного образа, характерного для древних традиций тюркской поэзии. Стиль тюркской поэзии важен как древний стиль народов Центральной Азии, говорящих на этом языке. Автор пытается на примерах показать, что этот стиль проявляется в поэзии Навои как синтез других восточных поэтических стилей. В результате редактирования своих газелей поэт создал собственные приемы искусства тазмин и татаббу. Особое внимание автор уделяет содержанию, композиционному строю газелей, а также тому, как Навои размещал их в своих диванах. В результате он творчески использовал древние традиции тюркской поэзии и создал прекрасную почву для ее развития на основе критериев восточной поэтики.

Ключевые слова: поэтическое мастерство, тюркский стиль, художественный образ, мусаммат, тазмин, эстетические законы.

DEVELOPMENT OF ANCIENT TURKIC POETRY TRADITIONS IN NAVOI'S LYRICS

Dilorom SALOHİY,

doctor of philological sciences, professor,
Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Department of Middle Eastern Languages,
E-mail: dsalohiy@gmail.com; diloromopa1959@umail.uz
(Uzbekistan)

ANNOTATION

The article analyzes the skill of Alisher Navai in creating an artistic image, characteristic of the ancient traditions of Turkic poetry. The style of Turkic poetry is important as an ancient style of Central Asian people who speak this language. The author tries to show on the basis of examples that this style is manifested in Navai's poetry as a synthesis of other oriental poetic styles. As a result of editing his ghazals, the poet created his own methods of tazmin and tatabbu art. While placing Navai's ghazals in his divans, he paid special attention to their theme, content, and compositional structure. As a result, he creatively used the ancient traditions of Turkish poetry and created a great ground for its development based on the criteria of Eastern poetics.

Basic phrases: poetic skill, Turkish style, artistic image, musammat, tazmin, aesthetic laws.

O'rtta asrlarda turkiy tilda badiiy asarlar yaratishning o'ziga xos an'analari mavjud edi. X-XII asrlar o'zbek diniy adabiyotida, xususan, Xoja Ahmad Yassaviy ijodida turkiy she'riyatning asosiy tarkibiy omillaridan biri bo'lmish xalqchilik an'anasi – badiiy fikrning til va uslub jihatidan oddiy xalqqa tushunarli, ta'sirchan she'riy ifodasi ko'zga tashlansa, XVI asr boshlaridagi adabiy yodgorliklarda nafaqat mavzu va mazmun, balki shakl jihatidan ham o'ziga xos turkonalikka intilish, aniqrog'i, turkiy qo'shiq uslubi va vazniga murojaat etish hollari kuzatiladi. Nosiruddin Burhoniddin o'g'li Rabg'uziyning «Qisas ul-anbiyo» (1310/11) asarida turkiy qo'shiqning shoyon vaznlaridan biri ramali musammani maqsurda yozilgan she'ring uchrashi bunga bir misol bo'la oladi:

Kun hamalga kirdi ersa, keldi olam navro'zi,

Kechdi bahman, zamharir qish, qolmadi qori bo'zi...

Haydar Xorazmiy Nizomiyning «Maxzan ul-asror» dostoni tarjimasiga kirishar ekan, turkiy tilda yozilishi lozim bo'lgan nazmiy asarlarning badiiy jihatdan yuksak, ya'ni tom ma'noda turkona bo'lishi uchun she'ring qo'shiq janri bilan uyg'unligi muhim talablardan biri ekanligini ta'kidlab, «Gulshan ul-asror» dostonida yozadi:

Turk zuhuridur o'chunda bukun,

Boshla ulug' yir bila turkona un...

Turk surudini tuzuk birla tuz,

Yaxshi ayolg'u bila ko'kla qubuz.

Turkiy tildagi xalqchil she'riyatning turkiy mumtoz she'riyat darajasiga yetish jarayoni, ma'lum bo'lganidek, XV asrning ikkinchi yarimlarigacha davom etadi. Bu ijodiy takomil jarayoniga Alisher Navoiy lirikasi yakun yasadi. Navoiy qadimgi o'zbek tilining taqdiri yuzasidan Sulton Husayn Boyqaro amalga oshirgan siyosat va amaliy tadbirlarni o'ziga xos yo'sinda qo'llab-quvvatladi. Forsiy va turkiy tillarida ijod qilish iqtidoriga ega bo'lgan Husayn Boyqaro o'z asarlarini, asosan, o'zbek tilida yaratganligi tasodifiy emas edi va Navoiy «Muhokamat ul-lug'atayn» da yozishicha, uning tomonidan «...iltifot va ixtimom yuzidin ba'zi ma'nilar topib, nazm qilurg'a hukmlar ham joriy bo'ldi va so'z uslubig'a ta'yinlar va adosig'a ta'limlar ham izhori bo'ldi». Binobarin, u «Majolis un-nafois» ning 8-majlisida Husayniy g'azallarining qofiya va radiflaridagi ixtirolarini ta'rif etadi. Navoiy turkiygo'y shoirlar ijodida qofiya masalasiga jiddiy e'tibor berib, qofiyaning ohang jihatidan muvofiq bo'lishini turkona, ya'ni, sodda, xalqona, og'zaki ijod namunalariga yaqin, deb baholaydi. Biroq, bu hodisani klassik sharq she'riyati badiiy qonuniyatlari talablari nuqtayi nazaridan tanqid qiladi. Shoirning Husayniy devonidan keltirgan baytlari muzmunan turkona, qofiyaning asosi bo'lmish raviy nuqtayi nazaridan esa klassik adabiyot qofiya nazariyasi talablariga javob beradigan bo'lganligi sababli ham tahsinga sazovor bo'ladi. Demak, shu munosabat bilan Navoiy Husayniyning ijodi turkiy she'riyatni mumtoz adabiyot poetikasi qonun-qoidalari doirasiga kirishi uchun katta ahamiyatga ega bo'lganligini bilvosita ta'kidlaydi. Turkiy she'riyatning badiiy qonuniyatlar tizimi talablariga yaqin, tabiiy rivojini yanada tezlatish uning adabiy-estetik o'ziga xosligi va ijtimoiy faolligini oshirish uchun nimalarga e'tibor qilmoq kerakligini Navoiy birinchi bo'lib anglab etdi. Eng avvalo, shoir turkona uslubiy asoslardagi she'riyatning klassik uslub darajasidagi takomili uchun turkonalik an'analaridan katta mahorat bilan foydalanib ijod qildi. Ikkinchidan, turkiy she'riyatni musta'zod va musammam kabi yangi janrlar bilan boyitdi. Bundan so'ng, betakror badiiy tasvir usullari va favqulodda ta'sirchan badiiy lavhalar yaratish bilan bir qatorda, tatabbu va tazmin san'atlarining ham yangicha namoyishini ko'rsatdi.

Shu o'rinda Alisher Navoiyning «turkona» atamasiga bo'lgan munosabatini aniqlab olmoq lozim. Navoiy bu atamani ham ijobiy, ham salbiy ma'noda qo'llaydi. Taniqli adabiyotshunos Y.Ishoqov Navoiyning turkona she'riyatga bo'lgan salbiy munosabatini quyidagi mulohazalar bilan izohlaydi: «...poetik sintaksisning oddiyliigi, engil vaznlarning (ko'proq engil vaznga ega ramal va hazaj bahri) qo'llanilishi, qofiya masalasida folklorga yaqinlik (ya'ni, alliteratsion-intonatsion printsipning saqlanganligi), janr hukmronligi (ko'proq tuyuq) poetikasi (g'azalning hajmi, kompozitsiyasi, tematikasi) borasida ham o'ziga xoslikka ega. Lekin bunday xarakterdagi she'rlar uchun xilma-xil murakkab figuralar xarakterli bo'lmasa-da, tajnis san'ati muhim mavqega ega» /Ishoqov, 1990;3-8/. Shoirning «turkona» ga bo'lgan ijobiy munosabatini esa uning quyidagi «turkiy» deb atalmish qo'shiq turiga nisbatan aytilgan mulohazalaridan anglab olish mumkin: «Yana surudedurkim, ani «turkiy» debdurlar, bu lafz anga alam bo'lubdur va ul g'oyatdin tashqari dilpisand va ruhafzo va nihoyatdin mutajoyiz aysh ahdig'a sudmand va majlisoro suruddur...» (Alisher Navoiy, 1998: 131). Ko'rinayotganidek, Navoiy turkona she'riyatga shakl va poetika talablari nuqtayi nazaridan baho berganda salbiy munosabat bildiradi, mavzu, ma'no-mazmun nuqtayi nazaridan yondashganda esa ijobiy fikrlar bayon etadi. «Mezon ul-avzon» asarida shoir turkiy tildagi she'rlarni «asosan, qo'shiqlar» vaznlari nuqtayi nazaridan tahlil etar ekan, «turkiy» deb atalmish qo'shiq turiga alohida to'xtaladi. Navoiy yuqorida keltirgan tavsifda «turkiy» ni «surud» deb atagan. Surudning bir ma'nosi – ashula, qo'shiq bo'lsa, ikkinchi ma'nosi she'r – demakdir. Navoiy «turkiy» ning yozma adabiyot poetikasi qonuniyatlarini qabul qilganligiga e'tibor berib, uning she'rlik ma'nosiga ko'proq moyillik ko'rsatganligi sezilib turadi. Shu nuqtayi

nazardan, «...shoir «turkiy» ga alohida she'r janri sifatida qaraydi va uning o'ziga xos janriy xususiyatlarini ham ko'rsatib o'tadi. Bulardan birinchisi shundan iboratki, turkiy eski o'zbek tilida yozilib, shu munosabatda turkiy nomi bilan shuhrat qozongan... Ikkinchidan «turkiy» «g'oyatdin tashqari dildisand va ruhafzo va majlisoro suruddur», uchinchidan, «turkiy» da fikr ravon til va badiiy jihatdan noziklik bilan ifodalangan, va nihoyat, to'rtinchidan, u ramali musammani maqsur vaznida yozilgan» (Valixojayev, 1988: 56). Shu tarzda olim Navoiyning «Mezon ul-avzon» da bergan ma'lumotlariga asoslanib, «turkiy» ning boshqa she'riy janrlardan farq qiluvchi o'ziga xos xususiyatlarini, qisqacha bo'lsa-da, bayon etadi. Ta'kidlash joizki, Navoiyning «Majolis un-nafois» va «Mezon ul-avzon» asarlaridagi boshqa ma'lumotlar ham «turkiy» ning janr xususiyatlarini aniqroq tasavvur etishga imkon beradi.

Bobur ham xalq qo'shiqlaridan tarxoniy va turkiy haqida ma'lumot berar ekan, «Sulton Husayn Mirzoning zamonida yana bir surud chiqdikim, «turkiy» ga – o'q mavsum bo'ldi, anga ushbu vazni taqsim qilurlar, ul dag'i ikki davrda bog'lanibdur» (Bobur, 1959:155) – deydi. Demak, Alisher Navoiy va Boburning ilmiy risolalarida maxsus qayd etilib, muayyan shakl va mazmun hamda tematik jihatdan o'z qiyofasiga ega bo'lgan «turkiy» she'r bu davrda lirik janr darajasiga ko'tarila borgan.

She'riyatda shakl va mazmun munosabatlari masalasida muammun etakchiligini doim ta'kidlagan Navoiy «turkiy» ni yangi mazmun va rang-barang mavzular bilan boyitishni maqsad qildi. Ya'ni, Alisher Navoiy «turkiy» si faqat ishq va muhabbat bilan bog'liq bo'lgan kayfiyat bayoni yoki tasviridan iborat bo'lib qolmay, unda falsafiy munosabat kuchayadi, ishq va muhabbat tushunchasi, yor va uning tasviri tushunchasi yanada kengayadi. Shu nuqtayi nazardan, Navoiyning «turkiy» uslubda muayyan syujet chizig'iga ega bo'lgan yakpora va tadriji g'azallarni ko'plab yaratganligi e'tiborlidir. Xususan, «Ilk devon» dan «Kecha kelgumdur debon...», «Ul parivashkim...», «Yog'lig'ing, eykim, tikarsen...» kabi g'azallarining o'rni olishi fikrimizga yorqin misoldir.

Navoiy «turkiy» sining yana bir xususiyati shundaki, shoir devonlarida, bir tomondan, oshiqona turkiy she'rlar mavjud bo'lsa, ikkinchi tomondan, «turkiy» ga xos vazn va uslubda bitilgan ijtimoiy, falsafiy va satirik g'azallar ham uchraydi.

Alisher Navoiyga qadar yashagan va unga zamondosh bo'lgan turkiygo'y shoirlar ijodi, asosan, ma'lum ma'noda tematik jihatdan chegaralangan «turkiy» janridagi she'rlar doirasida qolgan bo'lsa (tuyuq janrini istisno etganda), Navoiy bu janr imkoniyatlaridan, vazni va badiiy tasvir uslubidan foydalanib, yangi mavzu va shakldagi g'azallar yaratdi.

Alisher Navoiy «Mezon ul-avzon» da qo'shiqlarning bir necha turini tavsiflab beradi, ya'ni, «Birisi «tuyug'» durkim, ...», «Yana «qo'shiq» durkim, ...», «Yana «chinga» durkim, ...», «Va yana turk ulusida bir suruddurkim, ani «muhabbatnoma» derlar...», «Va yana bu xalq orasida bir surud bor ekandurkim... ani «musta'zod» derlar emish...», «Yana Iroq ahli tarokimasida surude shoe'kim, ani «aruzvoriy» derlar...», «Yana surudedurkim, ani «turkiy» debdurlar» kabi. Ana shu qo'shiq turlaridan bo'lmish musta'zodning Navoiyga qadar ijod qilgan shoirlardan faqat Gadoiy devonida yagona namunasi uchraydi.

Navoiy musta'zod uslubida she'rlar bitib, o'zining birinchi rasmiy devoni «Badoe' ul-bidoya» ga uning uchta namunasini kiritadi. «Xazoyin ul-maoniy» devonlarning har biriga bittadan shunday asarni joylashtirgan. Shoirning devonlari debochalarida batafsil asoslab bergan tadvinchilik (devon tartib berish) sohasidagi badiiy-estetik tamoyillarini nazarda tutadigan bo'lsak, uning bu hodisadan ko'zda tutgan maqsadi ayon bo'ladi. Buyuk shoir devon tartib berganda imkon qadar barcha lirik janrdagi asarlarni kiritmoq lozimligini ta'kidlar ekan,

musta'zodni o'zbek mumtoz she'riyatining lirik janrlaridan biri sifatida o'rnashib qolishini maqsad qiladi. Shu bilan birga, o'zidan keyin devon tartib beruvchilarga bu janrda ham she'rlar ijod qilish lozimligini bilvosita uqdiradi.

Alisher Navoiy o'zbek mumtoz she'riyatida musammat janri taraqqiyotiga asos solgan ijodkordir. Navoiyga qadar musammatning faqat mustaqil (tab'i xud) shakllaridagi namunalarigina yaratilgan edi. O'zbek lirik poeziyasida g'azal va musammat tarixi va rivojini mufassal tadqiq etgan olim R.Orzibekov bu haqda shunday yozadi: «...Musammatning tazmin usulidagi ilk namunalarini yaratish bilan Navoiy o'z g'azali asosida musammatlar yaratish an'anasini boshlab berdi. Alisher Navoiy boshqa qator lirik janrlarning reformatori bo'lganidek, Sharq musammatчилиги imkoniyatlarini kengaytirdi. U o'z ijodi misolida bu sohada ham hayotbaxsh adabiy maktab yaratdi. Musammatning muxammas, musaddas va musamman kabi tazmin shakllarini kashf etdi» (Orzibekov, 1976: 34) Olim keyingi yillarda Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balag'a» nomli asarining topilishi va ilmiy jamoatchilikka taqdim etilishi munosabati bilan yozgan maqolasida garchi Navoiy va Husayniyning ijodida musammatning g'azallar asosidagi tazmin namunalarini yaratish usullari kashf qilingan va badiiy ijod tajribasiga joriy etilgan bo'lsa-da, uning mustaqil (tab'i xud) namunalari XV asr birinchi yarmi turkiy-o'zbek she'riyatida ham mavjudligi ayon bo'lganligini qayd etadi. Ya'ni, ta'kidlanishicha, Hofiz Xorazmiyga zamondosh boshqa qator turkiygo'y hamda fors-tojik tilida qalam tebratgan shoirlar ham mustaqil muxammaslar yaratganlar, ammo shu zaminda Alisher Navoiy davri adabiy hayotida musammatning tazmin usulida yaratilgan namunalari ham kashf etilib, turkiy-o'zbek she'riyatining janr tarkibi boyitilgan.

Navoiy «Badoe' ul-bidoya» devoniga 5 ta muxammas kiritgan va shulardan 3 tasi Lutfiy g'azaliga, 2 tasi o'z g'azallariga bitilgan. Devondan joy olgan 2 musaddasning har ikkalasi ham Lutfiy g'azaliga yozilgan.

«G'aroyib us-sig'ar» devoniga kiritilgan uch muxammasning bittasi Lutfiy g'azaliga, ikkitasi o'z g'azaliga bog'langan. Devonga kirgan bir musaddas Navoiyning o'z g'azaliga bitilgan. Shuningdek, «Navodir ush-shabob» dagi uch muxammasdan bittasi Lutfiy, ikkitasi o'z g'azaliga, bir musaddas o'z g'azaliga bog'langan.

«Badoe' ul-vasat» devoniga bittadan Lutfiy va o'z g'azallariga muxammaslar, bittadan yana Lutfiy va Husayniy g'azallariga musaddaslar joylashtirilgan.

«Favoyid ul-kibar» devonidan esa shoirning o'z g'azallariga bog'langan ikki muxammasi, Lutfiy g'azali oltilantirilgan bir musaddas va yana shoirning o'z g'azali sakkizlantirilgan bir musamman o'rin olgan. Demak, Navoiy hammasi bo'lib Mavlono Lutfiy g'azallariga uch muxammas va ikki musaddas, Husayniy g'azaliga bitta musaddas va o'z g'azallariga etti muxammas, ikki musaddas va bir musamman bog'lagan. Navoiyning o'z g'azallaridan ijodiy foydalanib, yangi lirik janrdagi asarlar yaratganligi haqida navoiyshunos A.Abdug'afurov o'z mulohazalarini shunday bayon etadi: «Xazoyin ul-maoniy» dagi qolgan o'n musammat Navoiyning o'z g'azallari asosida yaratilgan. Navoiy birinchi galda o'z zamonasida shuhrat qozongan g'azallarni muxammaslar shakliga keltirgan» (Abdug'afurov, 1995: 5).

Shoir musammatlarni devonlariga bir xil tartibda joylashtirgan. Ya'ni, mustazoddan keyin muxammaslar, undan keyin musaddaslar, so'ngra musamman o'rin olgan. «Xazoyin ul-maoniy» devonlarining avvalgi ikkitasida uchtadan muxammas va bittadan musaddas, keyingi ikkitasida ikkitadan muxammas va ikkita musaddas («Favoyid»da bittasi musamman) kiritilgan. Shoir rioya qilgan yana bir estetik qonuniyat shuki, barcha devonlarda Mavlono Lutfiy g'azallariga bog'langan musammatlar birinchi o'rinda keltiriladi. Devon tahlili sohasida mukammal badiiy-

estetik printsiplarni ishlab chiqqan Navoiy shu yoʻsinda musammat janrlarining devon kompozitsiyasi uchun muhim tarkibiy unsurlardan biri ekanligini taʼkidlab, uning turkiy tildagi ajoyib namunalarini namoyish etadi.

Navoiy devonlarida yana bir eʼtiborga molik jihat mavjud. Bu hodisani badiiy usullardan tazmin va tatabbu qilish sanʼatida shoirning tutgan oʻziga xos uslubi, deb baholasak boʻladi. Tazmin va tatabbu sanʼati ishlatilgan «Xazoyin ul-maoniy» dagi 433-gʻazalda avvalgi gʻazalning vazni, radifi va beshta qofiyasi saqlangan. Ikkala gʻazal ham tasvir asosiga qurilgan boʻlib, semantik-emotsional tasvir gʻazallar kompozitsiyasi asosini tashkil etadi. Gʻazallarni baytma-bayt tekshiradigan boʻlsak, birinchi gʻazalda tasvirlangan biror obraz yohud badiiy lavha ikkinchi gʻazalda ham shu tasvir obyekti yoki u bilan bogʻliq voqealarni yanada yorqinroq, kengroq ifodalab keladi. Ikki sheʼrda mazmunan mos boʻlgan baytlarning qofiyalari ham bir xil. Endi baytlari yonma-yon qoʻyib, muqoyasa qilib koʻraylik.

Avvalo, koʻngil obrazi bilan bogʻliq lavha:

Demang koʻnglung qanikim, hajrdin behush edim,
Qay sori borgʻonin ul bexonumonim bilmadim.

(«Navodir un-nihoya», 3-bayt)

Ul pari to jilva qildi bordi koʻnglum, vah, qayon,
Boʻldi ul ovvorai bexonumonim, bilmadim.

(«Xazoyin ul-maoniy», 5-bayt).

Yorning taʼna qilishi bilan bogʻliq lavha, «Navodir un-nihoya», toʻrtinchi bayt:

Vaslidin soʻz deb bu yangligʻ taʼnigʻa xush kelmasin,
Bilmadim, ey qotili nomehribonim, bilmadim.

«Xazoyin ul-maoniy», uchinchi bayt:

Demadingmu, dema rashkimniki, boqting gʻayrima,
Bilmadim, ey kofiri nomehribonim, bilmadim.

Maqtaʼdin oldingi bayt ikki gʻazalda ham ijtimoiy-falsafiy fikrlar oʻzanida, shoirning foniy boʻlmoq, oʻzligidan qutulmoq xususidagi mushohadalari asosiga qurilgan.

«Navodir un-nihoya», oltinchi bayt:

Oʻzlu kimdin ranja erdim ichkali jomi fano,
Bexud oʻldum oʻylakim nomu nishonim, bilmadim.

«Navodir ush-shabob», oltinchi bayt:

Doʻstdin bildim nishon, to topmadim oʻzdin nishon,
Lek oʻzdin toki bor erdi nishonim, bilmadim.

Gʻazallar maqtaʼlarida mazmunan lirik qahramon – shoirning ruhiy holati bayonida tafovut koʻrinadi. Birinchi gʻazal maqtaʼida oshiqning tushkun, shikoyatomuz holati tasvirlansa, ikkinchi gʻazal maqtaʼi optimistik ruh bilan sugʻorilgan:

«Navodir un-nihoya», ettinchi bayt:

Ey Navoiy, oshiq oʻlgʻonda dedim qolgʻay nihon,
Boʻylakim olamni tutqay dostonim bilmadim.

«Navodir ush-shabob», ettinchi bayt:

Ey Navoiy, yor koʻngli mehrmu qildi ayon,
Yo asar qildi anga oʻtlugʻ figʻonim, bilmadim.

Shu jihatlariga koʻra, biz «Xazoyin ul-maoniy»ga kiritilgan mazkur gʻazalni tatabbu sanʼatining goʻzal namunasi deb baholaymiz.

Shuningdek, gʻazallariga oʻz baytlarini tazmin qilish hodisasi boshqacharoq shaklda shoirning gʻazallarida uchraydi. Navoiy gʻazallarini devonlariga tartib bilan joylashtirar ekan, ularning semantik strukturasi, kompozitsion tuzilishiga alohida eʼtibor bergan. Buning natijasida gʻazal kompozitsiyasi bilan bogʻliq tatabbuʼ va tazmin kabi sanʼatlarning oʻz gʻazaliyotida ijodiy rivojlanishiga va bu sohadagi anʼanalarning yangi-yangi oʻzanlarda taraqqiy etishiga imkoniyat yaratgan.

Xulosa shuki, donishmand adabiyot nazariyotchisi va mutafakkir shoir Alisher Navoiy benazir lirikasida oʻzbek sheʼriyatining qadimiy anʼanalari va badiiy oʻziga xosliklaridan ijodiy foydalanib ulkan muvaffaqiyatlarga erishgan va bu hol uning ijodkor avlodlari uchun alohida ibrat va xos maktab vazifasini bajaradi.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Абдуғафуров А. Хазойин ул-маоний девонларининг тартиб берилиши ҳақида. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1995, №3; 5.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 16-жилд. – Тошкент, Ўз Р ФА: “Фан”. 1998;131.
3. Бобур. Мухтасар. – Тошкент: Ўз Р ФА “Фан”. 1959;155.
4. Валихўжаев Б. Алишер Навоий туркий ва туркийгўйлик ҳақида. – Самарқанд, СамДУ: СамДУ илмий мақолалар тўплами. 1988, №2;56.
5. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Тошкент: ЎзРФА: “Фан”. 1976;34.
6. Исҳоқов Ё. Навоий ва ўзбек шеърлятидаги услублар масаласи //Ўзбек тили ва адабиёти, 1990, №5:3-8.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS FOLKLORUNDA OXŞAR CƏHƏTLƏR

Məsmə İSMAYILOVA,

Azərbaycan dövlət pedaqoji universiteti
Filologiya üzrə Fəlsəfə doktoru, baş müəllim,
E-mail: mesmeismayilova1963@mail.ru,
Azərbaycan

ANNOTASIYA

Dünya müxtəlif xalqlardan və həmin xalqlara mənsub dillərdən ibarətdir. Hər xalqın və onun dilinin də müəyyən amilləri mövcuddur. Bu amillər mənsub olduğu xalqın mentalitetinə uyğundur. Dünya xalqlarının zəngin yazılı və şifahi ədəbiyyatı vardır və bu ədəbiyyatın hər iki növü mənsub olduğu dövlətin daxili qanunlarına riayət edir. Azərbaycan və İngilis dilli xalqlarının da özlərinə məxsus çox çalarlı yazılı və şifahi ədəbiyyatı mövcuddur.

Hər iki dövlətin istər yazılı istərsə də şifahi ədəbiyyatı müəyyən dövrlərə bölünmüşdür. Hər bir dövrün müxtəlif mözulu, müxtəlif xüsusiyyətli ədəbiyyat nümunələri mövcuddur. Məsələn: Azərbaycan ədəbiyyatı müəyyən dövrlərə bölünür:

Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı; Orta əsrlər ədəbiyyatı; Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı; Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı; Bütün bu dövrlər də öz tərkibinə görə müəyyən hissələrə bölünür. Sadalanan bütün dövrlərin yazılı və şifahi növləri mövcuddur.

İngilis dilli dövlətlərin ədəbiyyatı da Azərbaycan ədəbiyyatı kimi müxtəlif dövrlərdən ibarətdir: Şifahi xalq ədəbiyyatı; Tarixi mövzulu əsrlər; Erkən və Orta əsr ədəbiyyatı; Orta əsr ingilis ədəbiyyatı; Elizabet və Yakobin dövrü; XIX əsr ədəbiyyatı; XX əsr ədəbiyyatı və Müasir İngilis ədəbiyyatı.

Hər iki dilin istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatı erkən dövrləri əhatə edir və hər dövrün özünə məxsus ədəbiyyat nümunələri mövcuddur. Məqalə bu mövzuda hər iki dilin müqayisəli şifahi xalq ədəbiyyatını araşdırmışdır.

Açar sözlər: yazılı, şifahi, tarixi, variativ, dövr, ədəbi, əlaqəli, xüsusi, əhatəli, əsr.

ПОХОЖИЕ АСПЕКТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ФОЛЬКЛЕРЕ

Мəсмə ИСМАИЛОВА,

Азербайджанский государственный педагогический университет
доктор филологических наук, старший преподаватель,
E-mail: mesmeimayilova1963@mail.ru,
Азербайджан

АННОТАЦИЯ

Мир состоит из разных наций и языков, которые принадлежат этим народам. Существуют специфические факторы каждой нации и ее языка. Эти факторы соответствуют менталитету людей, к которым они принадлежат. Народы мира имеют богатую письменную и устную литературу, и оба вида этой литературы соблюдают внутренним законам принадлежащей стране. Азербайджанский и англоязычные народы также имеют свою разнообразную письменную и устную литературу. Письменная и устная литература обоих государств делится на определенные периоды. И каждый период имеет свою тему и характер. Например: Азербайджанская литература делится на определенные периоды: Древний период азербайджанской литературы; Средневековый период Азербайджанской литературы; Новый период Азербайджанской литературы; Современный

период Азербайджанской литературы. И все эти периоды по своему содержанию делятся на определенные части. Есть письменные и устные виды всех указанных периодов. Литература англоязычных стран также имеет разные периоды, как и азербайджанская литература: устная народная литература, исторические литературные произведения, ранняя и средневековая литература, средневековая английская литература, елизаветинский и якобинский периоды, английская литература XIX века, английская литература XX века и современная английская литература. Письменная и устная литература обоих языков связывает ранние периоды, и каждый период имеет свои виды литературы. В статье исследуется сравнительная устная народная литература обоих языков.

Ключевые слова: письменный, устный, исторический, вариант, период, литературный, связанный, особый, всеобъемлющий, век.

SIMILAR ASPECTS IN AZERBAIJAN AND ENGLISH FOLKLORE

Masma ISMAILOVA,

Azerbaijan State Pedagogical University

Doctor of Philology, Senior Lecturer,

E-mail: mesmeimayilova1963@mail.ru,

Azerbaijan

ANNOTATION

The world consists of different nations and languages, which belong to these nations. There are specific factors of each nation and its language. These factors correspond to the mentality of the people, which they belong. World people have the rich written and oral literature, and both types of this literature comply with the internal laws to the belonging country. The Azerbaijani and English-speaking people also have their own various written and oral literature. The written and oral literature of both states are divided into specific periods. And each period has its own theme and character.

For example: Azerbaijani literature is divided into definite periods: Ancient period of Azerbaijani literature; Medieval period of Azerbaijani literature; New period of Azerbaijani literature; Modern period of Azerbaijani literature. And all these periods are divided into specific parts according to their content. There are written and oral kinds of all given periods. English-speaking countries literature has also different periods, like Azerbaijani literature: oral folk literature, historical literary works, early and medieval literature, medieval English literature, Elizabethan and Jacobean periods, XIX century English literature, XX century English literature and Modern English Literature. The written and oral literature of both languages connect the early periods, and each period has its own kinds of literature. The article researches the comparative oral folk literature of both languages.

Key words: written, oral, historical, variant, period, literary, connected, special, comprehensive, century.

Giriş: Ədəbiyyat elə bir sahədir ki, mənsub olduğu dilə, xalqa zəngin töhvələr verir. Ədəbiyyatı həyatı əks etdirir və müxtəlif sahələrə bölünür: siyasi, texniki, tibbi və başqa ixtisas ədəbiyyatları. Ən əsası isə ədəbiyyatı adət-ənənələri, xalq arasında iş-lənən istərdənışıq, istərsə də şifahi deyimləri özündə cəmləyir və nəsildən nəsilə ötürür. Adından göründüyü kimi ədəbiyyat insanları özünün müxtəlif növləri ilə ədə-bə dəvət edir. Bu baxımdan ixtisasından, sənətindən asılı olmayaraq dünyanın hər bir vətəndaşı ədəbiyyatdan bəhrələnib dünyagörüşünü artırmalıdır.

Ədəbiyyat məkana və dil müxtəlifliyinə varmadan mövcuddur. Dünyanın hər bir nöqtəsində ədəbiyyata maraq vardır. Müxtəlif elm sahələrində, müxtəlif dillərdə mövcuddur. Nümunə kimi Azərbaycan və İngilis ədəbiyyatına nəzər salaq.

Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin bazaya məxsusdur. Əsrlər ötdükcə bu baza inkişaf edir, qədim nümunələr öz yerini müasir dövrlərə verir. Azərbaycan ədəbiyyatının iki növü yazılı və şifahi ədəbiyyat həyat hadisələrini, insanın istək və arzu-larını özündə əks etdirir. Xalqın zəkasını, dünyagörüşünü zənginləşdirir. Xalq ədəbiyyatı dərindən maraqlanaraq özləri də o cərəyanın tərkibinə daxil olur. Bu ən çox özünü şifahi ədəbiyyatda göstərir. İstənilən mövzularda, istənilən məkanda insanlar öz aralarında danışmaları belə şifahi ədəbiyyata daxil olan bənzətmə, gərayı, bayatı və ya məsəllərlə zənginləşdirirlər. Bu ən çox özünü məclislərdə, dialoqlarda biruzə verir.

Dilin öyrənilməsində şifahi ədəbiyyatın rolu böyükdür. Dil öyrənən şəxs dil nəzəriyyəsi ilə başlasa belə onu danışmaq dilində möhkəmlətməyə mənimsəmə bir o qədər də effect verməz. İstənilən nitqin arxasında şifahi nitq durur.

Azərbaycan ədəbiyyatında şifahi xalq ədəbiyyatını inkişaf etdirənlər arasında keçmiş vaxtlardan tutmuş bu günə qədər el aşıqlarının, şairlərin əməyi böyük olub və indi də davam edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı anlayışını Azərbaycan dilində ifadə edən söz “folklor” sözüdür. Folklor sözü İngilis mənşəli söz olub “folk” – xalq, “lore” isə bilik deməkdir. İngilis dilində “knowledge” sözünün ekvivalentidir.

Folklor nümunələri xalqın zəkasını, bədii təfəkkürünü əks etdirən məzmun cəhətdən zəngin, dolğun olan el məhsuludur. Dövrünün ziyalılarının fəaliyyəti nəticəsində müxtəlif qollara bölünmüşdür. Xalqın keçmişi ilə sıx bağlı olan folklor hər bir xalqın tarixini nəsildən nəsilə ötürərək yaşadır. Azərbaycan folkloru da öz növ-bəsinə türkdilli xalqların folklorunun mühüm tərkib hissəsi olaraq ortaq cəhətlərə malikdir.

Azərbaycan folklorunun üsul baxımından lirik, epik və dramatik növləri mövcuddur. Lirik və epik folklor nümunələri daha geniş yayılmışdır. İnsan həyatını bütün rəngləri ilə əks etdirən lirik növün bir sıra janrları vardır: nəğmələr (əmək nəğmələri: holavar, sayaçı sözləri; mövsüm nəğmələri; mərasim nəğmələri: toy və yas nəğmələri; məişət nəğmələri: layla, oxşama; qəhrəmanlıq nəğmələri), bayatılar, mah-nılar.

Bütün bunlar insanların yaşadıkları həyatın hər bir anını özündə əks etdirir. Məsələn folklor nümunəsi olan holavalar adətən kənd mühitində yaşayan insanlar arasında daha çox istifadə edilir və bəzən müəyyən dəyişikliklərə də uğrayır.

Məsələn: Əkinçi, cütçü öz ağır əməyini yüngülləşdirmək, vaxtın hiss olunmadan xoş əhval ruhiyyə ilə gəlib keçməsi üçün belə bir holavardan istifadə etmişdir.

Öküz, öküz, xan öküz,
Dırnaqları qan öküz,
Sən kotana güc eylə,
Mən də deyim can öküz.

Digər folklor nümunəsi mövsüm nəğmələridir. Bu nəğmələr adətən fəsillər dəyişərkən, fəsillərlə bağlı bayramların keçirilməsində el arasında ifa edilir. Bu ifalar da insanlar arasında ünsiyyətin növlərinə çevrilir.

Məsələn: yazın gəlişi ilə əlaqədar müəyyən təbiət hadisələrini təsvir etmək üçün, həmin günlərdə günəşin parlaqlığını ifadə etmək üçün “Gün çıx” mövsüm mahnısı dillərdən düşür. Bu növ nəğmələr hətta uşaqların da diqqətini çəkir və dillər əzbərinə çevrilir. Bu da folklorla, ədəbiyyata olan marağı uşaq yaşlarından ya-ratmağa imkan verir.

Folklorun digər növü laylalar və oxşamalardır. Bu janrlar folklorun geniş yayılmış janrlarıdır. Layla və oxşamalarda ananın körpəsinə məhəbbəti, övladının gələcəyi ilə bağlı ümid və arzuları əksini tapır:

Laylay dedim, yatasan,
Qızılgülə batasan.
Qızılgülün içində
Şirin yuxu tapasan.
Balam, layla, a layla,
Körpəm, layla, a layla.

Təqdim edilən janrlardan başqa xalqın qəhrəmanlıq ruhunu, mərdliyini yüksəldən digər janr dastanlardır. Xalqımızın “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanlarında sərkərdə, xalq qəhrəmanı, silahdaşlarını tərifləyir, on-ları bahadırlığa, düşmənlə döyüşdə əzm, mətanət, igidlik nümayiş etdirməyə səs-ləyir:

Dəlilərim, bu gün dava günüdür,
Müxənnət ordusu talanmaq gərək...

Bütün bunlarla yanaşı kövrək, həzin duyğuları, səmimiyyəti, məhəbbəti, insanın könül dünyasını əks etdirən lirik folklor nümunələrindən biri də bayatılardır.

Həcmcə kiçik olan bayatılar da dərin mənalı fikirlər ifadə olunmaqla yanaşı vətənin müqəddəsliyi, insanın məhəbbət, vüsal, ayrılıq, həsrət duyğuları, ümid və nisgili ifadələr də ifadə olunur. Mövzu, məzmun baxımından bayatıların, əsasən, aşağıdakı növləri var:

- vətən sevgisi, vətən həsrətindən bəhs edən bayatılar;
- məhəbbət, ayrılıq, həsrət haqqında bayatılar;
- mərdlik, mübarizlik, qorxmazlıq haqqında bayatılar.

Yuxarıda sadalanan bayatılara həzin musiqilər də bəstələnərək lirik mahnı janrı yaranmışdır. Həmin nəğmələr bugün də sevilə sevilə ifa olunur.

Folklorumuz dərya qədər zəngindir. Folklorun qədim janrlarını saydıqca Azərbaycan folklorunun rəngarəngliyi özünü daha çox büruzə verir. Bura əfsanələr, rəvayətlər, lətifələr, məsəllər, atalar sözləri, tapmacalar, yanılymaclar da əlavə olunur.

Hal-hazırda ən çox folklor nümunələrindən aşığı yaradıcılığını da qeyd etmək lazımdır. Tarixən yaradıb öz ifaları ilə şifahi xalq ədəbiyyatını şənginləşdirən aşıqlarımızın yetirmələri hal hazırda bu janrın inkişaf dairəsini genişləndirərək dünya xalqlarının da diqqətini çəkirlər. Xalqımızın öz sözünü deyən aşıq sənətkarlarından Abbas Tu-farqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Ələsgər, Aşıq Şəmşir, Aşıq Hüseyn Cavan, Aşıq Əm-rah, Aşıq Kamandar, Aşıq Hüseyn Saraclı və b. adını çəkmək çox önəmlidir. Çünki aşıq sənəti, aşıq yaradıcılığı folklorun bir çox janrlarını özündə cəmləşdirir.

Azərbaycan folklorundan cild-cild kitablar nəşr olunsada yenə bu janr növü sonlanmır. Əksinə illər keçdikcə əhatə dairəsi daha da genişlənir. Azərbaycan folkloru kimi ingilis dilli ölkələrində də şifahi xalq ədəbiyyatı diqqəti cəlb edir. İngilis dilli ölkələrin folklor da öz mövcudluğunu qədim ingilis tayfalarından başlamışlar. İngilis dilli ölkələrin folklor dedikdə Anqlosaks tayfaları yada düşür. Həmin tayfaların folklorunu yutlar və anqlar kimi digər german tayfalarının məskunlaşmasından sonrakı dövr ərzində anqlosaks İngiltərəsində qədim ingilis dilində yazılmış ədəbiyyat əsərləri təşkil edir. Bu janrın nümunələri Azərbaycan folklor kimi qorunub saxlanılır. İngilis dilli şifahi xalq ədəbiyyatı sarsılmaz mövqeyə malikdir. Onların çoxu epic şəkil növündə qorunub saxlanılmışdır. İngilis folklorunun müharibə mövzusunda olan

nümunələri erkən german şeirlərindən götürülmüşdür. Geniş miqyasda qəhrəmanlıq (9 əlyazmadan ibarət) salnamələri toplusuhələ də qoru-nub saxlanmaqdadır.

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi məkandan, dildən asılı olmayaraq folklor janrı ümumi xarakterlərə malikdir. İngilis folklorunun da bir sıra növləri vardır: Tarixi mövzulu; Erkən orta əsr ingilis ədəbiyyatı; Orta əsr ingilis ədəbiyyatı; İngilis rene-zansı; Elizabet və Yakobun dövrü; Uilyam Şekspir dövrü; Restavrasiya dövrü; XIX əsr ədəbiyyatı; Lord Bayron ədəbiyyatı; Müasir dövr ədəbiyyatı.

Azərbaycan folklorunda olduğu kimi İngilis folklorunun tarixi mövzularından bəhs edən folklor nümunələri xalqın yaşadığı, keçdiyi tarixi günlərdən: tayfalar arasındakı müharibələrdən, həmin müharibələrdə qəhrəmanlıq göstərən sərkərdələrdən bəhs edir. Buna nümunə olaraq “Maldon döyüşü”nü misal gətirmək olar. Tarixi mövzulu əsərlərdə həcmələr müxtəlifdir və həcminə görə ən böyük nümunə Kral Alfredin (849-899) IX əsrdə tərcümə etdiyi “Boetiusun təsəlli fəlsəfəsi” olmuşdur.

Erkən orta əsr İngilis ədəbiyyatına aid olan anqlosaks ədəbiyyatı müəlliflərinin haqqında bugünə qədər heç bir məlumat qalmamışdır. Təkcə dörd nəfərin adı bugünlərə gəlib çatmışdır. Bunlar Kadmon, Bid, Böyük Alferd və Sinevulfdur.

Orta əsr İngilis folklor nümunələri isə ən çox dini ədəbiyyatlardan yaranmışlar. Bunlar “Müqəddəs Odrinin həyatı”, İdmerin (1060-1126) “Müqəddəs Anselmin müasir bioqrafiyası” və “Cənubi ingilis əfsanəsi” kimi yazıların tərcüməsi gəlib bugünə çatmışdır.

İngilis renessansı dövrünə “Ümumi dualar kitabı”nı nümunə göstərmək olar. Renaissance üslubu və ideyalarının sürətli inkişafda olan İngiltərədə zəif yayılmasına baxmayaraq, Elizabet erası XIV əsrin ikinci yarısında İngilis renessansının zirvə nöqtəsi hesab olunur.

Elizabet və Yakobovun dövründə faciə janrını ifadə edən folklor nümunələri daha geniş yayılmışdır. Həmin dövrlərdə zamanın hökmdar qüvvələri ilə əlaqəli müxtəlif alleqoriyalar meydana gəlmişdir. İngilis dilli başqa xalqların folklor nümunələri müəyyən ingilis dilli tayfaların ədəbi nümunələri tərcümə edilirdi.

Digər dövr Uilyam Şekspir dövrünü əhatə edir. Bu dövrlərdə yaradılan sujetlər, tragikomediyalar geniş yayılmışdır. Həmin dövrün üzvlərindən olan Marlov isə öz yaradıcılığında Alman folklorundan istifadə etmişdir.

Digər janr restavrasiya dövrünə təsadüf edir. Bu dövrün ən geniş yayılmış nümunələri satira nümunələri idi. Dövrün həyat tərzinə aid müxtəlif mövzulu qısa məzmunlu şeirlər üzə çıxmışdı. O dövrdən müasir dövrə qədər dövrün inkişafı ilə əlaqəli mövzular aktivləşmişdi. El arasında oxunan xalqın etdiyi züm-zümə altında müxtəlif tərbiyələndirici fikirlər əsas yer tuturdu. Hətta o vaxtlar dildən-dilə keçən nümunələrdən hal-hazırda idiom şüklində danışığda istifadə edilir. Bu istifadənin dil öyrənməkdə əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu ifadələrin işlədilməsi vasitəsilə dil öyrə-nənlər əzbərçilikdən uzaq olaraq oxuduğu ifadələrlə hazırkı fikirləri müqayisə edərək istənilən sahədə, istənilən səviyyədə öz fikrini bildirmək qabiliyyətinə malik olur.

Nəticə: İndiki nəslin vətənpərvər, mərd, dünyagörüşlü yetişməsi üçün ədəbiyyatın rolu danılmazdır. Ədəbiyyatla tanışlıq, etdiyi mütaliyə sayəsində gənclərimiz özünü əsərin qəhrəmanına bənzədən hər addımını fikirləşərək atır, yüksək ədəbi biliyə malik olaraq cəmiyyətdə öz yerini, hərəkətini tapır. Bu səviyyəyə çatmaqda folklorun yeri danılmazdır. Dastanlar, nağıllar, rəvayətlər, atalar sözləri, zərb məsəllər insanın cəmiyyətdə özünü tərbiyələndirməyə riayət edən amildir. Məqalədə Azərbaycan və İngilis dilli xalqların folklor nümunələrinin müxtəlif cəhətləri araşdırılmışdır. Onların oxşar cəhətləri də nəzərdən keçirilmişdir.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Boswell, George W. and J. Russel Reaver. Fundamentals of Folk Literature. – New York: Humanities Press, Inc., 1969. Print.
2. Burne, Charlotte Sophia. The Handbook of Folklore: Traditional Beliefs, Practices, Customs, Stories and Saying. – London: The Guernsey Press, Co. Ltd., n.d. Print.
3. Carter, Angela (Ed). Strange Things Still Happen: Fairy Tales from Around the World. – Boston: Faber&Faber. 1993. Print.
4. Clement, Clara Erskine. Legendary and Mythological Art. – London: Bracken Books, 1994. Print.
5. El nəğmələri. Xalq oyunları. – Bakı, Azərnəşr, 1968, səh.8.
6. Nəbiyev A. Azərbaycan folklorunun janrları. – Bakı: BDU nəşri, 1983, 92 səh.
7. Nəbiyev A. Azərbaycan uşaq folkloru. – Bakı, Elm, 2000. səh.27.
8. Nəbiyev A. Azərbaycan uşaq folkloru. – Bakı: Elm, 2000, 76 səh.

ÖMƏR SEYFƏDDİNİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ DÖVRÜN İCTİMAI-SİYASI SƏCİYYƏSİ

Aytən ABBASOVA,
Bakı/Azərbaycan,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Türköloji mərkəzin Türk ədəbiyyatı bölməsinin baş mütəxəssisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
E-mail: ayten.abbasova@list.ru,
ORCID: 0000-0003-3799-8794

ANNOTASIYA

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Türkiyənin ədəbi-mədəni həyatında bir çox sferalarda əsaslı dönüş yaratmağa nail olmuş istedadlı gənclərdən ibarət yeni bir nəsil yetişirdi. Bu gənclər türk ədəbi dilinin sadələşdirilməsi, ədəbiyyatın milliləşdirilməsi üçün ciddi şəkildə çalışdılar. Onlardan biri də türk dilinin saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış, türk realist nəsrinin, hekayə janrının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan Ömər Seyfəddindir (1884-1920). Hekayə ustası yaşadığı dövrdə ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyəti, baş verən hadisələrin insan talelərində buraxdığı dərin izləri çox gözəl analiz etmiş və öz əhəmiyyətini bu gün də itirməyən qiymətli əsərlər yazmağa müvəffəq olmuşdur. Onun yaradıcılığında köhnəlmiş, aktuallığını itirmiş, zamanın tələbinə uyğun olmayan, vətəninin, xalqının maraqlarını əks etdirməyən heç bir problem özünə yer tapmamışdır. Sadə, rəvan üslubu ilə fərqlənən Ömər Seyfəddinin hekayələrində dövrün ictimai-sosial problemləri öz əksini tapmış və zəhmətkeş zümrənin nümayəndələri bədii qəhrəman səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bu əsərlərdə özünə qədər yazılmış olan hekayələrdən fərqli olaraq qəhrəmanların xarakterləri geniş təhlil olunur, onların duyğularına, düşüncələrinə, geniş yer verilir, psixoloji təhlillər aparılır.

Açar sözlər: Ömər Seyfəddin, hekayə, nəsr, ictimai-siyasi proseslər, türk dili, sosial vəziyyət, obraz.

O'MER SEYFEDDIN NASRIDA DAVR İJTİMOİY-SİYOSİY XUSUSİYATLARI

Aytən ABBASOVA,
Boku, Ozarbayjon,
Ozarbayjon davlat pedagogika universiteti
Turkologiya markazi turk adabiyoti bo'limi bosh mutaxassisi,
filologiya fanlari nomzodi,
E-mail: ayten.abbasova@list.ru,
ORCID: 0000-0003-3799-8794

ANNOTATSIYA

19-asr oxiri va 20-asr boshlarida Turkiya adabiy-madaniy hayotida ko'plab jabhalarda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga muvaffaq bo'lgan iste'dodli yoshlarning yangi avlodi yetishib chiqmoqda. Bu yoshlar turk adabiy tilini soddalashtirish, adabiyotni milliyashtirish yo'lida jiddiy mehnat qildilar. Ulardan biri turk tilining softligi uchun tinimsiz kurashgan, turk realistik nasri va hikoya janri rivojiga beqiyos hissa qo'shgan O'mer Seyfeddindir (1884-1920). Ustoz hikoyanavis o'z hayoti davomidagi mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni, sodir bo'lgan voqealarning inson taqdirida qoldirgan chuqur izlarini juda yaxshi tahlil qilib, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini

yo‘qotmagan qimmatli asarlar yozishga muvaffaq bo‘ldi. Uning ijodida eskirgan, o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan, zamon talablariga javob bermaydigan, o‘z yurti, xalqi manfaatlarini aks ettirmaydigan hech bir muammo o‘z o‘rnini topgani yo‘q. O‘mer Seyfiddinning sodda va ravon uslubi bilan ajralib turadigan hikoyalarida o‘sha davrning ijtimoiy muammolari o‘z aksini topgan, mehnatkashlar sinfi vakillarini badiiy qahramonlar darajasiga ko‘targan. Bu asarlarda o‘sha davrning ijtimoiy-ijtimoiy muammolari o‘z ifodasini topdi va mehnatkashlar sinfi vakillari badiiy qahramonlar darajasiga ko‘tarildi. O‘mer Seyfeddin hikoyalarida o‘zidan oldin yozilgan hikoyalardan farqli o‘laroq, qahramonlar xarakteri keng tahlil qilinadi, ularning his-tuyg‘ulari, fikrlariga keng o‘rin beriladi, psixologik tahlillar olib boriladi.

Kalit so‘zlar: O‘mer Seyfeddin, hikoya, nasr, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, turkiy til, ijtimoiy holat, obraz.

SOCIO-POLITICAL FEATURES OF THE PERIOD IN THE LITERARY PROSE OF OMAR SEYFEDDIN

Aytan ABBASOVA,

Baku, Azerbaijan,

Azerbaijan State Pedagogical University,

Chief specialist of the Turkish literature,

department of the Turkological Center, Ph.D. in Philology,

E-mail: ayten.abbasova@list.ru,

ORCID: 0000-0003-3799-8794

ANNOTATION

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, a new generation of talented young people was growing up, who managed to make a fundamental change in many spheres in the literary and cultural life of Turkey. These young people worked seriously for the simplification of the Turkish literary language and the nationalization of literature. One of them is Omar Seyfeddin (1884-1920), who tirelessly fought for the purity of the Turkish language and made invaluable contributions to the development of Turkish realist prose and narrative genre. He very well analyzed the socio-political situation in the country during his lifetime, the deep traces left by the happenings on human destinies, and managed to write valuable works that have not lost their importance even today. In his creativity, no problem that is outdated, has lost its relevance, does not meet the requirements of the time, does not reflect the interests of his country and people has found a place. In the stories of Omar Seyfeddin, distinguished by his simple and smooth style, social problems of the time were reflected and the representatives of the working class were raised to the level of artistic heroes. Unlike the stories written in these works, the characters of the heroes are extensively analyzed, their emotions and thoughts are given ample space, and psychological analyzes are carried out.

Key words: Omar Seyfeddin, story, prose, socio-political processes, Turkish language, social situation, image.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРИОДА В ЛИТЕРАТУРНОЙ ПРОЗЕ ОМАР СЕЙФАДДИН

Айтан АББАСОВА,

Баку, Азербайджан,
Азербайджанский государственный педагогический университет,
Главный специалист отдела турецкой литературы Тюркологического центра,
кандидат филологических наук,
E-mail: ayten.abbasova@list.ru,
ORCID: 0000-0003-3799-8794

АННОТАЦИЯ

В конце 19 - начале 20 века подрастало новое поколение талантливой молодежи, сумевшей коренным образом изменить многие сферы литературной и культурной жизни Турции. Эти молодые люди серьезно работали над упрощением турецкого литературного языка и национализацией литературы. Одним из них является Омар Сейфеддин (1884-1920), который неустанно боролся за чистоту турецкого языка и внес неоценимый вклад в развитие жанра турецкой реалистической прозы и повествования. Он очень хорошо проанализировал общественно-политическую ситуацию в стране при жизни, глубокие следы, оставленные событиями на человеческих судьбах, и сумел написать ценные произведения, не утратившие своего значения и сегодня. В его творчестве не нашлось места ни одной проблеме, которая устарела, потеряла свою актуальность, не отвечает требованиям времени, не отражает интересы своей страны и народа. С рассказами Омара Сейфеддина, отличающегося своим простым, плавным стилем, в турецкую литературу Турции пришли «простые люди», и события, разворачивающиеся в его произведениях, говорили не только об аристократическом образе жизни Стамбула и увеселительных тусовках дворянского общества. В этих произведениях нашли отражение социальные проблемы того времени, а представители рабочего класса были возведены в ранг художественных героев. В рассказах Омара Сейфеддина, в отличие от рассказов, написанных до него, широко анализируются характеры героев, достаточно места уделяется их эмоциям и мыслям, проводится психологический анализ.

Ключевые слова: Омар Сейфеддин, рассказ, проза, общественно-политические процессы, турецкий язык, социальная ситуация, образ.

GİRİŞ

XIX əsrin sonlarından etibarən dayaqları dərindən sarsılmağa başlamış Osmanlı imperiyası iri imperialist dövlətlərin – İngiltərə, Fransa, Rusiya, ABŞ və Almanıyanın maraq dairəsinə çevrilmişdi. İri dövlətlərin Türkiyəni müstəmləkəyə çevirməyə çalışdıqları bir dövrdə Türkiyəni inqilabi hərəkət dalğası bürümüşdü. XIX əsrin 90-cı illərindən etibarən ölkədə hökm sürən acınacaqlı vəziyyətə qarşı mübarizə aparan “Gənc türklər”in Parisdə yaratdıqları “İttihad və tərəqqi” partiyasının 20 illik mübarizəsi 1908-ci ildə “Gənc türklər” inqilabı ilə nəticələndi. Səriştəsiz daxili və xarici siyasət nəticəsində Türkiyə Birinci Dünya müharibəsində ağır itkilər vermiş, mühüm strateji əhəmiyyəti olan bir sıra ərazilərini itirmişdi. Bu dövrdə Türkiyədə qaynar siyasi hadisələrlə yanaşı ədəbi-mədəni həyatda da fəallıq özünü göstərirdi. Tənzimat dövründən etibarən türk ədəbiyyatında özünü ciddi şəkildə göstərən müasirləşmə və yeniləşmə meylləri var idi. Tənzimatçılar həm ölkənin idarə sistemindəki köhnəliklərdən, həm də köhnəliyin qalığı hesab etdikləri bəzi sənət və ədəbiyyat anlayışlarından xilas olmağa çalışırdılar. Bu dövrdə Türkiyənin ədəbi-mədəni həyatının bir çox sferalarında əsaslı dönüş yaratmağa nail olmuş istedadlı gənclərdən ibarət yeni bir nəsil formalaşdı. Onlar türk ədəbi dilinin sadələşdirilməsi, ədəbiyyatın milliləşdirilməsi, türk ədəbiyyatını bacardıqca xalq kütlələrinə yaxınlaşdırmaq üçün ciddi şəkildə

çalışırdılar. Onlardan biri də türk dilinin saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış, türk realist nəsrinin, hekayə janrının inkişafında, ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatının mövzu dairəsinin genişlənməsində əvəzsiz xidmətləri olan Ömər Seyfəddindir. Onun yaradıcılığı türk ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyətli dönüş nöqtəsidir. Millətin tarixini çox gözəl bilən hekayə ustası yaşadığı dövrdə ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyəti, baş verən hadisələrin insan talelərində buraxdığı dərin izləri çox gözəl analiz etmiş və elə bu səbəbdən də öz əhəmiyyətini bu gün də itirməyən qiymətli əsərlər yazmağa müvəffəq olmuşdur.

ƏSAS HİSSƏ

Türkiyə tarixinin ictimai-siyasi cəhətdən olduqca gərgin bir dövründə - XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan sənətkarın bədii yaradıcılığı Türkiyə türk ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyətli dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Ömər Seyfəddinin yaradıcılığında köhnəlmiş, aktuallığını itirmiş, zamanın tələbinə uyğun olmayan, vətəninin, xalqının maraqlarını əks etdirməyən heç bir problem özünə yer tapmamışdır. Sadə, rəvan üslubu ilə fərqlənən Ömər Seyfəddinin hekayələri ilə Türkiyə türk ədəbiyyatına “adi adamlar” gəlmiş, əsərlərində cərəyan edən hadisələr təkcə İstanbulun aristokrat həyat tərzindən, kübar cəmiyyətin əyləncə məclislərindən bəhs etməmişdir. Bu əsərlərdə dövrün ictimai-sosial problemləri öz əksini tapmış və zəhmətkeş zümrənin nümayəndələri bədii qəhrəman səviyyəsinə qaldırılmışdır. Ömər Seyfəddinin hekayələrində özünə qədər yazılmış olan hekayələrdən fərqli olaraq qəhrəmanların xarakterləri geniş təhlil olunur, onların duyğularına, düşüncələrinə geniş yer verilir, psixoloji təhlillər aparılır. Baş verən hadisələr, hekayələrin qəhrəmanları əlahiddə göstərilir, sosial vəziyyətləri, yaşadıkları cəmiyyətdə tutduqları mövqeləri ilə birlikdə təqdim olunur.

Yazıcının “At” adlı ilk hekayəsi 4 aprel 1908-ci ildə “Tənqid” jurnalının 1-ci sayında çap olunmuşdur. Bu hekayədə yazıcının ictimai məsələlərə həssaslığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Hekayədə bir gənc at üzərində geniş düzənlikləri, çəmənləri dolaşır. Ətrafdakı ölü səssizlik, boş qalmış çöllər, səmanın tutqunluğunu görən gənc beş-altı əsr bundan əvvəl yaşamadığı üçün çox təəssüflənir. Özünü əcdadları ilə müqayisə edir. Bir zamanlar misilsiz qəhrəmanlıqları ilə dünyanı lərzəyə salan əcdadlarını xatırlayanda öz yaşadığı dövrdəki gəncliyin səfil bir vəziyyətdə olduğunu düşünür. “Evler miskin ve tembel uyuyor gibiydi. Birden dizgini çektim. Atım durdu. Etrafıma baktım. Bu pis və asayışperver manzara bana o kadar nefretimiz göründü ki, ...ağlamak arzu ettim. Atımı tekrar geri döndürmək, şu hali dağlara kaçmak istedim. Böyle sükut-ı miskinane içinde yaşamaktan oralarda açlıktan və soğuktan ölmek daha iyiydi” (Seyfettin, 1988: 34).

Qaçmaq, uzaqlaşmaq, bu miskin mənzərədən xilas olmaq istəyən gənc bir an duruxur, qaçmağın xilas yolu olmadığını düşünür. XX əsrdə bu şəkildə yaşadığından utanan gənc at yerinə motosiklet sürməyə qərar verir. Ancaq yaşadığı ölkədə motosikletlə gedəcək rəvan yolun olmadığını anlayır. “Bir motosiklet alacağım. Fakat bu mümkün mü? Bana maziler, vahşetler, lezzet-i harbü vega yerine, ihtimal ki müstabel-i namahdudu tahayyül ettirecek olan bu makina, bu zavallı masnu, acaba burada yürümek için kaç kilometre yol bulabilecek?” (Seyfettin, 1988: 36). Bu sözlərlə yazıçı yaşadığı ölkədə bir çox şeyin kökdən dəyişməyə ehtiyacı olduğunu vurğulayır. Osmanlı dövlətinin qərbə meylinin yalnız sözdə olduğunu düşünən gənc yazıçı hələ ilk qələm təcrübəsində bir sıra sahələrdə yeniliklər etməyə ehtiyacın olduğunu, Avropa modeli ilə ölkənin idarə edilməsinin qeyri-mümkünlüyünü nəzərə çatdırmağa çalışır. Göründüyü kimi, həyat gerçəkliklərinə münasibət bildirərkən o, cəmiyyətdəki çatışmazlıqları, dövrün sosial problemlərini tənqid etməklə kifayətlənməmiş, çatışmazlıqları doğuran müxtəlif səbəbləri axtarmış, həlli yollarını da göstərməyə çalışmışdır. Yazıçı yaradıcılığa başladığı ilk gündən etibarən gördüyü

nöqsan və mənfiliklərə qarşı mübarizə aparmağa çalışmış, bunun üçün ən uğurlu yol kimi satırını seçmişdir.

Geniş mövzu dairəsinə malik olan çoxsaylı hekayələrində yazıçı türkcülük və milliyyətçiliyin təbliğinə də geniş yer ayırmışdır. Ömər Seyfəddin yaşadığı geniş ərazidə türklər üçün tək xilas yolunun “milliyyətçilik” olduğunu hər fürsətdə qeyd edir, pafosla səsləndirilən “suveren dövlət” şüarına qarşı çıxır, bunun türklər üçün uçurum olduğuna inanırdı. Onun fikrincə, bir milləti millət edən başlıca amil onun dilidir. O, yalnız dili vasitəsilə yaşaya bilər. Ömər Seyfəddin bir insanın türk olması üçün türkcə danışmalı, müsəlman olmalı, türk tərbiyəsi ilə yetişməli və adət-ənənələrini bilməli olduğunu dönmə-dönə vurğulayırdı. Hekayələrində də millətini sevməyənləri, türk mədəniyyətini mənimsəməmiş olanları, milli kimliklərindən uzaq düşənləri kəskin tənqid hədəfinə çevirirdi. “Lənət milliyyətini, tarixini, keçmişini, əcdadlarını inkar edənlərə!” deyən yazıçı öz milli kökündən qopan insanları pisləyir, hər fürsətdə milli kimliyə çağırış ideyasını irəlilə sürürdü. Ö.Seyfəddin onu çox düşündürən bu məsələni “Bic” hekayəsində də dilə gətirmişdir. Bir türk gənci Misirdə uzun illər görmədiyi Ahmet Nihat adlı məktəb yoldaşı ilə rastlaşır. Hələ məktəb illərində “fransız Nihat” kimi tanınan, dinsizliyi ilə fəxr edən, Avropa sayağı geyimlər geyinən, türklərə aid olan hər şeyi təhqir edən, aşağı görən, hətta türklüyündən utandığını çəkinmədən dilə gətirən bu gənc indi daha da özündən uzaqlaşmış, özündə türk olduğunu sübut edən heç bir iz qoymamışdır. “Tanıdığım Ahmet Nihat katolik ola bilər. İncanı elbise kimi dəyişdirə bilən, vicdanını adi bir eşya kimi satan insanlar bu dünyada az dəğildir. Lakin İstanbul'da doğan, anası Türk, babası Türk olan, Türkçe konuşan bir ailedən çıxan, damarlarında Türk kanı akan bir Ahmet Nihat milliyətini dəyişdirəmez, Fransız olamaz, yalnız kendini aldatır...” (Seyfettin, 1987: 11). Ancaq söhbət əsnasında Ahmet Nihatın bu hərəkətlərinin əsl səbəbi bəlli olur. Ahmet Nihatın anası onu müalicə edən fransız həkimlə həyat yoldaşına xəyanət etmiş, bu münasibətdən bir oğlu dünyaya gəlmişdir. Ancaq bu həqiqəti uzun illər oğlundan da gizləmiş, yalnız ölüm döşəyində oğluna atasının fransız olduğunu demişdir. Ahmet Nihatın ona danışdığı hekayəni diqqətlə dinləyən dərhal İstanbuldakı gördüyü, geyim və hərəkətləri əcaib olan onlarla türk gəncini xatırlayır. O bir an qorxuya düşür, belə davam edərsə, türklüyün məhv olacağını düşünür, şanlı qəhrəmanlıq tarixinə malik olan bir millətin bu günkü vəziyyətini gördükcə bu qorxu onun bütün vücuduna hakim kəsilir. “Otelde, yatağımda o gece sabaha kadar hemen hiç uyumadım. Hep Ahmet Nihat'ın mektepteki tatsız, biçimsiz hallerini ve soğuk reveranslarını, garip vaziyetlerini düşünüyorum ve sonra İstanbul'da Türklüğünü inkâr eden, Türklükten nefret eden, Türklüğü hakir görüp bütün varlıklarıyla Avrupalılaşmaya çalışan uzun tırnaklı, son moda giysili, tek gözlüklü züppeleri hatırlıyorum, içimden: “Acaba bunların da hepsi piç mi? diyordum.” (Seyfettin, 1987: 19).

İtaliyanın Trablisə hücumu və ölkədə müharibənin yaratdığı sarsıntılar, hərəc-mərclik yazıçıda milliyyətçilik duyğularını daha da qabartmışdı. Onun bu illərdə yazdığı hekayələrinin böyük bir qismi də elə bu mövzuda idi. Ona görə də yazıçı öz millətində xor baxanları, əslini dananları hər fürsətdə tənqid edirdi. Bu baxımdan onun “Primo türk uşağı” hekayəsinin yaradıcılığında özünəməxsus yeri var. Hekayənin “Necə doğuldu” adlı I hissəsi 1911-ci ildə “Gənc qələmlər” jurnalında, “Necə öldü” adlı II hissəsi isə 3 il sonra – 1914-cü ildə İstanbulda “Türk sözü” jurnalında çap olunmuşdur. Hekayənin əvvəlindəki “Vatan, ne Türkiyədir Türklərə, ne Türkiyə, Vatan böyük və müəbbət bir ülkedir: Turan!” misraları yazıçının hekayəni yazmaqda məqsədini aydın göstərir. Hekayənin qəhrəmanı Kənan bəy türklərə, türkcülüyə qarşı olan, avropalıların adət-ənənələrinə, həyat tərzlərinə həsəd aparən və bu tərzdə yaşayan bir insandır. Evləndiyi italyan qızı Qrazianın ailəsi ilə tanış olarkən özünü türk yox, rum kimi təqdim edən

Kənan bəy illər keçdikcə öz milli-mənəvi dəyərlərindən daha da uzaqlaşmışdır. İtaliyanın Trablisi işğal etdiyi gün bütün həyatı Kənan bəyin gözlərinin önündən keçir. O, uzun illərdir ki, bütövlükdə ruhunu əsir alan avropalıların qulu olduğunu düşünür və düşündükcə öz gözündə kiçilir, cılızlaşır. Bu günə qədər “mən türkəm” deməkdən çəkinən Kənan bəy öz doğma məmləkətində xalqının, tarixinin böyüklüyünü, əcdadlarının qəhrəmanlıq keçmişini danan, millətindən uzaq minlərlə avropalaşmış insanın olduğunu düşünür. Fikrən uşaqlığının keçdiyi Bursadakı ata-baba evinə gedir. İllərlə sürdüyü həyat tərzinə, türklüyündən uzaqlaşmasına görə peşmançılıq keçirir. İndi Kənan iki yol ayrıcındadır. Türkiyədə siyasi vəziyyətin gərginləşməsindən qorxan həyat yoldaşı ona İtaliyaya getməyi təklif edir. Kənan Primo adını verdiyi tək övladını və həyat yoldaşını çox sevir. Amma vətənidən də ayrılmaq istəmir.

Müəllif çatdırmaq istədiyi ideyanı Primonun sinif yoldaşı Orxanla söhbəti ilə verməyə çalışır. Türk dilində yaxşı danışa bilməyən Primo Orxanın ondan “Sənin atan türk deyilmi?” sualı qarşısında nə deyəcəyini bilmir. Orxan ona türk millətinin dünyanın ən cəsur, ən qəhrəman milləti olduğundan, bir zamanlar bütün Asiyaya hökmranlıq etdiyindən, Atillanın Avropanı necə diz çökdürdüyündən bəhs edir. Orxanın danışdıqlarını diqqətlə dinləyən Primo türk olmasından iftixar duyur. Evə gələndə qapının dəliyindən valideynlərinin söhbətinə qulaq asır. Anasının İtaliyaya getməkdə, Kənanın getməyəcəyi təqdirdə Primonu özüylə aparacağına ısrarlı olduğunu görən Primo içəri girir. Əslində kim olduğunu dərk edən uşaq anasının onu qucaqlamaq istədiyini görür və rədd edir. “Primo ellerini kalçalarına dayar, heyecanlı tavrıyla annesini və babasını süzer və gayet bozuk bir Türkçe ile “Ben... Turko çocuk ...Ben yok İtalyano... Ben burda... Ben çocuk Türk...” diye haykırır. Primo sonra seri bir hareketle kenardaki hasır sandalyeyi kaparak kanepeye fırlar ve şiddetle Victor Emmanuel’in resmine vurarak onu parçalar. Kenan Bey sevinçli və şuarsuz bir şekilde ayağa kalkar, kanepenin üzerinde, yükseklerden kendisine bakan bu Türk çocuğunu kucaklar onu göğsüne bastırır alnından öper, öper.” (Seyfettin, 1988: 40-41).

Hekayənin I hissəsi Kənan bəyin övladını bərk-bərk bağına basması ilə tamamlanır. Hekayənin sonluğu göstərir ki, müəllif xalqının gələcəyindən narahat olsa da, kökləri çox qədim olan doğma millətinin daima yaşayacağına, var olacağına inamını qətiyyətlə itirmir.

Hekayənin II hissəsində görünür ki, Kənan bəy həyat yoldaşından ayrılmışdır. Primo adlandırdıqları oğlunun adını dəyişərək Oğuz qoymuşdur. Bir vaxtlar Primo adlandırılan bu türk övladı indi türkün şanlı səhifələrini əks etdirən kitablar oxuyur, vətənpərvərlik hissləri onda gündən-günə güclənir. Çox keçmir ki, Selanik yunanlar və bolqarlar tərəfindən hücumla məruz qalır. Oğuz vətəninin gözləri qarşısında əldən getməsi ilə barışa bilmir. Amma zabidlərin səssizcə İstanbula göndərilmələrini və müharibə etmədən Selaniki tərk etmələrini gördükdə çox məyus olur, gəncin qəlbində təlatümlər qopur. “Kabihat bize türklümüyüzü unutturan sebeplerde” deyən ata oğluna başa salmağa çalışır ki, millətinin adını bilməyən, öz dilində yazıb-oxumağı bacarmayan, öz tarixini bilməyən, düşmənlərini qardaş bilən bir xalqın sonu yalnız faciədir. “Türküm və düşmanım size kalsam da bir kişi” (Seyfettin, 1987: 70) sözləri ilə düşməne nifrətini bildirən gəncin ümidləri bir anlıq atasının bu sözlərindən sonra puç olur və düşünür: “Bu zavallı zabitlər “Turan”ın ne demək olduğunu bir-birlərinə soracaq kadar milliyyətlerinden haberləri yoxtu. Türk tarihinin bir harfını bile bilmiyorlardı. Halbuki düşmanlarımız kendi milliyyətlerinin ruhundan aldıkları mefkure ideallerle ileri atıyorlar, tarihlerin onlara söylediği büyük vazifeyi icra ediyorlar.” (Seyfettin, 1988: 61). Gənc qarışıq yuxular görür. Elə hekayə də onun yuxusu ilə tamamlanır. Yuxuda görür ki, hər tərəfi qan bürümüşdür, düşmənlər qan gölü içərisində boğulur. Ancaq türkün şanlı bayrağı lap yüksəklərdə dalğalanır. Bununla ürəyi hər zaman vətən sevgisi ilə döyünən yazıçı xalqının xoşbəxt gələcəyinə və qələbəyə olan inamını əks etdirir.

1917-ci ildən sonra yazıcının hekayə yaradıcılığında yeni bir mərhələ başlayır. Türkiyənin Birinci Dünya müharibəsindən məğlub çıxması, Trablisin itirilməsi, Mudros sazişinin ağır şərtlərinin gətirdiyi məğlubiyət orduda və xalqda ümitsizlik və yaratmışdı. Ömər Seyfəddin bu dövrdə bir yandan türk tarixindən təsirlənərək qəhrəmanlıq və milli kimlik duyğularını özündə ehtiva edən əsərlər qələmə almışdır. Ədib qəhrəmanlıq və tarixi mövzulu hekayələrinin böyük əksəriyyətini məhz 1917-ci ildə yazmışdı. “Yeni məcmuə” jurnalında dərc etdirdiyi bu hekayələrin mövzusu əsasən Osmanlı tarixinin şanlı qəhrəmanlıq səhifələrindən alınmış, bunlar arasında “Fərman”, “Forsa”, “Topuz”, “Başını verməyən şəhid”, “Təsəlli”, “Təkə tək”, “Falçı”, “Mədəniyyət” və başqaları məzmun və mündəricəsinə görə xüsusi diqqət çəkir.

Ömər Seyfəddinin “Yeni qəhrəmanlar” adlı hekayələr silsiləsi də yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Bu başlıq altında toplanan hekayələrində (“Qaç yerindən”, “Aleko”, “Müjdə”, “Çanaqqaladan sonra” və s.) yazıçı tarixi hadisələrin təsvirindən uzaqlaşaraq, yaşadığı, müasiri olduğu, tarixi hadisələrlə zəngin olan bu ağır dövrdə də vətən, millət təəssübkeşlərinin, bütün varlığı ilə azadlığa, hürriyyətə bağlı insanların olduğunu göstərməyə çalışmış, müasir qəhrəmanları təsvir etmişdir. Adı çəkilən hekayələrdə hadisələr türk-yunan müharibələri dövrünə təsadüf edir. “Qaç yerindən” hekayəsində müəllif Yəhya Kamal Bayatlının prototipini yaradaraq keçmişə idealizə etmək hallarını pisləmiş, onun timsalında yalnız keçmişdən, tarixi qəhrəmanlardan bəhs edən yazıçıları tənqid etmişdir. Müəllif qələmini yalnız tərif etmək, keçmişə idealizə etmək üçün işə salan yazıçıları passivlikdə günahlandırır, onları həyatın nəbzini tutmağa, zamanın tələblərinə cavab verməyə çağırır. Hekayədə yazıçı obrazı ilə yanaşı həkim obrazı da yaradılmışdır. Həkim yazıçını hədsiz dərəcədə xəyalpərvər olmaqda günahlandırır, həyat həqiqətlərini olduğu kimi görə bilmədiyini üçün onu qınayır. Həkim yazıçıya belə deyir: “Sen yeni kahramanları, medeni, yəni milli kahramanları asla anlayamazsın. Onlar gürültülü tebcilə, pohpoha, alayışe tenezzül etmezler, hatta böyle reklamlardan iğrenirler. Kahramanlıklarının kendilerine değil, millete, orduya ait olduğunu söylerler.” (Seyfettin, 1990: 55).

Həkim yazıçı ilə söhbəti zamanı sübut etməyə çalışır ki, keçmişə bağlanmaqla günün nəbzini tutmaq olmaz. Çanaqqala döyüşündə böyük şücaətlər göstərmiş, dəfələrlə ağır yaralanan Fərhad Əli bəy haqqında yazıçıya danışır, onun şücaətlərini, mərdliyini, amma hamısından üstün düzgün düşüncələri olduğunu söyləyir. Həkim onu da qeyd edir ki, Fərhad Əli bəyin fikrincə bir qəhrəman yalnız öldükdən, əbədi həyata qovuşduqdan sonra qəhrəman kimi anılmalıdır. Sağ ikən mükafatlanma qəhrəmanlığın müqəddəsliyinin itməsinə səbəb ola bilər.

Ömər Seyfəddin bir qrup hekayələrində XIX əsrin sonlarından başlayaraq Qərbi Avropa dövlətlərinin Türkiyəyə marağının artması və bunun ağır nəticələrinin tənqidi mühüm yer tutur. Onun bu dövrdə yazılmış əsərlərində mübarizə ruhu aydın duyulur, əsərlərinin ideya istiqamətindəki fərqlilik ilk baxışdan nəzərə çarpır. Yazdığı əsərlərlə Türkiyənin ictimai-siyasi həyatını hərtərəfli işıqlandıran istedadlı yazıçı eyni zamanda bütün dünyada baş verən hadisələrlə yaxından maraqlanmış, bəşəri mövzulara da toxunmuşdur. Ömər Seyfəddin Qərbi Avropanın iri imperialist dövlətlərinin Şərq ölkələrində apardıqları mənfur siyasəti pisləyir, öz məqsədləri üçün burada yaşayan xalqların başına gətirdikləri oyunları, insan hüquqlarının tapdalanmasını hər məqamda pisləyirdi. Yazıçı xüsusilə də Almaniyanın Türkiyədə nüfuzunun artmasını, xalqının da Avropaya olan meyli nəticəsində öz milli-mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşmasını açıqca görür və buna biganə qala bilmir. Bu baxımdan onun “Fon Sadriştaynın oğlu” hekayəsi xüsusilə diqqətə cəlb edir. Alman bir qadınla evlənən Sədrəddin adlı bir türk hədsiz dərəcədə almanpərəst olduğuna görə ətrafındakılar tərəfindən “Fon Sadriştayn” adlandırılır. Onun alman qadını ilə evlənməsindən 25 ildən çox bir müddət keçmişdir. Daha çox pul qazanmaqla keçən bu fərəhsiz illər ərzində

Sədrəddin bir oğul övladı böyütmüşdür. İllər boyu atasına türkləri, anasına isə almanları daha çox sevdiyini söyləyən oğul bu sözləri ilə yalnız mənfəət əldə etmək, valideynlərindən daha çox pul qoparmaq məqsədi güdmüşdür. Fon Sadriştayn illər boyu əziyyətlə topladıqları pulları bankdan gizlicə götürüb qaçan oğlunun ona vurduğu zərbənin təsirindən özünə gələ bilmir. Bu günlərdə Orxan adlı gənc bir şairin əldə etdiyi uğurlar haqqında eşidir. Əslində ədəbiyyatı heç də sevməyən Sadriştayn bütün türk xalqının istəklisinə çevrilmiş Orxan adlı gənc şairin əsərlərini, xüsusilə də “Ölkənin oyanışı” şeirini böyük həvəslə oxuyur. Hələ 27 yaşında olmasına baxmayaraq böyük şöhrət qazanan bu şair 19 yaşında ikən bütün Anadolunu gəzmiş, türk xalqının qəhrəmanlıq tarixini xalqın qəhrəman övladlarının öz dilindən eşitmiş, bu şanlı tarixi on cildə olan əsərlərində qələmə almışdı. Bir gün Fon Sadriştayn bu istedadlı gənc şair haqqında qəzetdə maraqlı bir yazı oxuyur. Orxan adlı şair haqqında mətbuatda səslənən fikirlər vasitəsilə Ömər Seyfəddin özünün “ədəbiyyatda milliləşmə, dildə saflaşma” ideyasını irəli sürür. Qeyd etdiyimiz kimi, Ömər Seyfəddin dili hər bir millətin varlığının, inkişafının və özünü təsdiqinin əsas ünsürü sayırdı. Bir millətin elminin, incəsənətinin və ədəbiyyatının inkişafını yalnız milli bir dilin olacağı təqdirdə mümkün olduğunu vurğulayırdı. Yazıçı Orxan obrazı vasitəsilə türk xalqının istək və arzularının tərənnümçüsü olan təəssübkeş vətəndaş obrazı yaratmağa çalışmışdır. Onun düşüncəsinə görə hər bir vətəndaş ilk növbədə xalqın mənafeyini düşünməli, yorulmadan onun tərəqqisinə xidmət etməlidir. Məhz gənc şairin yalnız gözəl şeirlər yazmaqla kifayətlənmədiyini, türk xalqının milli özünüdərk prosesində oynadığı fəal rolunu göstərməyə çalışmış, bunun hər bir vətəndaşın borcu olduğunu göstərmişdir: “Ey gənc dahi! ...Senden evvel Türk milleti birbirini tanımazdı. Hıyve, Buhara, Semerkant, Kâşgar, Kafkasya, Azerbeycan, Anadolu, İstanbul'un lisanını anlamazdı. Sen mukaddes bir güneş gibi doğdun! Gökteki hayat verici güneş nasıl arzın yüksek, alçak yerlerine seyyanen aydınlığını serperse, sen de tıpkı onun gibi milletini "avam, havas", diye ikiye ayırmadın. Hepsinin üstüne dinî bir vecdin, millî bir mefkurenin şulelerini saçtın.” (Seyfettin, 1987: 86).

Fon Sadriştaynda xalqı üçün olduqca faydalı işlər görən bu gənc şairin hansı ailədə böyüdüyünü, onu tərbiyə edən müqəddəs ananı görmək istəyi oyanır. Ancaq Orxanın evinə gəldikdə çox böyük bir sürprizlə qarşılaşır. Orxanın anasının boşandığı birinci arvadı olduğunu gördükdə özünü tamamilə itirir, uzun illər xəbərsiz olduğu həqiqəti anlayır. Bir vaxtlar daha çox pul qazanmaq üçün vətəninə və həyat yoldaşına düşünmədən tərk edən Fon Sadriştayn hələ o zamanlar yoldaşına atılan iftiraya belə etiraz etməmişdi. Bu həqiqəti öyrəndikdə keçirdiyi peşmançılıq hissi birə-min artır. Məhz bu obraz vasitəsilə yazıçı öz millətinə, adət-ənənələrinə, keçmişinə xor baxan insanların ümumiləşdirilmiş tipini uğurla yarada bilmişdir.

Gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşması, kor-koranə Avropaya meyl etməsi, kökünə bağlılıq hisslərini itirməsi yazıçını olduqca narahat etmişdir. “Bir qayıqın təsiri” hekayəsində Mehmet bəyin davranışları dostunun Karamürsəldən gətirdiyi çərkəz qayığını ona hədiyyə etdiyi gündən bəri tamamilə dəyişmişdir. Mehmet bəy özünü tamamilə çərkəzlərə bənzədir, iş o yerə gəlib çıxmışdır ki, o, türk dilini unudub iki-üç kəlimə bildiyi çərkəz dilində danışmağa çalışır. Yazıçı bu məsələyə olduqca həssaslıqla yanaşır. “Türklərin yaşama şansını Ömer Seyfəddin haklı olaraq dilde bulur: “Milliyet muhabbetindən vatan muhabbeti, vatan muhabbetindən de lisan muhabbeti doğar” diyen Ömer Seyfəddin yazılarında millet-vatan-dil munasebetini daima işleyəcəkdir.” (Doğumunun yüzüncü yılında Ömer Seyfettin, 1992: 45).

Öz doğma dilində danışmağı özünə yaraşdırmayan Mehmet bəyin düşdüyü bu gülünc vəziyyət ətrafdakıların da diqqətini cəlb edir. Hətta iş o yerə gəlib çatır ki, milləti ilə heç bir əlaqəsi olmayan yerləri öz vətəni kimi gəzib dolaşan Mehmet bəy Kastamonulu paşa babasından qalan sərəvəti çərkəz tarixini yazdırmaq üçün sərf etməyə hazırdır. Hekayənin sonunda yazıçı Mehmet

bəyin düşdüyü gülünc vəziyyətin fonunda millətinin övladlarının köklərindən uzaqlaşmasını ürək yangısı ilə dilə gətirir: “Biz konuşurken Çerkes Mahmut bey gülerek, yanındakilere Çerkesce şakalar ederek kalktı. Büfenin önünde durdu. Para veriyordu. Çantasını pantolonunun cebinden çıkarırken gördüm. Belindeki yirmi sene evvel Karamürsel'den hediye gelen kayışın savatlı gümüş sarkıntuları pırl pırl parlıyordu. Türklerin hariçten kendi içlerine gönüllü bir tek “Millettas” celbedecek böyle ehemmiyetsiz kayışçıları bile olmadığını düşündüm.” (Dizdaroğlu, 1964: 75).

Milliyyətçi bir yazıçı olan Ömər Seyfəddin bir çox hekayələrində Türkiyədə o zaman hakim olan osmanlıçılıq və qərbcilik ideologiyasını kəskin tənqid atəsinə tutmuşdur. Məlum olduğu kimi, İttihadçılar hakimiyyətə gəldikdən sonra bu ərazidə yaşayan bütün millətlərin qardaşlığı və bərabərliyi ideyasını ortaya ataraq bundan öz mənafeləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Yazıçı bu nəzəriyyəni mənasız hesab edir və kəskin tənqid edirdi. “Devlet çökmektedir ama millet vardır. Devlet bir teşkilattır. Osmanlı Devleti'nin yıkılacağını görenler və Türk milletinin varlığının şüurunda olan milliyetçiler, canlı millet varlığının yeni bir devlet teşkilatına vücut vereceğini bilirler. Ömer Seyfettin işte bunlardandır. ...O bir asker olarak yetişmiş, milli varlığın, vatanın, devletin tehlikede olduğunu Rumeli'de bilhassa Bulgarlar arasında bulunmuş və kendisinde de kuvvetli bir milli şüur belki de bu sıralarda gelişmiştir.” (Doğumunun yüzüncü yılında Ömer Seyfettin, 1992: 45).

Ömər Seyfəddinin osmanlıçılıq ideyasının tənqidinə həsr etdiyi maraqlı hekayələrindən biri də “Hürriyyət bayraqları” əsəridir. Hekayədə yazıçı osmanlıçılıq ideologiyasını müdafiə edənləri gülüş hədəfinə çevirmişdir. O, 1908-ci il inqilabının ikinci ildönümü ərəfəsində bir türk zabitanın Osmanlı imperiyasının tərkibindəki bütün xalqların da bu bayramı milli bayram kimi qeyd etdikləri fikrini gülüş hədəfinə çevirir. Hekayənin qəhrəmanı düşüncə baxımından tam zidd olduğu gənc bir əsgərlə söhbət edir. 10 iyul bayramının nə üçün belə əhəmiyyətli olduğunu ondan soruşur. Bu zaman yazıçı düşüncələrini obrazların dili ilə ortaya qoyur:

– Ah ne diyorsunuz? On Temmuz takdir etmek... Dedi. Bu da laf mı? Bu bizim en büyük, en şanlı, en âlî bir günümüz, en mukaddes milli bayramımızdır. Keşke üç gün olsaydı.... Çünkü bir gün bir gece, pek az...

– Demek On Temmuz bu kadar ehemmiyet veriyorsunuz? diye gülümsedim. İddialarının aksini söyleyerek asabi münakaşacıları kızdırmak hoşuma gittiğinden ilave ettim:

– Hem bu nasıl milli bayram? Hangi milletin bayramı?

– Osmanlı milletin...

– Osmanlı milleti demekle Türkleri mi kastediyorsunuz?

– Hayır, asla... Bütün Osmanlıları...

– Tuhaf sual! Araplar, Arnavutlar, Rumlar, Bulgarlar, Sırlar, Ulahlar, Yahudiler, Ermeniler, Türkler... Hasılı hepsi...” (Seyfettin, 1990: 28).

Hekayənin qəhrəmanı türk zabitanın fikirlərinin cəfəngiyyət olmasına inandırmağa çalışır. Lakin türk zabiti öz fikrindən qətiyyənlə dönmək istəmir, hətta uzaqdan görünən bir bolqar kəndini göstərərək oradakı “dalğalanan qırmızı bayraqları” 10 iyul inqilabının ildönümünü qeyd etmək üçün asıldığını söyləyir. Kəndə yaxınlaşdıqda məlum olur ki, bu bayraqlar əslində bolqar kəndlilərinin qurutmaq üçün asdıqları qırmızı bibər dəstələridir. Gördüklərindən heyrətlənən gənc türk zabit bolqar kəndlilərinin onlara qarşı olan kobud rəftarını da gördükdən sonra artıq heç bir söz demədən kənddən uzaqlaşır.

Ömər Seyfəddin İkinci Məşrutə və Balkan müharibəsindən sonra baş verən hadisələrə yaradıcılığında yer verməklə yanaşı, Birinci Dünya müharibəsi və onun türk xalqının taleyinə gətirdiyi fəlakətləri də dilə gətirməyə çalışmışdır. Müharibə zamanı və sonrakı dövrdə yoxsulluq,

aclıq və səfalətin törətdiyi müsibətlər, ümumiyyətlə müharibə sonrası cəmiyyətdəki vəziyyət “Əcaba nə idi?”, “Məmləkətə məktub” və “Nə üçün zəngin olmamış?” hekayələrində təsvir edilmişdir. “Nə üçün zəngin olmamış?” hekayəsində müharibədən əvvəl sakit, firavan və olduqca rahat həyat keçirən bir müəllimin müharibədən sonrakı həyatı özünün yazdığı gündəliklər vasitəsilə dilə gətirilir. Müharibədən əvvəl aldığı məvaciblə ailəsini rahatlıqla dolandıran müəllim müharibədən sonra aldığı 15 lira ilə yaşaya bilmir. Gəlirini artırmaq üçün tərcüməçilik etməyə başlayır, ancaq tərcümə üçün verilən haqq o qədər azdır ki, gecə-gündüz fasiləsiz işləməli olur. Çox keçmir ki, gözləri zəifləyir və eynək taxmalı olur. Bir gün təsadüf nəticəsində bir vaxtlar eyni məktəbdə oxuduğu bir nəfərlə rastlaşır. Fırıldaqlılıqla məşğul olaraq varlanan bu şəxslə rastlaşması onun bütün həyatını dəyişir. Çox keçmədən o hədsiz dərəcədə varlanır. Çox gözəl və böyük bir ev alır, bütün əşyalarını təzələyir, tərcüməçilik etməyi dayandırır rahat həyat sürür. Ancaq bir gün axşam evə qayıdarkən gördüyü bir mənzərə onun düşüncələrini alt-üst edir. Qaranlıq gecədə dörd nəfər bələdiyyə işçisinin küçədə acından önlərin cəsədlərini topladığını görür. “Efendi, senin de haberin yok galiba. Biz belediye adamlarıyız. Her gün gelip buralarda açlıktan ölenleri toplarız. Sonra şu arabaya doldururuz. Götürürüz, gömeriz. ...Buz gibi dondum. Sanki birdenbire kalbim durdu. Dizlerim kesildi. İhtiyardeşilmek istiyormuş. Ağzını açtı. Zavallı Müslümanların iki senedir nasıl açlıktan kırıldıklarını, alevə atılmış meyus bir hatip heyecanı ilə haykırmaya başladı. Herkesin altındakini, üstündekini satıp yediğini, nihayet kimsesiz gariplerin böyle virane ocaklarına düşüklerini, öyle imdatsız, kimsesiz, ilaçsız ve aç, susuz, ateşsiz, köpekler gibi öldüklerini söyledi.

– Eğer hainler, Allah'ın gazabına daha uğramazlarsa, dünyada Müslüman kalmayacak!

Dedi. Gayr-i ihtiyârî: - Bu hainler kim? Diye sordum.

– Kimler olacak, millete ekmek diye kum, toprak yedirenler! Katığı dünya yüzünden kaldıranlar! Fukarayı soyup zengin olanlar! Otomobillerde uçanlar!” (Seyfettin, 1990: 44).

Cəsədlərin üzrlərinə diqqətlə baxan müəllim onların günlərlə bir tikə çörək yeyə bilmədiyini düşündükdə dəhşətə gəlir, tutduğu əməllərə görə çox peşiman olur, elədiyi əyrilikləri, haram yolla qazandığı pulları düşünür. Çox keçmir ki, o bütün əmlakını müxtəlif yardım cəmiyyətlərinə, kimsəsizlər üçün tikilmiş yeməxanalara paylayır. Həyat yoldaşı Səmiha və oğlu Orxanı da götürərək əvvəl yaşadığı evə qayıdır, yenə də müəllimlik və tərcüməçiliklə məşğul olmağa davam edir. Ancaq o gecə gördüklərini bütün həyatı boyunca bir an belə unutmur. “Fakat, geçen on ayın hâtırası korkunç bir kabus gibi daima aklımda! Unutamıyorum. Açlıktan öldürdüklerimizi unutamıyorum. Yangın yerinde gördüğüm kadın ölüsünün bana bakişını unutamıyorum. ...Siyah bir hayal, her an ruhumu takip ediyor: “Sen de kanlı soyguna karıştın! Sen de, sen de!” diyor. Gözümün önüne birbiri ardına dikilmiş sayısız darağaçları geliyor. Bunların bir tanesinde ben sallansam! Ah, evet, yine vicdanımdaki yakıcı azap sönmeyecek sanıyorum.” (Seyfettin, 1990: 40-46)

NƏTİCƏ

Ömər Seyfəddin 36 illik qısa ömründə türk ədəbiyyatının, xüsusilə hekayə janrının inkişafında böyük rolunu oynayan qiymətli ədəbi nümunələr ərsəyə gətirmişdir. Ömər Seyfəddinin bədii nəsrilə yaxından tanış olduqdan sonra əmin oluruq ki, dövrün elə bir ictimai-siyasi və sosial hadisəsi yoxdur ki, yazıcının çoxsaylı hekayələrində öz bədii əksini tapmamış olsun. İdeya-məzmun cəhətdən zəngin, maraqlı süjet xəttinə malik, bədii sənətkarlıq baxımından çox qiymətli olan bu hekayələr türk bədii nəsrinin inkişafında mühüm rol oynamış, aktuallığını itirməyərək bu gün də türk ədəbiyyatının qiymətli bədii nümunələri sırasında özünəməxsus yer tutur.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Abıyev A. Ömər Seyfəddinin həyatı və yaradıcılığı. – Bakı: Elm, 1978, 158 s.
2. Banarlı N.S. Resimli türk edebiyatı tarihi, II cild. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, 1366 s.
3. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. – Bakı: Constant Empire, 2011, 567 s.
4. Seyfettin Ö. Doğduğum yer Ankara. – Ankara: Bilgi Yayınevi, 1989, 174 s.
5. Seyfettin Ö. Bomba. – Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988, 150 s.
6. Seyfettin Ö. Beyaz Lale. – Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987, 165 s.
7. Seyfettin Ö. Eski kahramanlar. – Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987, 161 s.
8. Seyfettin Ö. Falaka. – Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987, 145 s.
9. Seyfettin Ö. Aşk dalgası. – Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988, 158 s.
10. Seyfettin Ö. Seçme hikayeler. II c. – İstanbul: İnkilap kitapevi, 1990, 187 s.
11. Dizdaroğlu H. Ömer Seyfettin. – Ankara: Türk Dil kurumu yayınları, 1964, 67 s.
12. Doğumunun yüzüncü yılında Ömer Seyfettin. – Ankara: Türk tarihi kurumu basımevi, 1992, 166 s.

ARBA'IN-HADITH AND POETICS OF TRADITIONS OF THE XXI CENTURY IN ALISHER NAVOI'S WORK

Jumagul SUVONOVA,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan,
E-mail: Jumagul-Suvonova@rambler.ru

ANNOTATION

None of the artists of the current period would have read Alisher Navoi's work and been inspired by it. Alisher Navoi's style of writing has aroused great interest among today's artists. In particular, this theme is clearly visible in the works of Abdulla Aripov, Jamol Kamol, Shukur Qurbon, Mirza Kenjabek, Sirojiddin Said, Azam Uktam, Abduvali Qutbiddin. This article discusses the new style and form that emerged as a result of research, creative experiences and unique poetic discoveries, as well as the poetics of the traditions of arba'in-hadith. Alisher Navoi, with his examples of arba'in-hadith, creates a masterpiece that will serve the people as a lesson for centuries. Such works serve as a special creative tool in the hearts of today's youth to strengthen the notions of patriotism, humanity, faith. After all, the issue of virtues in literature has always been relevant. Our goal is to contribute to this activity.

Key words: Arba'in, hadith, tradition, poetics, introduction, introduction, commentary, promise, obligation, debt, word, forty hadiths, science, jurisprudence, Islam, creation, enlightenment.

ALISHER NAVOIY IJODIDA ARBA'IN-HADIS VA XXI ASR AN'ANALARI POETIKASI

Jumagul SUVONOVA,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Samarqand davlat universiteti, Samarqand, O'zbekiston,
E-mail: Jumagul-Suvonova@rambler.ru

ANNOTATSIYA

Keyingi davr ijodkorlari orasida birortasi yo'qki Alisher Navoiy ijodini o'qib, undan ta'sirlanib ilhomlanib ijod qilgan bo'lmasa. Alisher Navoiy ijodidagi arba'innavislik uslubi bugungi kun ijodkorlari orasida katta qiziqish uyg'otdi. Jumladan, bu mavzu Abdulla Oripov, Jamol Kamol, Shukur Qurbon, Mirza Kenjabek, Sirojiddin Said, A'zam O'ktam, Abduvali Qutbiddin ijodlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ushbu maqolada izlanishlar samarasi o'laroq vujudga kelgan yangicha uslub va shakl, ijodiy kechinmalar va o'ziga xos poetik topilmalar, hamda arba'in-hadis an'analari poetikasi haqida fikr yuritiladi. Alisher Navoiy o'z arba'in-hadis namunalari bilan asrlar osha saboq bo'lib xalqqa xizmat qiladigan durdona asar yaratadi. Bunday asarlar bugungi kun yoshlari qalbida ham vatanga mehr, insoniylik, iymon-e'tiqod tushunchalarini kuchaytirishda alohida bir ijodiy vosita sifatida xizmat qiladi. Zero, adabiyotda ezgu fazilatlar masalasi hamisha dolzarb bo'lib kelgan. Maqsadimiz ana shu harakatga hissa qo'shishdir.

Kalit so'zlar: Arba'in, hadis, an'ana, poetika, muqaddima, xotima, sharh, va'da, farz, qarz, so'z, qirq hadis, ilm, fiqh, islom, ijod, ma'rifat.

АРБАИН-ХАДИС В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОИ И ПОЭТИКА ТРАДИЦИИ XXI ВЕКА

Жумагуль СУВОНОВА,
кандидат филологических наук, доцент,
Самаркандский государственный университет,
Самарканд, Узбекистан,
E-mail: Jumagul-Suvonova@rambler.ru

АННОТАЦИЯ

Среди творцов более позднего периода нет ни одного, кто не был знаком с творчеством Алишера Навои и не вдохновлялся им. Стиль Арбаиннавис в творчестве Алишера Навои вызвал большой интерес у современных поэтов. В частности, эта тема ярко просматривается в произведениях Абдуллы Арипова, Джамала Камала, Шукура Гурбана, Мирзы Кенжабека, Сироджиддина Саида, Азама Уктама, Абдували Кутбиддина. В данной статье отражен новый стиль и форма, творческие опыты и уникальные поэтические находки, а также поэтика арбаин-хадисов, возникшая в результате исследования. Алишер Навои своими примерами арбаин-хадисов создает шедевр, который служит народу на века. Такие произведения служат особым творческим инструментом в сердцах современной молодежи для укрепления понятий о любви к Родине, человечеству, вере. Ведь вопрос о добродетелях всегда был актуален в литературе. Наша цель – внести свой вклад в это движение.

Ключевые слова: Арбаин, хадис, традиция, поэтика, предисловие, вывод, комментарий, обещание, обязательство, долг, слово, сорок хадисов, наука, юриспруденция, ислам, творчество, просвещение.

At all times, the subject of poetry has been studied as a separate field in the world, especially in Uzbek literature. At the same time lyrical experience, style, idea, purpose and art. The study of the issue of arba'in-hadith traditions in poetry imposes great tasks on the minds of science today. One is to tell the Islamic teaching, which has been condemned for many years, how true and true its noble ideas are, and the other is to instill in our youth its noble understanding and spiritual qualities. In this way, they strive to do good in their hearts, to have good qualities, and to grow up to be knowledgeable, enlightened, and righteous people. It is no secret that in his speeches dedicated to the Youth Day this year, the head of our state touched upon many issues, including the upbringing of young people, their morals, behavior, cultural level and interest in reading. The purpose of this is to bring up a generation that is pure in heart, knowledgeable, and highly thoughtful. And the literacy of the hadith "Arba'in" of the creative world only opens the way to such great goals of man. Perhaps it also serves as a guide in cultivating the qualities of honesty, purity, chastity, and chastity. In 2000, with the support of Suyima Ganieva, the Tashkent Fan Publishing House published the hadiths of Alisher Navoi's Arba'in. Of course, we should thank the sister with great pleasure in this regard (may Allah bless her sister's future). In this collection, Alisher Navoi, the sultan of the ghazal dynasty, commented on 40 hadith texts in a poetic way. It is noteworthy that in addition to interpreting the hadiths in literary language, the poet draws lessons from them and creates meaningful examples for many. At the same time, his own heart directs the stream of goodness that he drinks to the human heart. This Arba'in, which consists of 40 hadiths, has an introductory part and a conclusion. Alisher Navoi also purposefully makes poetic additions in the introductory and concluding parts of this work, which still serve as a source of inspiration with the content they contain

This tradition continues as a legacy in 21st century poetry. The principles of purity and morality are important events in the social life of mankind in advancing the noble goal and idea, in the verses of the hadiths of the Islamic Qur'an, in their interpretation, analysis and application. That is why every poet who shakes his pen in arba'innavis is based on the notion of a perfect man, whether he is a classical writer, or a poet of today, and encourages the reader to perfection. Alisher Navoi concludes his first Arba:

Bismillohir-Rahmonir-Rahim

-Lo yu'minu ahadukum hatta yahibbu la ahihi ma yuhibbu li nafsihi.

Mo'min ermastur, ulki iymondin

Ro'zgorida yuz safo ko'rgay,

Toki qardoshiga ravo ko'rmas-

Har nekim o'ziga ravo ko'rgay.

(Bismillohir-Rahmonir-Rahim -Lo yu'minu ahadukum hatta yahibbu la ahihi ma yuhibbu li nafsihi. You are not a believer, you are a believer Let your face be clean, Taki doesn't like his brother Let everyone enjoy themselves).

According to this hadith, if Alisher Navoi himself lives a full, peaceful, prosperous life, and his brother, that is, his brother, a neighbor, a neighbor is hungry, suffering and hardship, then such a person is not a believer. puts forward the idea that from time immemorial, the peoples of the East have tried to set an example for others, especially young people, with their customs, manners and upbringing, as well as their scientific and creative thinking. It is in the hadiths and proverbs that this tradition stands out. In the context of this hadith, there is a clear indication that the sect of the believer is a person who is truthful, who cares about the lives of others, who supports the oppressed, and who does not tolerate evil to anyone. Alisher Navoi reveals the meaning of hadith in his poems and recognizes them as a source of the development of virtues and positive qualities, as well as the artistic expression of mystical Islamic-mystical philosophy. And the content of the sacred hadiths proves once again that the essence of the content serves goodness, the perfection of the spiritual world of man. It is safe to say that another purpose is to acquaint the masses with the hadiths that express the guidance, traditions and values, morals, qualities and virtues of Islam.

The poet also expresses the following lines in the twelfth of his Arba:

-Al-va'datu daynun.

Kimki har kimga va'dae qildi,

Shart erur va'dag'a vafo qilmoq.

Va'dakim qilding o'yladurkim dayn,

Farzdur qarzni ado qilmoq.

(-Al-va'datu daynun. Who promised everyone, The condition is to keep the promise. I think you promised, dayn, It is obligatory to pay the debt).

In this hadith, the poet thinks about one of the characteristics of humanity, "keeping one's promise." That is, whoever makes a promise to someone must keep it. Otherwise, he says, I have placed the responsibility of debt on a person, and it is obligatory to fulfill it. And at the same time it confronts man with his actions, his qualities, urges him to reflect on his words and deeds. Alisher Navoi thus calls for strengthening the feelings of honesty, unanimity, courage and honesty that exist in people, but sometimes remain dormant.

He also narrates the following hadith in the twenty-sixth of the Arba'in:

-Utlub ul-xayri inda hisonil-vujuhi.

Eyki, bir ishda hojating bo'lsa,
Yaxshi yuzlukdin ista baxshoyish.
Toki baxshoyishidin avvalroq,
Ko'rmagidin etushgay osoyish.

(Utlub ul-hayri inda hisonil-vujuhi. If you need a job, I wish you a good face. Before you give, It's easy to see. If you need a job and people have a job, expect a good face, that is, an open face, a bright face, a cheerful, pure heart). He says that before he finishes his work, that is, before he forgives him, he should be relieved that he will appear to you. Through these lines, too, he praises the best qualities of humanity, such as nobility, kindness, gentleness, kindness.

As a continuation of these noble deeds, the tradition of writing "Arba'in" in the poetry of the XXI century is reflected in the works of a number of poets, including Jamol Kamol, Abdulla Aripov, Shukur Kurban, Mirza Kenjabek, Sirojiddin Sayyid, Azam Uktam, Abduvali Qutbiddin, Arif Haji, Nodira Afokova, Gayrat Majid. In this regard, the well-known poet Sirojiddin Sayyid's two-volume collection of poems "Forty Hadiths", included in the second volume of the selected collection of works, entitled "The Way of the Word", is noteworthy. The book was published in 2008 by the editorial board of Sharq Publishing and Printing Joint-Stock Company in Tashkent. The commentary of this 384-page book by the People's Poet of Uzbekistan Sirojiddin Sayyid reads as follows: The second volume of his selected works includes poems written mainly by him in later years, as well as a series of "Forty, Hadiths" written in love with the blessed tradition started by Navoi Baba and continued by several generations of teachers. A series of quartets "Shamnoma", "Konil Sohili" was introduced. The collection of poems "Words from the heart, flights in the hands", which is an expression of the poet's love for our classical literature, is given a wide place in this volume. The exercises in the dream also testify to the poet's comprehensive research in the path of the Word, his fresh and pure breath in the ghazal.

As it is acknowledged, this movement first appeared in the form of envy and love for the works of our classical poets, especially Alisher Navoi, and then as a recognition of the Islamic world, the science of hadith and jurisprudence. However, the tradition of writing the Forty Hadiths is not limited to this. In the interpretation of every hadith, first of all, there is the aim of conveying their content to the people. The poet takes on such a huge responsibility on the way to the realization of the goal that now this oil is also associated with his poetic skill, talent, psyche, experiences and style of expression. The poet Sirojiddin Sayyid creates with such a set of goals in mind. His first poem, which is part of the Forty Hadiths, begins with an introductory poem with a traditional introduction. In it, the poet cares about his parents, sisters, people and country. There is a sign that worldly possessions are transitory and that death is real. The poem then concludes with an idea of the WORD, the light and the sacred WORD. In the tradition of writing "Arba'in" poets of the last century commented on the hadiths written in Arabic and Persian in Turkish and Persian, but today our poet Sirojiddin Sayyid began to comment on the translated version of the hadiths in Uzbek. The poet's commentary on the first hadith: "Don't worry about time, because Allah is the owner of time." THE OWNER OF TIME For the month and year that Allah has given you Worth every moment if you have a pattern. Time is worse than ever, If you have a good time. Everyone has a heartfelt intention, Virtue goals are a lifelong pursuit. Never wear a dress, The owner of time is the Creator.

Through this hadith, the poet thinks not only about the interpretation of the hadith, its content, but also about the power of the Creator, his compassionate love, devotion and generosity, goodness and the response that must be returned to him, as well as revealing its broad and beautiful

meaning to mankind. Not only does he think, but he openly encourages. In this way, he urges people not to harm anyone, to complain about their sins from time to time, not to justify themselves, and to always live with gratitude, and to live as a pattern of life given to them. In short, the idea of goodness and goodnes is promoted, as expressed in Islamic jurisprudence, hadith, and verses. Motives to know Allah, to abstain from haram, to abstain from lust, and to strive for truth and justice increase. Sirojiddin Sayyid's army is not limited to this. While the arbains that have come down to us in the past were in the form of quatrains, rubais, and continents, today we come across updated versions of it in terms of shape, size, language, and style. As an example, we can mention the work of Shukur Qurbon in the poetry of the XXI century. Shukur Qurbon, according to his confession, originally wrote 40 carts. The later collection of Wisdoms, based on 1,600 hadiths, consisted of 40 sessions. Each session itself is made up of quartets commenting on 40 hadiths. It is no exaggeration to say that this event is a novelty of today's arba'innavis.

Proof of this can be seen in the work of Sirojiddin Sayyid. Navoi's arba'ins were written in the form of quatrains, while S.Sayyid's arba'ins were written in the form of octagons and more. This feature expands the ability to express an idea both in terms of size and shape. This is how the poet interprets the second hadith he included in his Arba'in. "Everything, even the fish in the sea, apologizes for the forgiveness of a person who teaches useful sciences." Sacred persons. The fate of an enlightened people He who goes astray will never die. Those who taught the noble sciences In both worlds, the chorus never dies. The flanges of the universe he created sky, sun, star, bring to the moon. The humble knowledge of such people How much it will benefit the country. That's why children are perfect, The country is proud of such people. In the seas asking for their sins Pisces even apologizes.

Since the creation of mankind, science has lived, prospered and achieved in the embrace of enlightenment, noble ideas and goals. Every good, every success, every good life is based on science. This hadith also says, "Everything, even the fish in the sea, asks for forgiveness, asking for the forgiveness of the sins of the one who teaches the useful sciences." The poet describes this hadith, while expressing its purpose, he now conveys the essence of the word man to people. To people who impart knowledge. Science connects the qualities of enlightenment with the hand and its destiny. For this reason, the poet can confidently say that the fate of the enlightened people will not be lost. But to ask Allah for the sins of a hard-working person, a teacher of knowledge, a person of good knowledge, to wish him the happiness of the two worlds, is expressed in the poem as follows: Those who taught the noble sciences in both worlds, the chorus will never die. In the second verse of the poem; The humble knowledge of such people How much it will benefit the country. -

The lines now cover a wide range of human and homeland interests. After all, the interests of man and the Motherland can never be separated. Now we come to the main point, that is, the lines in which the essence of the hadith is embedded. Of course, the country is proud of such hard-working and knowledgeable people, they are praised. Because only thanks to such people our lives will be beautiful, meaningful, our children will be educated and professional. Religion, knowledge, devotion, high level and thinking are nurtured because of them. Is it now possible not to glorify such people and pray for them? It is the Lord who created this philosophy and people of this rank, and the religion, the world of life, nature and even the fish in the river are applauded. The poet Sirojiddin Sayyid, in his commentary on this verse, follows the tradition of teachers and promotes the principle of goodness and virtues. It should also be noted that he sharpens the content of the

hadith with his sharp thoughts and reflections, giving it a more beautiful soul and spirit. - My ummah is like rain, both the beginning and the end of the rain are useful.

There are so many people in the world, all languages, all kinds, There are floods and fires in the universe. My ummah is a bastard, My ummah is like rain. They scatter goodness on the ground, An open face will be pure, light-hearted. Useful even in the onset of rain Its end will also be beneficial. In this part, the poet also creates a full text of the poem, consisting of two verses, with a title in his own style. In some verses, five or six verses express the content of the hadith in the poem. This also creates specific criteria for change in arbainnavis. The fact that the ummah of the Prophet (s.a.v.) is likened to rain in this hadith about rain proves once again our noble thoughts about them. Words such as blessed, holy, honorable, dear, precious are not in vain in our opinion. As long as there are floods, thirsts, fires in the world, the so-called great man will remain a useful rain. Unless man is a so-called conscious being, the example of the world would be a cannon. No creature could find what he wanted in him. As long as man exists, it is just as useful as rain, and of course its beginning and end (both birth and death) are beneficial. While commenting on the hadith, the poet also draws attention to these considerations.

We know that in modern Uzbek poetry, the artistic interpretation of the divine-Islamic theme in the poetics of Arba'in-hadith traditions and its study, the promotion of ideas of goodness in poems with Arba'in-hadith content have been achievements not only today but in all times. The influence of the traditions of Arbain-Hadithology on the work of today's poets, as well as the development of this tradition, its spiritual and enlightenment role, testifies to the expanding scale of Arbain-Navism. However, the poetic world of the poets who played an important role in the formation of the Arbain-Hadith direction in modern Uzbek poetry was discovered. at a time when the issue is also being studied. Although there is work to be done in this regard, we think it is fair to say that it is not enough to fully estimate the boundaries of Arba'inavism and dive to the bottom of the ocean to open the doors to a treasure trove full of pure jewels. It has already been proved that the works of representatives of past and present literature have a socio-enlightenment, spiritual and spiritual impact on the consciousness of the reader, as well as the spirituality of the nation, and the work of poets is an integral part of literature. Due to this, it is necessary to study more comprehensively the skills, art of speech, stylistic peculiarities of our artists, who create works in the direction of "Arba", following the traditions of classical poetry and continuing it.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 "On the Strategy of further development of the Republic of Uzbekistan".
2. Mirziyoev Sh. M. We will build our great future together with our brave and noble people. – T.: Uzbekistan. 2017. – p. 488.
3. Alisher Navoi. Arba'in. – Tashkent: Fan, 2000. – p.10.
4. Sirojiddin Sayyid. The road of Word. Two volumes. Volume 2. – Tashkent: "Sharq", 2008. – P.384.
5. Jamol Kamol. The art of poetry. Selection. Volume 4. – Tashkent: New Age Generation, 2018. – P.436.
6. Literary types and genres. Three volumes. Volume 2. – Tashkent: Fan, 1992. – P.232.

ADABIY ALOQALAR VA TARJIMASHUNOSLIK

ZARIF BASHIRIYNING “O‘ZBEK ADABIYOTI” NOMLI ASARI: MAZMUN VA MUNOSABAT O‘RGANILISHI*

Prof. Dr. Bülent BAYRAM,

Xo‘ja Ahmad Yassaviy nomli xalqaro turk-qozoq universiteti,
filologiya fakulteti, turk tili va adabiyoti bo‘limi /
Kirkklareli universiteti, fan-adabiyot fakulteti,
Zamonaviy turk lahjalari va adabiyotlari bo‘limi,
e-mail: bulentbayram01@hotmail.com, bulent.bayram@ayu.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-7284-9597

ANNOTATSIYA

Tatar yozuvchisi va tadqiqotchisi Zarif Bashiriyning 1930-yilda chop etilgan “O‘zbek adabiyoti” asari bu sohadagi ilk tadqiqotlardan biri hisoblanadi. Qadimiy bir yozuv tili an’anasiga ega bo‘lgan o‘zbek adabiyoti bilan bog‘liq bunday asar yozuvchisining tatar millatiga mansubligi asarni yanada diqqat-e’tiborga sazovor bo‘lishini ta’minlamoqda. Asar katta hajmli bo‘lmasa ham yozilgan davri, mazmuni, yozuvchining bahosi uning ahamiyatini oshirmoqda. Bashiriyning chuvash va uyg‘ur adabiyotlari mavzusida chop etgan ba’zi asarlari yonida “Chuvash qizi Anisa” nomli uzun bir hikoya nashr etishi uning qardosh xalqlar adabiyotiga munosabatini ko‘rsatmoqda. Shu bilan birgalikda, o‘zbek adabiyoti tarixidagi ilk qadamlardan biri o‘laroq ahamiyatlidir. Ushbu maqolada Bashiriyning “O‘zbek adabiyoti” nomli asari har tomonlama ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Zarif Bashiriy, o‘zbek adabiyoti, o‘zbek adabiyot tarixi, o‘zbek xalq adabiyoti, o‘zbeklar.

THE WORK OF ZARIF BASHIRIY TITLED “UZBEK LITERATURE”: PERSPECTIVE-CONTENTS’ EXAMINATION

Prof. Dr. BÜLENT BAYRAM,

International Turkish-Kazakh University named after Khoja Ahmed Yassawi,
Faculty of Philology, Department of Turkish Language and Literature /
Kirkklareli University, Faculty of Arts,
Department of modern Turkish dialects and literature,
e-mail: bulentbayram01@hotmail.com, bulent.bayram@ayu.edu.tr,
ORCID: 0000-0001-7284-9597

ANNOTATION

The work "Uzbek Literature" published in 1930 by Tatarian author and researcher Zarif Bashiriy was one of the first of its genre. However; The Tatarian roots of the author of such an important work about Uzbek Literature makes the study much more interesting. Although it is not a voluminous work; the time it was written, its contents and the author’s perspective increase the importance of the study. Besides Bashiriy’s similiar studies about Chuvash and Uigur literatures his publication of a long story named Chuvash Girl Enise reveals his perspective. Along with its

---

* Bu maqola 2019-yilda “Zarif Beşiri’nin Üzbek Edebiyatı Adlı Eseri: Bakış Açısı-İçerik İncelemesi” nomi bilan “Türkbilig” jurnalining 38-sonida (31-42-betlar) turk tilida nashr etilgan. Maqola o‘zbek tiliga Dr. Huseyin Kaba tomonidan tarjima qilindi.

content; The book Uzbek Literature is also important for revealing the perspective a Tatarian intellectual through Turkic communities. It is also significant for its being one of the first steps for the history of Uzbek literature. In this article, Bashiriyy's work will be handled from this point of view.

Key words: Zarif Bashiriyy, Uzbek Literature, History of Uzbek Literature, Uzbek Folk Literature, Uzbeks.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ ЗАРИФА БАШИРИЯ «УЗБЕКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА»: ПЕРСПЕКТИВНО-СОДЕРЖАТЕЛЬНОЕ РАССМОТРЕНИЕ

Проф. Др. Бюлент БАЙРАМ,

Международный Турецко-Казахстанский университет

имени Ходжи Ахмеда Ясави,

Факультет филологии, кафедра турецкого языка и литературы /

Университет Киркларели, факультет искусств,

Кафедра современных турецких диалектов и литературы,

E-mail: bulentbayram01@hotmail.com, bulent.bayram@ayu.edu.tr,

ORCID: 0000-0001-7284-9597

АННОТАЦИЯ

Работа татарского писателя и исследователя Зарифа Башири «Узбекская литература», изданная в 1930 году, является одним из первых исследований в этой области. Еще более примечательно то, что автор такого произведения, относящегося к узбекской литературе, имеющей древнюю письменную языковую традицию, принадлежит к татарскому народу. Хотя работа невелика, но период написания, ее содержание и оценка писателя увеличивают ее значение. Публикация Башири большого рассказа под названием «Чувашская девочка Аниса» наряду с некоторыми его работами о чувашской и уйгурской литературе показывает его отношение к литературе братских народов. В то же время он важен как один из первых шагов в истории узбекской литературы. В статье широко рассматривается произведение Башири «Узбекская литература».

Ключевые слова: Зариф Башири, узбекская литература, история узбекской литературы, узбекская народная литература, узбеки.

Kirish

Turkcha va turk adabiyoti, butun turk xalqlarini qamrab olishini hisobga olganda, juda keng hududni egallamoqda. Bu keng hududda Turk xalqlarining katta qismi rasmiy davlat tili maqomiga erishgan yozuv tiliga va yozma adabiyotiga egadir. Boshqa qismi esa bu huquqlardan mahrum holda davom etish uchun kurashmoqda. Bugungi kunda yozma til o'laroq qarshimizga chiqqan Turk sheva va lahjalarining asosiy qismi Chor Rossiyasining tugash pallasida boshlagan va Sovet Rossiyasining ilk davrlarida davom ettirilgan millatlar siyosati bilan bevosita bog'liq. Bu davrda faqat yozma tilning shakllanishi, ushbu yozma til atrofida yangi yozma adabiyot ham shakllangan degani emas. Bu paytlarda Turk ma'rifatparvarlarining ongida ham muhim o'zgarishlar paydo bo'lgan, o'zi va atrofi haqidagi fikrlarida yangi davr boshlangandi. Bu davrning natijasi o'laroq, mustaqil davlat yoki muxtor viloyatlarga ega bo'lgan turk qabilalarida til va adabiyot ta'limining faqat o'z yozma adabiyoti doirasida jamlanganligini ko'ramiz. Umumiy turk adabiyoti sifatida qabul qilingan va Eski turk hamda qoraxoniylar turkchasi davrini o'z ichiga olgan davrdan tashqari, boshqa turkiylar sheva va lahjalarning o'quv dasturiga kiritilmaganligi jarayoni hali ham davom

etmoqda. Holbuki, XX asr boshida Turk hududida asosan Qozon, Boku, va Istanbul kabi markazlarda Turk dunyosiga yangi bir nuqtayi nazarni ilgari surgan ma'rifatparvarlar yetishib chiqqan muhit haqida gap ketmoqda. Bu markazlar ichida Qozondagi jadid ziyolilarining muhim ahamiyatini eslab o'tish darkor. Bu davrda Qozon markazi tadqiqotlarida, davriy nashrlarida umumiy turk dunyosini tashvishga solgan siyosiy, madaniy, diniy va adabiy masalalar faqat o'z mintaqalari bilan cheklanib qolmaganini ko'ramiz. Bu jihatdan qozon-tatar ziyolilarining yaxlit nuqtayi nazarga sohib ekanligi diqqatga sazovordir. Qolaversa, kavkaz ziyolilarining roli ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Yusuf Akchura Turkiyada bo'lganida, bolgarlar Idil-Ural tatarlarining ajdodlari ekanini aytgan Shahobiddin Merjaniyni "Ma'lumot" gazetasida tanitishi ham bu nuqtayi nazarlardan faqat bittasidir (Akchurin, 1897: 69, 422, O'zkaya, 2007). Bundan tashqari, Akchura Turkiyada nashr etilgan "Solnomayi sarvati funun" jurnalida turklarni bir butun o'laroq qalamga olgan. "Turkchilik" maqolasida turkiylarning Usmonlilar imperiyasi tashqarisidagi siyosiy va adabiy faoliyati haqida batafsil ma'lumot berib, Ismoil Gaspirali dan tortib Mirzo Fathali Ohundzodaga qadar bir qancha ziyolilarning tanilishiga hissa qo'shgan (O'zkaya, 2011: 285). Keyinroq Akchura fikrlarini yana da kengaytirib "Turk yili-1928"ni chop etgan. Akchura usta deb ta'riflagan, "Tarjimon" gazetasi me'mori, turk dunyosi va harakatining yetakchisi Ismoil Gaspiralinig turkiylik nuqtayi nazari bilan yozilgan "Oqgul dastasi" nomli biografik asarini ham zikr etmoq lozim. "Tarjimon" gazetasida ketma-ket nashr etilgan maqolasida Gaspirali rus turklarining modernizatsiyasida rol o'ynagan ziyolilarning qisqacha tarjimai hollarini berdi va ularning jadid harakatidagi muhim rolga baho berdi (Akpinar, 2010: 29). Turkiylikning butun tushunchasi nafaqat turk dunyosining turli burchaklarida chop etilgan gazeta va jurnallarda, balki Usmonlilar chegaralarida nashr etilgan "Iqdom", "Siroti mustaqim", "Turk yurti" kabi jurnallarda ham bu mavzuda ko'plab maqolalar nashr etilgan. Turkistonda Gaspiralinig izdoshlari Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdurauf Fitrat kabi ijodkorlarning maqolalarida ham shu munosabatni ko'ramiz.

Bu qarash Sovet Ittifoqining dastlabki yillarida ham davom etganini ko'rishimiz mumkin. Ammo Stalin davridagi ziyolilarning sa'y-harakatlari bilan bu davr yakunlangan desak mubolag'a bo'lmaydi. Boshlangan yangi davrda har bir Sovet respublikasi yoki avtonom okrugi o'z qobig'iga o'ralib, turkologiyaning faqat bir qismi hisoblangan, tor bir nuqtadan o'z adabiy tillari va adabiyotlari doirasida tadqiqotlar olib borgan. Umumiy nuqtayi nazardan yozilgan asarlar esa XX asr boshida qolib ketgan. Bu tadqiqotlar va ma'rifatparvarlar bugun yana kun mavzusiga aylanishi kutilmoqda. Qo'shni xalqlar adabiyoti to'plami ichida Chuvash adabiyoti (1928), O'zbek adabiyoti (1930) va Uyg'ur adabiyoti (1931) to'plamlarini nashr ettirgan Zarif Bashiriy bu oqim ichida diqqatga sazovor shaxslardan biridir. Bashiriy davrning tatar ziyolilari orasida keng tarqalgan, u paytda ilmiy hisoblangan ishlari bilan emas ko'proq adabiy asarlari bilan tanilgan. Ushbu maqolada uning 1930-yilda tatar-lotin alifbosida chop etilgan "O'zbek adabiyoti" nomli asarini yozuvchi nuqtayi nazari va asar nazmuni jihatlaridan ko'rib chiqamiz. Bu bilan uning boshqa asarlari kabi o'sha davr uchun muhim manba bo'lgan, ammo bugungi tadqiqotlarda yetarlicha qo'llanilmagan va tilga olinmagan ushbu asar bilan tanishtirish, uning mazmun-mohiyati, umumiy nuqtayi nazarini ochib berish maqsad qilingan. Avvalo, Zarif Bashiriy haqida qisqacha ma'lumot va uning davrga munosabati beriladi, so'ngra uning "O'zbek adabiyoti" asariga umumiy nuqtayi nazar, o'zbek adabiyotining tasnif-tamoyillari, u tanlagan shoirlar va ularning ijodiga baho beriladi.

Zarif Bashiriy va turk qabilalari adabiyoti

Zarif Bashiriy (Zarif Sharofiddin o'g'li Bashiriy) 1888-yil 5-mayda o'sha paytda Qozon viloyati (Tataristonning hozirgi Kaybich tumani) tarkibiga kirgan Chuti qishlog'ida tug'ilgan va 1962-yil 21-oktabrda Ufa shahrida vafot etgan. U chor Rossiyasi davrida ham, Sovet Rossiyasi davrida ham yashagan yozuvchi. Ham an'anaviy maktablarda, ham yangi uslub maktablarda ta'lim olgan Bashiriyning adabiy hayotida ta'lim olgan jadid maktablarining ta'sirini ko'rish mumkin. Chor Rossiyasi tazyiqi ostida qolgan davrning ko'plab ziyolilari singari u ham o'z asarlari bilan novatorlik harakatlarini qo'llab-quvvatladi. Bashiriyning adabiy hayoti ham ancha xilma-xildir. U she'r, roman, hikoya, ocherk janrlarida ko'plab asarlar yozgan. Tatar matbuotining "Kazan muxbiri", "Chukich" [Chekich], "Yildiz" [Yıldız], "Vakit" [Vakit] "Shura", "Sadat" kabi muhim davriy nashrlarida ishlaydi va maqolalar chop etadi. She'riy kitoblari Qozonda, Orenburgda Orskda nashr etiladi. U juda sermahsul yozuvchi bo'lgani uchun o'sha davr ziyolilari tomonidan ba'zan tanqidga uchragan. Bu jihatdan Bashiriy Abdulla To'qay tomonidan ham tanqid qilinadi. Bashiriy o'zining serqirra adabiy shaxsiyati va intilishlari bilan ortda juda boy meros qoldirdi (qarang: Galimov, 2017; Bayram, 2018a; 2019b). Maqolada ko'rib chiqiladigan asar muallif tomonidan turk qabilalari adabiyoti haqida yozilgan Chuvash adabiyoti, o'zbek adabiyoti va uyg'ur adabiyoti turkumlaridan biri bo'lgan "O'zbek adabiyoti"dir.

Uning tug'ilib o'sgan qishlog'i chuvashlar ko'p yashaydigan hududda bo'lgani uchun yozuvchi bolaligidan chuvash va chuvash madaniyati bilan yaqindan tanish bo'lgan. Shu munosabat natijasida u chuvashlar haqida jiddiy asarlar yozdi. "Chuvash adabiyoti" (1928), "Chuvash qizi Anisa" romani va "Chuvash" nomli maqolalar to'plami uning chuvash tiliga bo'lgan qiziqishining eng aniq dalilidir. Muallif o'z asarlarida chuvash tiliga qiziqishi oddiy holat emasligini tez-tez ta'kidlaydi. Shuningdek, u tatar ziyolilari orasidagi chuvashlarning xarakteri va madaniyatini madh etuvchi ajoyib iboralari bilan o'z asarlarida boshqacha nuqtayi nazarni namoyon etadi (qarang: Bayram, 2018a). Bashiriyning ana shu nuqtayi nazarni aks ettirgan asarlarining davomi sifatida uning o'zbek va uyg'ur adabiyoti haqida yozgan asarlarini ko'ramiz. Bashiriy chuvash, o'zbek va uyg'ur adabiyoti haqida yozgan uchta asarini "Qo'shni xalq adabiyoti" nomi bilan nashr ettirdi. Tatar xalqining mari, udmurt, mardvin, rus kabi bir qancha yaqin qo'shnilar bo'lishiga qaramasdan, ular haqida hech narsa chop ettirmagan. Bu masala ham ta'kidlanishi kerak bo'lgan qiziqarli nuqtadir. Bashiriy tomonidan qo'shni xalqlar adabiyoti turkumida chop etilgan uch asarning ham turkiy qabilalarga taalluqli ekanligi ongli tanlov bo'lgan, deb o'ylaymiz. Uning "Chuvash adabiyoti" nomli asarida chuvashlar haqidagi fikrlarida ana shu afzallik izlarini uchratish mumkin. XX asr boshlarida rus turklari tomonidan uyushtirilgan qurultoylarda faqat musulmon jamoalari qatnashganini hisobga olsak, milliy o'zlikni din markazli deb qabul qilganini ko'ramiz. Biroq Bashiriy chuvashlar haqida yozgan "Chuvash adabiyoti", "Chuvash" va "Chuvash qizi Anisa" romani bilan bu chegaralarni yaqqol oshib ketgan ilg'or yozuvchilardan biri deyishimiz mumkin.

Bashiriyning chuvashlar haqidagi asarlarida o'zi tug'ilib o'sgan hududga aloqadorligi yaqqol sezilib turadi. Ammo biz uzoqroq deb hisoblashimiz mumkin bo'lgan o'zbek va uyg'ur adabiyotiga oid asarlariga yo'l ochgan jarayon ham Turkistonning turli shahar va muassasalarida bajargan vazifalari bilan bog'liq. 1913-1917-yillarda Bashiriy hozirgi Qozog'istonda joylashgan Kapal shahrida o'qituvchi bo'lib ishlagan, keyin esa Olmaota shahriga ko'chib o'tgan. Bu yerda uyg'ur gazetalarini va tatar tilida chiqadigan "Sadat" hazil jurnali tahririyatida ishlaydi. 1918-1919-yillarda u hozirgi Qozog'iston chegarasida joylashgan Yorkent shahrida maorif bo'limi mudiri bo'ldi. Bu yerda ishlagan davrida uyg'ur turklarining xalq adabiyoti bo'yicha ilmiy

izlanishlar olib boradi. 1919-yil oxirida u bugungi O‘zbekistonning poytaxti Toshkentdagi o‘quv yurtlarida, gazeta va jurnallar tahririyatlarida qatnashadi. U shu yerda o‘zining maqolalari, she‘r va ocherklarini chop etadi. O‘rta Osiyo Davlat Universiteti qoshidagi Rabfakda (Rabochiy fakulteti / Ishchilar fakulteti) o‘zbek, uyg‘ur, turk tillari va adabiyotlaridan dars beradi (Gaynullin, 2008: 9). Bashiriyning uyg‘ur va o‘zbek adabiyotiga bo‘lgan qiziqishi, ular bilan aloqasi hayotining bu davridagi tadqiqotlar bilan bog‘liq. Yozuvchining bu davrdagi asarlari haligacha atroflicha ilmiy tadqiqot obyekti bo‘lmagan. Ayniqsa, sovetlar davrining dastlabki yillaridanoq shakllana boshlagan Turkiston geografiyasining bugungi siyosiy va ma‘muriy birliklari hali to‘liq shakllanmagan, deyishimiz mumkin. Shu jihatdan biz bugungi mustaqil qozoq, o‘zbek, qirg‘iz, turkman adabiyoti bilan mustaqil shug‘ullanmaganini ko‘ramiz. Shu jihatdan aytishimiz mumkinki, uning o‘zbek va uyg‘ur adabiyotiga oid asarlari ilg‘or asarlar qatoridan joy olishi kerak. Bu hududlarda bugungi adabiyot va tilshunoslik umuman boshqa turk qabilalarining til va adabiyotlaridan mustaqil nuqtayi nazardan, ularning tarixiy kelib chiqishiga ko‘ra bugungi til va adabiyot doirasida olib borilayotganini hisobga olib, uning “O‘zbek adabiyoti va uyg‘ur” nomli asarlari adabiyotni har tomonlama tekshirishga arziydi.

Bashiriy yangi davr nuqtayi nazariga mos keladigan mustaqil adabiyot tarixini yozdi, bu esa o‘z asarlarini bir ma‘noda ham Chuvash adabiyoti, ham uyg‘ur adabiyoti asosida yaratdi, biz buni Turkistondagi faoliyatining mevasi sifatida ko‘rishimiz mumkin bo‘lgan mafkuraviy ta‘limotga asoslandi. Har bir turk qabilasini o‘zining yangi milliy o‘ziga xosligi bilan ochib berishdan iborat bo‘lsa-da, 1937-1938-yillarda avjiga chiqqan Qizil qirg‘in davri amaliyotlaridan o‘zini qutqara olmaydi. Bashiriy 1938-yilda hibsga olinib, besh yilga mehnat lageriga jo‘natilgan. U bir muncha vaqt Kolimada qoldi, u yerda ko‘plab ziyolilar surgunga hukm qilindi, keyin esa Boshqirdiston ASSRning Belebey tumanida qoldi. Reabilitatsiyadan so‘ng, 1956-yilda Ufaga qaytib keldi va u yerda yashashni davom ettiradi. 1962-yil 21-oktabrda Ufa shahrida vafot etgan (Yuziyev, 2001: 97).

Zarif Bashiriy va o‘zbek adabiyoti

“O‘zbek adabiyoti” nomli kitobidan tashqari, uning O‘zbekiston Davlat Nashriyoti UZBEKGOSIZDATda nashr qilingan kitoblari “Faminizm” (1925), “Ala-Bola chet” (1929), “Agiya Hainf” (1929) hatto o‘zbek tilida nashr qilingan “Ipak kiyim” (1927) nomli hikoya kitobi ham bordir. Shu o‘rinda uning O‘zbekistonda ham adabiyotning turli sohalarida faollik ko‘rsatganligini ko‘ramiz. Lekin maqolamiz doirasi uning “O‘zbek adabiyoti” nomli asari bilan chegaralanib qolgan. Biroq boshqa asarlar ham uning o‘zbek adabiyotiga bo‘lgan qiziqishi bilan ahamiyatlidir.

“O‘zbek adabiyoti” nomli asari Bashiriyning “Qo‘shni xalqlar adabiyotlari” ichiga kiruvchi ikkinchi asaridir. Yuqorida ham aytilgani kabi Bashiriyning Turkistonning bir nechta shaharlarida xizmat qilgan muddat ichida to‘plagan ma‘lumotlari va qiziqishlarining bir qismini ko‘rsatmoqdadir. Uning “Chuvash Adabiyoti” nomli asari Tatar tilining Arab alifbosida nashr qilinganidek, “O‘zbek adabiyoti” asari ham Tatar tilida, lekin davr taqozosi bilan Lotin alifbosida nashr qilingandir. Shu o‘rinda ham alohida ahamiyatga egadir. Qozonda “Yanalif” nashriyotida chiqqan asar Komil Yaqub bosmaxonasida 3000 adadda bosilgandir. Kitobning tashqi muqovasida bosilgan yilni e‘tiborga olib 1930, ichki muqovada esa 1930-yil deb keltirilgan. Zarif Bashiriyning asarlarida ustida eng ko‘p tadqiqot qilgan S.Galimov “Zarif Bashiriyning adabiy, badiiy va jurnalistik merosi” (“Литературно-художественное и публицистическое наследие Зарифа Башири”) nomli asarida uning asarlar ro‘yxatini ham bermoqdadir. Bu ro‘yxatda asar nashr qilingan yerini Qozon, vaqtini esa 1929-yil deb, ko‘rsatadi (Galimov, 2017). Asarning kirish qismi

soʻnggida muallifning boʻlgan vaqti va joy maʼlumotiga koʻra asar 13-dekabr 1927-yilda Toshkentda yoziilgan. Bu asar Bashiriyning boshqa asariga solishtirilganda yanada mukammal bitilgandir (Bashiriy, 1930).

Bashiriy bu asarini yozishining sababini “Bu yerda bizning istagimiz, oʻzbek adabiyotining bugungi holati ustida yanada kuchli bir shaklda turmoq, uning zamonga qaysi shartlarda kirganligiga bir koʻz otmoqdan iboratdir” jumlasini bilan ifoda etmoqdadir. Bashiriy, oʻzbek adabiyotini uygʻur adabiyotidan keyingi faqatgina eskiligida emas, balki adabiy qiymatda boʻganligini ham belgilaydi (Bashiriy, 1930: 3).

Bashiriyning bu asari oʻzbek adabiyoti haqida asosiy sarlavha bilan boshlaydi. “Qora davr adabiyoti”, “Milliy davr adabiyoti” yoki “Jadidchilik davri adabiyoti” nomli sarlavhalar oʻrin egallaydi. Baʼzi boʻlimlari past sarlavha oʻlaroq ajratilgandir. “Milliy adabiyot” yoki “Jadidchilik davri” asosan “Jadidchilik davri adabiyoti” bilan aloqador qisqa maʼlumotlar ortidan 1917-yil davrining avvali va keyingi davrni hisobga olgan holda milliy davr adabiyotini “Oktabrga qilgan kuchlari” va “Oktabr gullari” nomi bilan ajratilgan. Uning tadqiqoti oʻzbek adabiyoti bilan aloqador boʻlimni umumiy baholashlarning joy olgan “Umumiy bir boqish” sarlavhasi bilan tugatilgan va matn namunalari joy olgan qismiga oʻtilgan.

“Oʻzbek-chigʻatoy adabiyoti” boʻlimida oʻzbek adabiyotining kelib chiqishi Chigʻatoy adabiyotiga bogʻlanmoqdadir. Bashiriyga koʻra, oʻzbek adabiyoti turk-tatar xalqlari ichida uygʻur adabiyotidan keyingi eng uzun oʻtmishga ega boʻlgan adabiyot oʻlaroq qabul etilgan. Lekin uni qimmatli holga keltirgan faqatgina oʻtmishi emas, balki sheʼr sanʼati, tilining goʻzalligidir. Asosan Navoiy davridan besh yuz yil oʻtishiga qaramasdan faqatgina oʻz davrining emas, Bashiriyning asari yozilgan davr uchun ham estetik, rivojlangan bir adabiyotdir. Navoiy davridan biroz avval Lutfiy davri bilan birgalikda chigʻatoy adabiyotining kelib chiqishini yanada oʻtmishga olib bormoqdadir. Unga koʻra, eski oʻzbek adabiyoti bilan chigʻatoy adabiyotini ham bir-biridan ayirmoq shu qadar qiyinki, hatto mumkin ham emas. Faqatgina til, uslub, uygʻunlik, tashkil etish, ichki boqimdan juda nozik chizmalar bilan bir-biridan ajralmoqda xolos (Bashiriy, 1903: 3).

Koʻrinib turganidek, oʻzbek adabiyoti, Bashiriy tarafidan faqatgina chigʻatoy davri turk adabiyotigacha olib bormoqdadir. Uygʻur adabiyoti bilan solishtirgan holda uygʻur adabiyotidan keyin turkiy urugʻlar orasida tarixi eng uzoqlarga choʻzilgan ikkinchi xalq (jamiyat) oʻlaroq tilga olinmogʻi eʼtiborni tortmoqdar. Chigʻatoy davridan oldingi asarlar boshqa turkiy xalqlar bilan munosabat oʻrnatganligini koʻrsatadi.

Bashiriyga koʻra, eski oʻzbek va chigʻatoy adabiyotlarini bir-biridan ajratgan nozik bir devor kabi belgilagan bu Shayboniylar davridir. Bu farq ham til, uslub va uygʻunlik emasdir. Bashiriyning sof sahro xalqi oʻlaroq belgilaganligi Shayboniylarning faqatgina mazmun bilan aloqador yangilik keltirganini aniqlaydi. Shayboniylar uning ifodalariga koʻra sahro xalqi oʻlaroq boshqaruvni qoʻlga olganiga qaramay, paxta, ipak yetishtirishda davom etgan; bu bilan birgalikda boshlangan hayotda davom etgan boshqa turkiy xalqlarning hayot, odat va tillarini ham oʻzlashtirgan. Yuzyillar davomida tashkil etilgan, rivojlangan chigʻatoy adabiyotini va tilini ular ham oʻzlashtirganlar. Shunga koʻra ularni bir-biridan ayirmoq mumkin emas (Bashiriy, 1930: 3-4).

Bashiriyga koʻra, oʻzbek-chigʻatoy adabiyoti tarixiy tomondan emas, yaratilish tomonidan ham juda boy, shuning uchun uni butun taftish qilmoq uchun uzun bir vaqtga ehtiyoj bor. Bu tadqiqot bir nechta jildda qilinmogʻi lozim. Lekin uning maqsadi bu koʻlamda bir tadqiqot qilmaslik kerak. Bu asarni yozishdagi tamal maqsadini “Bu yerda bizning istagimiz, oʻzbek adabiyotining bugungi holati ustida yanada kuchli bir shaklda turmoq, uning zamonga qaysi

shartlarda kirganligiga bir ko‘z otmoqdan iboratdir” shaklida ifoda etadi (Bashiriy, 1930: 3). Bashiriy bu ifodalarning ortidan o‘zbek adabiyotini eng rivojlangan davri o‘laroq belgilaydi va Saroy adabiyoti davri o‘laroq nomlantirganligini davrga o‘tkazadi.

Unga ko‘ra Shayboniylar davridan keyin o‘zbek-chig‘atoy adabiyoti o‘zbek adabiyoti nomi bilan rivojlana boshlaydi. Bu adabiyotning eng rivojlangan zamonini ham Umarxon davrida bo‘lganligi ta’kidlaydi. Faqat bu adabiyot til boyligi va san’at tomonidan qanchalik rivojlangan bo‘lsa-da, mazmun tomonidan saroyning kayfiyati to‘g‘risida rivojlanganligini aniqlaydi. Sovet ideologiyasining qarashi ham uyg‘un bir shaklda saroy adabiyoti davrining shoirlarini saroy muhitida saroyning talablariga uyg‘un bir shaklda harakat qilmoqlarini imo-shora orqali tanqid qilmoqdir (Bashiriy, 1930: 4-5).

Bashiriyning 1928-yilda nashr etilgan “Chuvash adabiyoti” nomli asarida o‘xshashliklari bilan solishtirilganda o‘zbek adabiyotining davrlarini, shoirlarini, adabiy yo‘nalishlarini baholarkan Sovet ideologiyasining yanada ochiq bir shaklda aks etganini ham aytolamiz. O‘zbek adabiyotini baholarkan asosan shoir va yozuvchilarning davrning joylashishi va o‘zlashtirilishi uchun nimalar qilib-qilinmaganligi haqida Bashiriyning tamal me’zonlaridan biri o‘laroq asar bo‘yicha kun tartibiga qo‘yiladi.

Umarxonning iqtidoridan so‘ng ruslarning o‘lkani qo‘l ostiga olishi Bashiriy tomonidan yangi bir adabiy davr o‘laroq qabul etiladi. Bu davr Bashiriy tomonidan “Qora davr adabiyoti” o‘laroq nomlantiriladi. Ayni paytda Umarxon davrida ham oqsagan adabiyot hayotiga bir zarba bo‘lganini ham aytadi. Bu davrda adabiyot tamal gardish o‘laroq rivojlangandir. Bir tomondan Chor idorasining talablari to‘g‘risida rivojlanish jarayoni boshqa tomondan ham madrasa xonalariga yoyilgan. Ilk qadam din ulamolarini pulga ochko‘zliklarining va idoraga xushomadgo‘ylik qilishlarining tanqidi ustiga qurilgandir. Eski davrda xonlarning shoirlari o‘zlarining maqtash maqsadi bilan qo‘llashlari kabi bu davrda ham din ulamolarining bosqinchilarning talablari to‘g‘risida xalqni xurofotlar yo‘li bilan johillikka, tamballikka yo‘naltirganlar va ularni yo‘q bo‘lishi tomon suruklaganlar. Buning asosiysi Turkiston hokimiyati tomonidan chiqarilgan Turkiston viloyati gazetasi bilan nashr qilib tarqatilgan kichik risolalar va broshyurolar vositasi bilan oydinlashtirilganini ta’kidlaydi (Bashiriy, 1930: 5).

Bu gazeta va bu yerdagi bazi nashrlar Bashiriy tomonidan tadqiq qilingan bo‘limlarda bir necha marta tanqid qilingani so‘zga olinadi, tanqid qilingan holda joylashtiriladi. Bu yerda Dehqonchilik risolasi namunasi bilan bu tanqidlarini oydinlashtiradi. Bu turli tushuntirishlar eng buyuk qahramonlarning shaytonlar, payg‘ambarlar, muqaddas ho‘kizlar bo‘lganini tanqidiy bir shaklda qayd etadi. “Odam payg‘ambar ho‘kizni dalaga haydamoq uchun yuguradi. Ho‘kiz esa yurmaydi. Chunki shayton “Nima uchun insonga xizmat qilib umringni harob etyapsan!” deya uni yo‘ldan adashtiradi. Bu paytda Jabroil alayhisalom kelib inson bilan ho‘kiz orasida bir sulh qiladi. Ho‘kiz ham yurib ketadi”. Bashiriyga ko‘ra bu turli tushuntirishlar o‘zbeklarni diniy tuyg‘ular ustidan yanada ko‘p paxta ektirib ularning rus boylarining fabrikalariga arzon yo‘l bilan ta’minlashlari uchun bir uydurilgandir. Holbuki dehqonlarni ilmiy yo‘llar bilan paxta ekishga tashviq, dehqonchilikni ham ayni yo‘l bilan rivojlantirish yo‘li emas edi. Chunki bu yo‘llarni ularga taklif qilinsa dehqon bilimli bo‘ladi va o‘zining kuchlari bor ekanini farqiga borishadi (Bashiriy 1930: 6).

Yana davrning ideologiyasiga uyg‘un o‘laroq sinf mujodalalarini asosiysiga olgan va saltanat tashqarisida kun tartibiga keltirgan. Sinf urushlarining din va xurofot bilan qorishtirib bir choyxona adabiyotiga qaytganini ham ifoda etadi. Bu adabiyot mahsulotlarini toshbosma shaklida ko‘paytirib oldi va do‘konlarning yuziga yopishtirdi. Bashiriy tomonidanyangi diniy mazmundagi

asarlari tanqid qilinmoqdadir. Asosan tijoratning payg'ambar o'lchovini Jabroildan qolgan ekanligiga suyanan holda savdogarlarni tijorat yo'li bilan xalqni shilishlarining, Turkistonning tijoriy sistemasini ilohiy bir ish kabi ko'rsatganligiga ishora qilib, bu holatni qattiq bir shaklda tanqid qiladi (Bashiri, 1930: 6-7).

Bashiriy ana shu fikrlarga muvofiq, Turkiston viloyati gazetasini nishonga oladi. Bu gazetada avliyolar rivoyatlari bosilib, hattoki Turkiston viloyatining suyuqli bobosi deb atalgan Kurapatkinga bag'ishlangan Tavallo ismli shoirning she'ri chop etiladi. U bu holatni qora mavzularda she'r yozish sifatida tanqid qiladi. Sharif xo'ja, Damolla Vasli kabi shoirlarning ham shunday she'rlari bo'lganligini ta'kidlaydi (Bashiriy, 1930: 7).

Bashiriyning Qora asr adabiyoti sarlavhasidan keyin, u hujra adabiyoti deb atagan davr keladi. Bu davrda hujra shoirlari axloqiy jihatdan muammoli she'rlar yozib, toshbosmada nashr ettirdilar. Qizig'i shundaki, Rossiya ma'muriyati vakillari Kurapatkin va general Kaufmanlar ham, Buxoro, Samarqand, Xiva va Toshkentning din ulamolari ham bu bid'at g'oyalari qarshi hech qanday chora ko'rmadilar. Bashiriy bu davr adabiyotini faqat mavzu jihatidan tanqid qilmaydi. U uzoq asrlar davomida rivojlanib kelgan adabiy chig'atoy turk tilining yomonlasha boshlaganini misollar bilan ko'rsatishga, tanqid qilishga harakat qiladi (Bashiriy, 1930: 7).

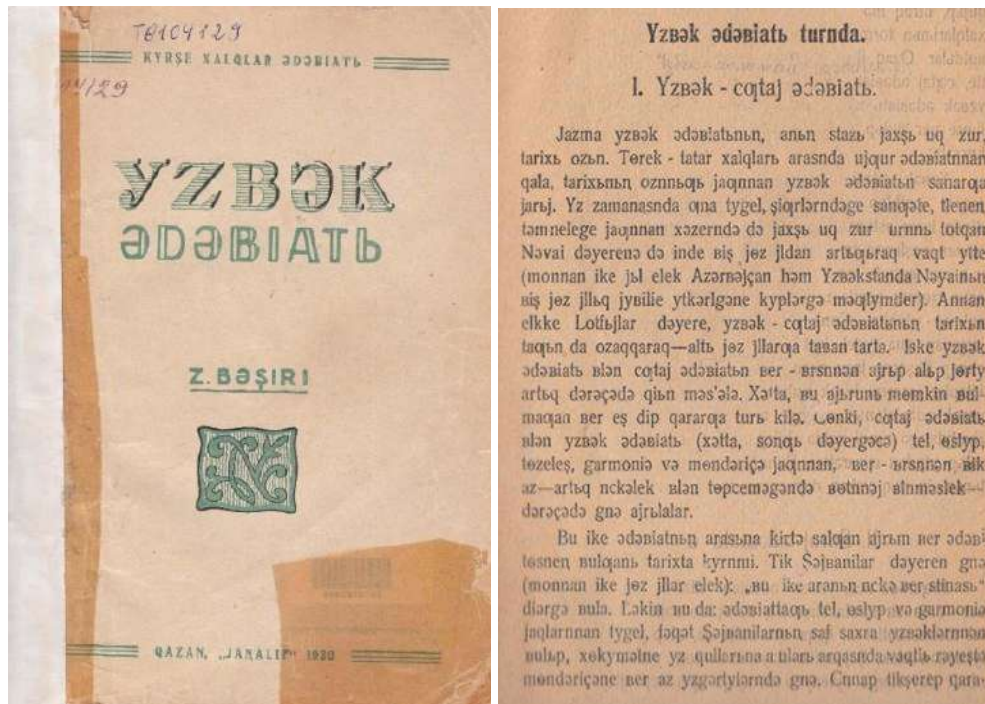
Bashiriyning o'zbek adabiyotining boshqa davrlariga tanqidiy yondashishi markazida o'sha davr sovet mafkurasi ta'siri turgani aniq. Milliy davr adabiyoti yoki jadidchilik davri [Milliy davr adabiyoti yoki jadid adabiyoti] bo'limida u jadid harakati atrofida rivojlangan davrni ko'rib chiqadi, ularning ishlarini kengroq tushuntirishlar bilan beradi.

Asarning umumiyligini e'tiborga oladigan bo'lsak, uning oldingi davrni o'sha davr sovet mafkurasiga mos ravishda tanqid qilgani va yozgani diqqatga sazovordir. Bularning barchasiga qaramay, qatag'on davrida ziyolilarning hibsga olinishi va surgun qilinishiga, natijada katta ziyolilar ommasining yo'q qilinishiga Stalinning jadid ziyolilari va ularning g'oyalari doirasida rivojlangan adabiyotga bo'lgan qarashlari sabab bo'lgan bo'lishi mumkin. Bashiriy bu bo'limni "1905-1906-yillardan so'ng Turkistonning mahalliy savdogarlari boylari va millat manfaatini anglagan o'qimishli kishilar o'rtasida milliy burjua harakati boshlandi. Shundan so'ng milliy savdoni xorijliklar qo'lida qoldirmaslik, milliy kapitalizmni rivojlantirish tuyg'ulari paydo bo'ladi. Biroq unga xizmat qilish yo'lida asta-sekin milliy adabiyot ham paydo bo'ladi" jummalari bilan boshlaydi (Bashiriy, 1930: 8).

Bu davrni boshqa davrlardan eng aniq ajratib turadigan jihati o'zbek hayotidagi eski urf-odatlar va eski uslub maktablarining keskin tanqid qilinishidir. Bu davrda o'zbek ziyolilari novatorlik, innovatsion huquq, savdo-sotiq, g'arbehilik va qurilish axloqiga moyil bo'lgan. Faqat bu davr shoir va yozuvchilarining asosiy talablari milliy istiqlol, milliy savdo va milliy san'at sarmoyasini yaratish bo'lsa-da, ularning dinga munosabatlari farqli edi. Ular dinni yangilanadigan, erkin va faol tushuncha sifatida qabul qiladilar va buning uchun kurashadilar. Bashiriy uchun bu davrni boshlab bergan shaxslar Mahmudxo'ja Behbudiy va Abdurauf Fitratdir. Ularning orqasida Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon, G'ulom, Hakimzoda, Abdulla Avloniy va Abdulla Qodiriy kabi shaxslar turibdi (Bashiriy, 1930: 10-16).

Bashiriy davrning qudratli adiblaridan biri Abdurauf Fitratning inqilobdan oldingi asarlari ko'p bo'lsa-da, ularning salmoqli qismi fors tilida, oz qismi esa o'zbek tilida ekaniga e'tibor qaratadi. U adibning Buxoro amiriga bag'ishlangan asari nafaqat o'zbek adabiyoti tarixida, balki butun O'rta Osiyo milliy inqilobiy harakati tarixida muhim o'rin tutganiga e'tibor qaratadi. U bu asarida Buxoro hukumatining o'rnatilishini, davr illatlarini, amir atrofidagi ruhoniylar va qozilarni tanqid qiladi. Bashiriyning fikricha, bu bilan erishmoqchi bo'lgan narsa tartibga ta'sir o'tkazish va

o‘zgarishlarga yo‘l ochishdir. Biroq Abdurauf Fitrat bu yo‘l bilan o‘z maqsadiga erisha olmaydi. Fitrat hamma narsaga qaramay, milliy inqilobiy harakat yo‘lida hikoyalar, she‘rlar va ilmiy asarlar yozganligini va bu asarlar Boku va Istanbulda nashr etilganini qayd etadi. Uning islom xalifasiga, ya‘ni turk sultoniga qilgan murojaati Bashiriyning e‘tiboridan chetda qolmadi. Bashiriy bu davrning eng kuchli shoiri sifatida Cho‘lponni, eng kuchli hikoyachi sifatida Abdulla Qodiriyni ko‘rsatadi (Bashiriy, 1930: 8-9).

Zarif Bashiriyning “O‘zbek adabiyoti” asari muqovasi va birinchi sahifasi

Bashiriy bu davr adabiyotini inqilob yo‘lidagi o‘tish davri sifatida qabul qiladi. Bu davrga oid yozgan asarlarida u tanqid qiladigan masalalar, ayniqsa, o‘zbek hayotidagi milliy adabiyot davrining eski salbiy odatlari, eski usul maktablariga oid tanqidlar bor. Ular odamlarni yangi uslubdagi maktablarda o‘qishga, savdo-sotiqqa, yevropachilikka, ma‘naviyatini yuksaltirishga undaydi. Ammo bu shoir va yozuvchilarning asosiy maqsadi milliy istiqlool va milliy burjuaziyani dunyoga keltirish bo‘lsa-da, dinni bayroq qilib, undan foydalanganliklari diqqatga sazovordir. Uning fikricha, qora davr adabiyoti vakillari bilan dinga oid milliy adabiyot vakillari o‘rtasida katta farq bor.

Milliy davr adabiyotshunoslari dinni yangilikni qabul qiluvchi, erkin va ilg‘or deb ko‘rsatishga harakat qilganlar. Biroq qora davr adabiyotshunoslari dinni ruhni o‘ldirish, hayotni so‘ndirish quroli sifatida qabul qilib, feodalizmni himoya qilish uchun o‘zlari qurol deb bilgan dinni kambag‘allarga qarshi ishlatganlar. Har ikki tomon bu qarashlarni o‘z adabiy asarlarida va nashr etilgan maqola va she‘rlarida yaqqol aks ettirgan va bir-birini xiyonatda ayblagan (Bashiriy, 1930:9).

Milliy adabiyot davrida biri yopilib boshqasi ochiladigan gazeta va jurnal kabi o‘ndan ortiq davriy nashrlar nashr etildi. Bu davriy nashrlar millatparvar shoir va yozuvchilarni yetishtirishda muhim rol o‘ynadi. Biroq, Bashiriy, bu sohalardagi o‘zgarishlarga qaramay, milliy adabiyot davrining san‘ati va hajmi jihatidan jiddiy rivojlanish bo‘lmaganini ta‘kidlaydi. U inqilobiy davr adabiyotiga bir necha pyesa, bir necha she‘r va hikoyalar bilangina kirilganini aytib, jiddiy tanqid qiladi (Bashiriy, 1930: 9-10).

Bashiriy, milliy davr adabiyotining Uktyabrga Kilgen Köchleri nomi bilan milliy adabiyot davri ijodkorlarining ko'pchiligi sovet davrida til va adabiyot muammolarini hal qilish uchun mehnat qilganligini ta'kidlaydi. Biroq shuncha sa'y-harakatlarga qaramay, san'at san'at uchun, degan g'oya bilan ishlash va unga sig'inish, tili, uslubi, san'ati bilan bir qatorda ruh va ma'no jihatidan ham chig'atoy davri g'oyalariga tayanib, millat uchun g'amxo'rlik, vatan, noumidlik, biror narsadan shikoyat qilish, o'tmishni sog'inish asosiy rol o'ynagani ko'zga tashlanadi. Bu yerda Chig'atoy gurungi nomli uyushmaning faoliyati birinchi o'ringa chiqqanini aytadi. Bu birlik chig'atoy adabiyotini har tomonlama birinchi o'ringa olib chiqadi, bu davrni ideal davr sifatida olg'a suradi, o'zbek adabiyotini shu davr asosida quradi. Bashiriyning yozishicha, bu jarayon 1929-yilgacha davom etgan (Bashiriy, 1930: 9-10). Bashiriy o'zi Chig'atoychilarning yo'l boshchilaridan biri sifatida ta'riflagan Abdurauf Fitratni ko'p asar yozgan bo'lsa-da, sovet inqilobiga yetarlicha yordam bermagani uchun tanqid qiladi. She'rlarining asosiy mavzusi ishq, mehr va muhabbatdir. Uning ba'zi she'rlarida inqilobiy g'oyalar mavjud bo'lsa-da, milliy istiqloq, Angliyaga dushmanlik chegarasidan nariga o'tmagan. Shuningdek, "Sovet inqilobi va uning o'rnatilishi haqida ham sukut saqlaydi" deb Fitratni tanqid qiladi (Bashiriy, 1930: 11).

Bashiriy inqilobiy davrga she'riyat sohasida zaif kirgan milliy adabiyot davri xarakteri sifatida ta'riflagan Cho'lpon, unga ko'ra, sho'rolar davrida san'at jihatidan ulkan taraqqiyot ko'rsatgan. U ham til, uslub va san'atda erishgan darajasi Abdulla To'qay va Derdmendga teng ekanligini ta'kidlaydi. Bashiriy Cho'lponning adabiy salohiyati jihatidan boshqa shoirlarga o'rnak ekanligini qabul qilgan bo'lsa-da, asarlarining g'oyaviy mazmuni jihatidan uni tanqid qiladi. Unga ko'ra, Cho'lpon inqilobdan keyin o'z asarlari mazmuni jihatidan hech qanday yaxshilanish ko'rsata olmadi (Bashiriy, 1930: 12-13). Bashiriy ta'kidlagan yana bir shoir –Elbek (Meshrik Yunus). Bashiriy uni juda ko'p asarlar yaratuvchi, lekin badiiy jihatdan yetarli qobiliyatga ega bo'lmagan adib sifatida ta'riflaydi. Uning she'rlarida vatan, millat tashvishi, norozilik, nimanidir kutish, o'tmishni sog'inish tuyg'ulari Bashiriyning ham diqqatini tortadi (Bashiriy, 1930: 14).

Oktabr inqilobiga erishgan boshqa bir yozuvchi sifatida Bashiriy hikoya va romanlari bilan birinchi o'ringa chiqqan Abdulla Qodiriyi tilga oladi. Uning san'ati, ayniqsa, inqilobdan keyin ancha rivojlandi. U katta hajmli romanlarida o'zi duch kelgan davrni real tasvirlaydi. Bashiriy yozuvchi asarlarining tili, uslubi va ma'nosi bilan kitobxonlarga ta'sir qilishini ta'kidlaydi. 1923-yilda yozgan uch qismli romani "O'tkan kunlar"ning ta'sirchan uslubga ega ekanligini ta'kidlagan bo'lsa-da, Bashiriy tomonidan so'nggi davrlarga ishora qilmagani, inqilobdan keyingi davr haqida asarlar yaratmagani uchun tanqid qilinadi. Uning tanqidiy asarlarini ushbu romanlar bilan solishtirganda, hazil yanada real va inqilob nuqtayi nazaridan foydaliroq ekanligi aniqlanadi (Bashiriy, 1930: 15).

U sovet davri adabiyotini "Oktabr atirgullari" nomi bilan beradi. Uning bayonotlariga ko'ra, 1923-1924-yillarda bosmachilik harakati o'z kuchini yo'qotdi va sovet tuzumi mintaqada o'z hukmronligini mustahkamlay boshladi. G'ayratiy va Oltoy (Bois Kariyev) xuddi shu yillarda sho'rolar davrida ochilgan ikki gul bo'lib paydo bo'lgan. Bulardan keyin eski adabiyot qoldirgan merosni olib tashlaydigan yangi, yosh shoir va yozuvchilar paydo bo'la boshlaydi. Ular orasida Mirtemir Rahimiy, Algish, Tuyg'un va Latif ismlarini sanab o'tadi. Bashiriyning fikricha, bu ikki yosh shoir ajoyib tarzda inqilob qo'shig'ini kuylay boshlagan. Ular shodlig-u tilaklarini chinakam o'zbek dehqonlarining tili va uslubi bilan ifodalay boshladi. Bu shoirlarni boshqalardan ajratib turadigan eng muhim jihati shundaki, ular badiiy va til jihatdan rivojlangan emas, balki realistik tarzda yozganlar (Bashiriy, 1930:17).

Bashiriy asarining bu qismida Cho‘lpon va G‘ayratiyni asarlari asosida taqqoslaydi. G‘ayratiy adabiyot sohasida faoliyat boshlaganida, Cho‘lpon “Buzilgan o‘lka” she‘rini yozgan. G‘ayratiy esa “Tuzilgan o‘lka” she‘rini yozgan. Dinni, mazhabni, mullalarni tanqid qilgan G‘ayratiyni Bashiriy maqtagan (Bashiriy, 1930: 18-19).

Shu bilan birga, Oltoy va G‘ayratiyga davrning yana bir shoiri Oybek qo‘shiladi. U badiiyligi, til boyligi va hissiy kuchi jihatidan birinchi ikkisidan ustundir. Biroq, u Cho‘lpon maktabining a‘zosi. U vatan, xalq deyishdan ranjimaydi, balki muhabbat, sevgi va yor haqidagi she‘rlari bilan maydonga chiqadi. Biroq, u realistik asarlari bilan ham yangicha ochiladi. Bashiriyning fikricha, Jir Kimniki va O‘zbekiston O‘chinning she‘rlari yangi umidlarni tug‘diradi. Mirtemir, Rahimiy, Alkish, Hasiyet Tillehanova, Aydin Manzure, Sobire Haldar, Komil Geliyev, Ziya Segit, Ahmet va Baish kabi ismlar uning ushbu bo‘limda qisqacha tilga olingan ismlaridir. Biroq ular haqida batafsil ma‘lumot berilmagan (Bashiriy, 1930: 19-20).

Bu bo‘limda Bashiriy nafaqat yozuvchi va shoirlar, balki Samarqand shahrida Qizil Qalam nomi bilan tashkil etilgan adabiy birlashmani ham tilga oladi. Ayni paytda Toshkentda yosh proletar yozuvchilar uyushmasi faoliyat yuritadi (Bashiriy, 1930: 20). Bashiriy bir ma‘noda kitobining sharh qismini Gomumi Bir Karash deb nomlangan bob bilan yakunladi. Yosh o‘zbek shoirlari o‘z asarlarida dehqon hayotini olib, uni proletar mafkurasi bilan jonlantirishga harakat qilganlar yoki o‘z xohish-istaklarini, o‘z ruhlarini ifoda etganlar. Biroq, ishchilar sinfiga bag‘ishlangan asl asarlar hali mavjud emas. Qolaversa, ayol erkinligi muammosi tatarlarga nisbatan katta o‘rin tutadi (Bashiriy, 1930:21).

Hozirgi o‘zbek adabiyotida targ‘ibot hali rivojlanmagan, hayotni real personajlar bilan tasvirlash juda zaif, uzun she‘rlar kam uchraydi. Biroq, romanlar va hikoyalar biroz rivojlangan. Shoirlar realistik uslubda asarlar yaratish yo‘lida muvaffaqiyatga erishgan bo‘lsalar ham, ularning ko‘plarida romantizm va ramziylik ta‘siri hamon davom etmoqda (Bashiriy, 1930: 20-21).

Bashiriy imtihon qismini umumiy baholash bilan yakunlaydi. Uning bu yerda erishgan natijalari, umuman olganda, quyidagicha: o‘zbek adabiyoti sifat, miqdor va g‘oyaviy jihatdan rivojlanmoqda. Shakldagi o‘zgarishlar ham sezila boshlaydi. Erkin vaznda yozadigan shoirlar paydo bo‘la boshlaydi. Erkin vaznga nafaqat yoshlar, balki keksa shoirlar ham yangilik kiritishga harakat qiladi. Milliy adabiyot davri bilan solishtirilsa, bu davr shoirlarida butunlay boshqacha uslub ko‘rinadi. Boshqa tomondan, o‘zbek adabiyotining mustahkam mafkuraviy asoslarda barpo etish jarayoni davom etar ekan, tanqidchilik bugungi kungacha rivojlanmagan, o‘tkir ilmiy tanqidlar bo‘lmasa-da, bu davrda Cho‘lpon kabi shoirlar ijodi muhokamaga ochilgan. Bu tanqidlar bu davr uchun muhim (Bashiriy, 1930: 22).

Bashiriy o‘zbek adabiyotining tarixiy taraqqiyot jarayoni haqida qisqacha to‘xtalib o‘tgan bo‘limlarni tugatgandan so‘ng, yozuvchi va shoirlar ijodidan namunalar kiritilgan bo‘limga o‘tadi. Ushbu bo‘limda mualliflar va ularning asarlari ro‘yxati quyidagicha:

Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lponning: “Suv”, “Bu yerning qishi”, “Juvanirga Tiley”, “Shark Kızı”, “Avirganda”, “Binefshe”, “Soygen Chaglarda”, “Sizge”, Abdurauf Fitratning “Ugit”, “Sherg”, “Nige Bolay”, “Achulanma Digen İdin”, Elbek Mashriq Yunusovning “Yaz Ko‘ni”, “Chimjan Tavna”, “Songı İsirü”, Kızıl Gaskernin Milli Cheslerine”, “Cedit Karavay”, Shokir Sulaymonning “Kotılış Jalkını”, “Dingizde”, “Songı Mohebbet”, “Kızlar Behiti”, Botuning “Uynav”, “Soyiniç Koyleri”, “Fergana Yeshlerine”, G‘ayratning “Minim Toygılarım”, “Kem Osip”, “Dala Yulında”, “Singilime”, “Shagir”, “Yesh Jorek Gisiyani”; Altay (Bais Kariyev)ning “Galem”, “Mashina”, Kurinishke”, “Meshere İmiş”, Jaz Koninde”; Oybekning “Yesh Yulchi”, “Bakchachi Kızı”, “Tan”, “Chir Kimniki”, Koz Bilen Kız”, “Yarım Kaldı Yırakta”, “Uzbekstan

Ochin”; K. Ragimining “İndi Avıllar”, “Avıru Kız”, “Alkış”; Tuyg‘unıng “Kunilim”; Aydın-Manzuraning “Chin Kayıt-Uktyabr Koni”, “Apama”; Uktayning “Dihkan Jırı”; Mirtemirning “Songı Hat”, “Yaktı Konın Yulbashchısı Bul-ulım!”; Hosiyat Tillaxon qızining “Uyanu Yırı”, “Bir Haber”; Sagadetning “Minim Tileğim”; Jolkınbay (Abdulla Qodiriy)‘ning “Çakıçlık-donosçılık” (romanning kichikroq bir bo‘limi), “Galvek Mehzumnen Hatire Defterinnen”; Ahmet Boyishning “Chir Kolları”, “Shire Hana”; Kamil Galiyevning “Gabakhane Nemayendesi”; Sabire Haldar Qızining “Yanalık”; “Gorbanning “Alma Atu” nomli asarlarınıng ba‘zilari to‘liq holatda, roman kabi katta hajmli asarlarınıng esa kichikroq bo‘limlari Bashiriyning asarida joy olıan. Bu asarlar tatar tiliga moslashtirilib berilıan.

XULOSA

Zarif Bashiriy chuvash adabiyoti bilan bir qatorda, o‘zbek adabiyoti va uyg‘ur adabiyotiga oid asarlarını ham o‘sha davr uchun muhim, deb hisoblash mumkin bo‘lgan shaxsdir. Bugungi kunimizda oson deb aytish mumkin bo‘lgan o‘zbek adabiyoti ham shu doirada baholanishi kerak. Ammo shuni aytish kerakki, bu asar tarixiy ahamiyatga ega. Bashiriy bu asari bilan ayniqsa, sovet davrida qayta tiklangan mintaqaning adabiyotshunosligi va adabiyot tarixshunosligi uchun qabul qilingan ilk asarlardan biriga imzo chekdi. Buyuk Turkistonda sho‘rolar davrigacha hukmron bo‘lgan yozma til va adabiy an‘ana Chig‘atoy turkchasida shakllangan bo‘lsa, sho‘rolar davrida yangi alifbolar, yangi adabiyotlar, yangi millatlar siyosatiga muvofiq yangi an‘ana qurildi. Keyinchalik chor Rossiyasi davrida poydevori qo‘yilgan yangi mamlakatlar “O‘zbek adabiyoti” deb nomlangan asar bugungi o‘zbek adabiyotining o‘tmishi va uning o‘sha davrdagi zamon bosqichini ko‘rib chiqadi, tasniflaydi, baholaydi, muhim shaxslar haqida ma‘lumot, ularning ijodidan namunalar keltiradigan qisqa adabiyot tarixi va antologiyasidir. Bu asarda u ilgari nashr etgan Chuvash adabiyoti bilan solishtirilsa, adabiyot va ijodga baho berishda sovetlar mafkurasi ko‘proq o‘rin oladi. Bashiri bir tatar ziyolisi sifatida o‘zbek adabiyotiga oid asarlar yozib, yaxlit nuqtayi nazarni aks ettirar ekan, yangi tuzum tufayli har bir turk qabilasining ona tili va adabiyotiga ega bo‘lishi haqidagi g‘oyaning ilk asarlaridan birini yaratdi.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Akchura, Yusuf (2011), “Turklik”, (Haz. Yılmaz O‘zkaya), Turk Yurdu Jurnalı, May 2011, JILD: 31, Bet: 285.
2. Akchurin, Yusuf, (1897), “Qozon Ulamolarından Marjon Afandi”, Malumat, 30 Kanunisani 1312, S. 69, s. 421-422.
3. Akpınar, Yavuz, İsmail Gaspıralının “Oqgul Dastası” nomli biografik asarı”, Turk Dunyasi Til ve Adabiyot jurnalı, 2010, Beti: 29, s. 7-34.
4. Batulla, R. (2007), Marhum shaxslar haqida Marsiyalar, Xotiralar, Qozon: Ruhiyat.
5. Bayram, Bulent (2018a), Zarif Bashiri ve Chuvash Adabiyati (tahliliy matnlar), Istanbul: Paradigma Akademiya E‘lonlari.
6. Bayram, Bulent (2018b), “Tatar yozuvchi Zarif Bashiri ve Adabiyot Tarixchiligi Üzerine Değerlendirmeler”, Motif Vakfi Xalqaro İjtimoiy Bilimler Sempozyumi / (8-10 noyabr 2018), Istanbul: Motif Vakfi E‘lonlar. s. 82-91.
7. Bashiriy, Zarif (1928), Chuvash Adabiyoti, Qozon: Tatariston Davlat Nashriyoti.
8. Bashiriy, Zarif (1930), O‘zbek Adabiyati, Qozon: Yanalif.
9. Bashiriy, Zarif (1931), Uyg‘ur Adabiyati, Qozon: Yanalif.
10. Galimov, S. (2012), "Natsionalnoye v Tvorchestve Zarifa Bashiri Na Materiale Ocherkov 'chuvashlar' (chuvashi) i Povesti 'chuvash Qizi Anisa' (Chuvashskaya Devushka Anisa)", Chuvashi

i IX Sosedni Etnokulturniy Dialog v Prostranstvenno-Vremennom Kontinuume - Materiali Mejrregional'noy Naučno-Praktičeskoy Konferentsii (s. Çeboksarı, 15-16 Noyabrya 2011 g.), Çeboksarı: Chuvashskiy Gosudarstvenniy Institut Gumanitarnix Nauk, s. 49-58

11. Galimov, S. (2017), Literaturno-Xudojestvennoye i Publitsisticheskoye Naslediye Zarifa Bashiri, Qozon: İYALİ im. G. İbragimova AN RT.

12. Galimullin, F. (2004), Tabiiylikka Xiloflik: (XX asrning 20-30 yillarida Tatar Adabiyotining O'sish Üzinçelikleri) Qozon: TKN.

13. Gaynullin, M. (1958), "Zarif Bashiri ", Bashiri Z. Saylanma Asalar, Qozon: Tataristan Kitob Nashriyoti, s. 3-8.

14. O'zkaya, Yilmaz (2007). "Rusya Müslümanlarının Türkiye'de Tanıtılmasında Yusuf Akçura'nın Rolü", Turk Dnyosi til ve Adabiyot jurnali, Ankara TDK E'lonlar. S. 23.

15. Yo'ziyev, N. (2001), Turkiy Xalqlar Adabiyotlari Antalogiyasi 19 Tatar Adabiyoti III, Anqara: T.C. Madaniyat vazirligi.

TURK DUNYOSI GEOPOLITIKASI

BÜYÜK İPEK YOLUNDAKİ KÜLTÜRLER ARASI İLİŞKİLERİN ARACI OLARAK İPEK VE BAHARAT

Juliboy ELTAZAROV,
Prof. Dr., “İpek Yolu” Uluslararası
Turizm ve Kültürel Miras Üniversitesi,
Semerkant, Özbekistan,
E-posta: juliboy2@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-3082-433X

ÖZET

Bu çalışma, ipek ve baharatın Çin'den Portekiz'e, Sumatra'dan Londra'ya uzanan Büyük İpek Yolu üzerinde sadece bir kültürlerarası iletişim aracı değil, aynı zamanda Doğu ve Batı medeniyetleri arasında bir etkileşim köprüsü olması konusunu incelemektedir. Ayrıca eski çağlardan beri Batı'dan Doğu'ya kervanlarla eyer ve koşum takımı, evcil hayvan, bal, üzüm, meyve, yün halı, perde, altın ve gümüş taşınmış; Doğu'dan Batı'ya ipek, çay, boyalar, değerli taşlar, porselen ve züccaciye, baharatlar, bronz ve altın eşyalar, ilaçlar, parfümler, fildişi, kağıt, silah, cephane ve barut getirildi. Ayrıca İpek Yolu aracılığıyla yüksek kaliteli ipek kumaş ve giysilerin uluslararası pazarlara gönderildiği, Çin'in efsanevi çiçekleri ve ejderhaları tasvirli ipek kumaşların Altın Orda hükümdarı, Pers prensi, eski Rus prensi ve Batı Avrupa'daki sayısız krallar ve prensler, eşleri ve kızları için arzulan ürünler olduğu da gösterilmektedir. Ayrıca baharatların bu küresel rotanın en ünlü ürünlerinden biri olduğu, daha çok deniz yoluyla taşındığı ve Çin ve Hindistan'da üretilen baharatları Basra Körfezi, Kızıldeniz ve Mısır üzerinden Akdeniz'e oradan da gemilerle Avrupa'ya taşımak için kullanılan İpek Yolu'nun bu koluna Baharat Yolu denildiği araştırıldı. Avrupa'da üretilmeyen ve biraz pahalı olan bu ürünleri nakleden yol daha sonra Türklerin kontrolüne geçmiş ve ucuz baharat arayışıyla yola çıkan Avrupalı denizciler yeni kıtalar açarak insanlık tarihinde yeni bir çağ açmıştır. Yüzyıllar boyunca çeşitli gelişim aşamalarından geçen bu yol, ticari hedeflerin yanı sıra jeopolitik stratejilerin belirlenmesine de araç olmuştur. Bu makale, Büyük İpek Yolu'nun sosyal, ekonomik, politik ve kültürel önemini, gelişim aşamalarını ve tarihini, onu restore etme çabalarını, "Tek Kuşak, Tek Yol" küresel projesini ve rolünü tartışıyor.

Anahtar kelimeler: ipek, ipek yolu, dut, ipekböceği, kumaş, üretim, Büyük İpek Yolu, Baharat Yolu, kervan, gemi, deniz yolu, stratejik hedef, kültürel iletişim, Çin.

İPAK VA ZIRAVORLAR BUYUK İPAK YO'LIDAGI TAMADDUNLARARO ALOQALARNING VOSITASI SIFATIDA

Juliboy ELTAZAROV,
Filologiya fanlari doktori, professor,
“İpak yo'li” turizm va madaniy meros xalqaro
universiteti, Samarqand, O'zbekiston,
E-mail: juliboy2@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-3082-433X

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqotda ipak va ziravorlarning Xitoydan to Portugaliyaga, Sumatradan Londonga qadar cho'zilgan Buyuk Ipak Yo'lidagi madaniyatlararo aloqalarning vositasi bo'libgina qolmay,

balki Sharq va G'arb tamaddunlari o'rtasidagi o'zaro aloqa ko'prigi ekanligi masalasi tahlil etiladi. Shuningdek, qadim zamonlardan G'arbdan Sharqqa egar va jabduq, uy hayvonlari, asal, uzum, meva, jundan to'qilgan gilam, parda, oltin, kumush karvonlarda tashilgani; Sharqdan G'arbgacha esa ipak, choy, bo'yoq, qimmatbaho toshlar, chinni va shisha buyumlar, ziravorlar, bronza va oltindan yasalgan buyumlar, dori-darmon, atir, fil tishi, qog'oz, qurol-yarog', o'q-dori va porox olib kelinganligi aniq manbalar vositasida yoritib berilgan. Shuningdek, Ipak Yo'li orqali yuqori sifatli ipak matolar va kiyim-kechaklarning xalqaro bozorlarga jo'natilganligi hamda Oltin O'rda hukmdori, fors shahzodasi, qadimgi rus knazi, G'arbiy Yevropadagi son-sanoqsiz qirollar, gersoglar, ularning xotinlari va qizlari uchun Xitoyning afsonaviy g

ullari va ajdaholari tasviri tushirilgan ipak matolarning orzu qilingan mahsulot ekanligi ko'rsatib berilgan. Bundan tashqari, ziravorlarning ushbu global yo'lining eng mashhur mahsulotlaridan biri bo'lganligi, dengiz orqali ko'proq tashilganligi, Xitoy va Hindistonda ishlab chiqarilgan ziravorlarni Fors ko'rfazi, Qizil dengiz va Misr orqali O'rta yer dengiziga, u yerdan esa kemalar orqali Yevropaga olib o'tishda foydalaniladigan Ipak yo'lining bu tarmog'i Ziravorlar yo'li deb atalganligi tadqiq etilgan. Yevropada ishlab chiqilmaydigan va birmuncha qimmat bo'lgan ushbu mahsulotlarni tashiydigan yo'l keyinchalik Turklarning nazoratida bo'lgan hamda arzon ziravor ortidan yo'lga chiqqan Yevropa dengizchilari yangi qit'alarni ochib, insoniyat tarixida yangi davrni ochib bergan. Asrlar davomida taraqqiyotning turli bosqichlarini bosib o'tgan ushbu yo'l tijoriy maqsadlar bilan birga, geosiyosiy strategiyalarni belgilash vositasiga ham aylanib bordi. Ushbu maqolada Buyuk Ipak Yo'lining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy ahamiyati, rivojlanish bosqichlari va tarixi, uni qayta tiklashga bo'lgan harakatlar, "Bir kamar, bir yo'l" global loyihasi va uning roli haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: ipak, ipak yo'li, tut, ipak qurti, mato, ishlab chiqarish, Buyuk Ipak Yo'li, Ziravorlar yo'li, karvon, kema, dengiz yo'li, strategik maqsad, madaniy muloqot, Xitoy.

ШЕЛК И СПЕЦИИ КАК СРЕДА МЕЖКУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Жулибой ЭЛТАЗАРОВ,

доктор филологических наук, профессор,
Международный университет туризма и
культурного наследия «Шелковый путь»,

Самарканд, Узбекистан,

E-mail: juliboy2@gmail.com,

ORCID: 0000-0002-3082-433X

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании анализируется вопрос о том, что шелк и пряности являются не только средством межкультурной коммуникации на Великом шелковом пути, протянувшимся от Китая до Португалии, от Суматры до Лондона, но и мостом между восточной и западной цивилизациями. Также издревле в караванах с запада на восток перевозили седла и сбрую, домашних животных, мед, виноград, фрукты, шерстяные ковры, занавеси, золото и серебро; С Востока на Запад везли шелк, чай, краски, драгоценные камни, фарфоровую и стеклянную посуду, пряности, изделия из бронзы и золота, лекарства, благовония, слоновую кость, бумагу, оружие, боеприпасы и порох. Также показано, что

высококачественные шелковые ткани и одежда отправлялись на международные рынки по Шелковому пути, а шелковые ткани с изображением легендарных китайских цветов и драконов были желанным товаром для правителя Золотой Орды, князя Персии, древнерусского князя, бесчисленных царей и князей в Западной Европе, их жен и дочерей. Кроме того, было исследовано, что специи были одним из самых известных продуктов этого глобального маршрута, что они перевозились больше по морю, и что эта ветвь Шелкового пути, которая использовалась для перевозки специй, произведенных в Китае и Индии, через Персидский залив, Красное море и Египет в Средиземное море, а оттуда на кораблях в Европу, называлась Дорогой специй. Дорога, по которой эти несъедобные и несколько дорогие продукты везли в Европу, позже контролировали турки, а европейские мореплаватели, отправившиеся на поиски дешевых специй, открыли новые континенты и открыли новую эпоху в истории человечества. На протяжении веков эта дорога прошла различные этапы развития и стала инструментом определения геополитических стратегий наряду с коммерческими целями. В данной статье рассматривается социальное, экономическое, политическое и культурное значение Великого шелкового пути, этапы его развития и истории, усилия по его восстановлению, глобальный проект «Один пояс, один путь» и его роль.

Ключевые слова: шелк, шелковый путь, шелковица, тутовый шелкопряд, ткань, производство, Великий шелковый путь, Дорога пряностей, караван, корабль, морской путь, стратегическая цель, культурная коммуникация, Китай.

SILK AND SPICES AS A COMMUNICATION OF INTERCULTURAL RELATIONS ON THE GREAT SILK ROAD

Juliboy ELTAZAROV,
Doctor of Philology, Professor,
“Silk Road” International University of
Tourism and Cultural Heritage,
Samarkand, Uzbekistan,
Email: juliboy2@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-3082-433X

ANNOTATION

This study analyzes the question that silk and spices are not only a means of intercultural communication on the Great Silk Road, stretching from China to Portugal, from Sumatra to London, but also a bridge between Eastern and Western civilizations. Also since ancient times, saddles and harness, domestic animals, honey, grapes, fruits, woolen carpets, curtains, gold and silver were transported in caravans from West to East; Silk, tea, paints, precious stones, porcelain and glassware, spices, bronze and gold items, medicines, incense, ivory, paper, weapons, ammunition and gunpowder were brought from East to West. It is also shown that high-quality silk fabrics and clothing were sent to international markets via the Silk Road, and that silk fabrics depicting Chinese legendary flowers and dragons were a desirable commodity for the ruler of the Golden Horde, Prince of Persia, Old Russian prince, countless kings and princes in Western Europe, their wives and daughters. In addition, it has been researched that spices were one of the most famous products of this global route, that they were transported more by sea, and that this

branch of the Silk Road, which was used to transport spices produced in China and India through the Persian Gulf, the Red Sea and Egypt to the Mediterranean Sea, and from there by ship to Europe, was called the Spice Road. The road along which these inedible and somewhat expensive products were transported in Europe was later controlled by the Turks, and European sailors who went in search of cheap spices discovered new continents and opened a new era in the history of mankind. Over the centuries, this road has gone through various stages of development and has become a tool for determining geopolitical strategies along with commercial goals. This article discusses the social, economic, political and cultural significance of the Great Silk Road, the stages of its development and history, efforts to restore it, the global project "One Belt, One Road" and its role.

Key words: silk, silk road, mulberry, silkworm, fabric, manufacturing, Great Silk Road, Spice Road, caravan, ship, sea route, strategic goal, cultural communication, China.

Giriş. İpek Yolu, MÖ 130'da Çin'in Han Hanedanlığı döneminde resmen kurulmuş ve antik dünyanın bölgelerini MÖ 130- MS 1453 yılları arasında ticarete birbirine bağlayan eski bir ticaret yolları ağıydı. İpek Yolu doğudan batıya tek bir yol değildi ve bu nedenle tarihçiler 'İpek Güzergahı' adını tercih ediyor, ancak 'İpek Yolu' yaygın olarak kullanılıyor.

Yaklaşık 8000 kilometre uzunluğu ile tarihi İpek Yolu, eski dünyanın en kapsamlı ticari ve sosyal iletişim hattıydı. Bu hat ile Doğu, Güney ve Güneydoğu Asya; Akdeniz, Kuzey Afrika ve Avrupa ile iletişim kurmaktaydı. İpek Yolu, Çinli gezgin Chang Chien'in M.Ö. 138 yılında gerçekleştirdiği Orta Asya seyahati ile başlatılmaktadır ancak Tunç Çağı'na kadar ulaşan kadim bir ticaret güzergâhının varlığı kuşkusuzdur. Farklı rotalarla çok sayıda medeniyeti birbirine bağlayan İpek Yolu kültürel ve tarihsel açıdan dünyanın, uluslar ve kıtalar arasındaki en önemli bağlantısı olmaya devam etmektedir.

En eski çağlardan Doğudan Batıya, Batıdan Doğuya taşınan mallar her iki uygarlığın ve dünyanın gelişmesinde önemli yer tutmuştur (örneğin, silah, cephane, barut..).

<i>Batı'dan Doğu'ya giden mallar:</i>	<i>Doğu'dan Batı'ya giden mallar:</i>
Atlar	İpek
Eyer takımı ve koşum	Çay
Asma ve üzüm	Boya
Hem egzotik hem evcil hayvanlar ve köpekler	Değerli taşlar
Hayvan kürkleri ve derileri	Çini (tabak, kase, bardak, vazo)
Bal	Porselen
Meyve	Baharat
Züccaciye	Bronz ve altın eserler
Yün battaniyeler, kilimler, halılar	İlaç
Tekstil (perde gibi)	Parfüm
Altın ve Gümüş	Fil dişi
Develer	Pirinç
Köleler	Kağıt
Silah ve cephane	Barut

Bu ana yol güzergâhı birçok fonksiyonu birlikte yerine getirmiştir. Bu tarihi yol ticaret yolu olmanın ötesinde binlerce yıldır bölgede yaşayan kültürler arasında köprü rolü oynamıştır. Bu yol sayesinde farklı toplumlar ve kültürler birbirini tanıma fırsatı bulmuş, birçok yeni kültür unsuru oluşturmuş, birçok geleneksel kültür unsuru taşınmıştır. Bu yol güzergâhı insanlığın gelişimine katkı sağlayan din, felsefe, bilim ve teknoloji gibi insanlığı geliştiren birikimlerin paylaşılmasına büyük katkı sağlamıştır. O zamanın ileri giden medeniyetlerinden yeni bilgi ve teknolojiler alınmış ve dünyanın diğer bölgelerine taşınmıştır İnsanlar bu yol sayesinde yeni dünyalara ulaşabileceklerini ve yeni kültürle karşılaşabileceklerini bilerek yaşamışlardır.. Küreselleşmenin ilk örneği bu yolda görülmüştür. Dünya tarihindeki birçok önemli olay İpek Yolu ile bağlantılıdır. Batıdan doğuya uzanmanın yolu olduğu kadar doğudan batıya uzanmanın da yolu olmuştur (Özkan, 2022: 154-173).

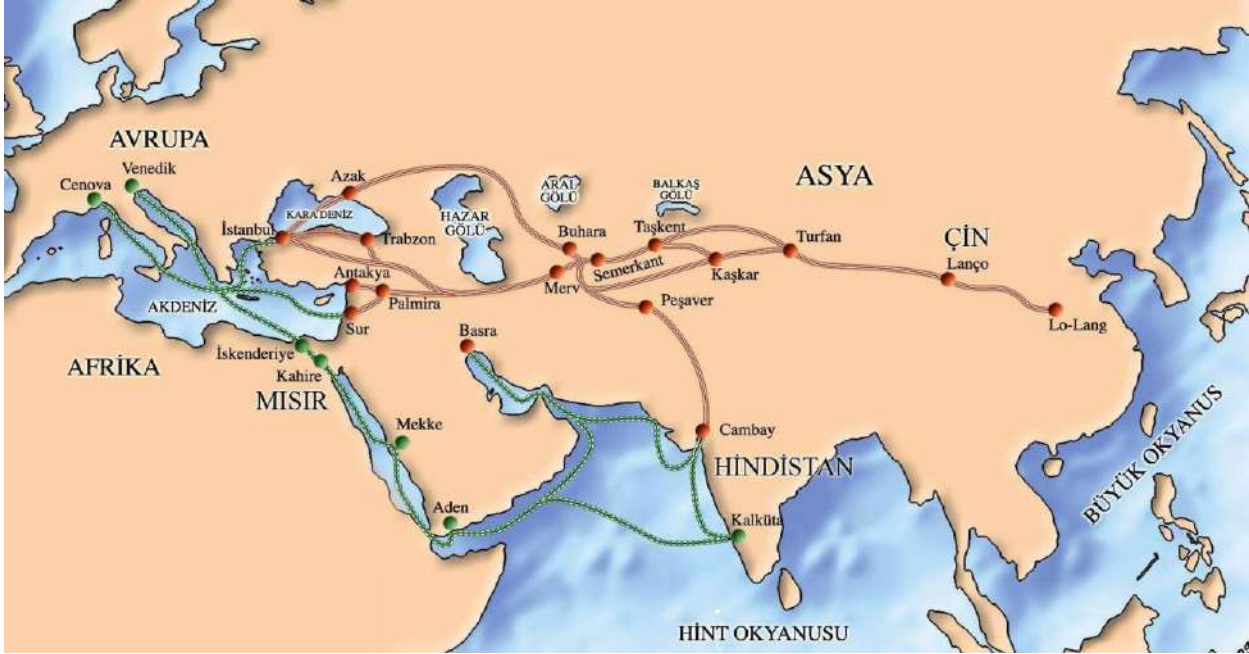
İpek ve Baharat. İpeğin icadı insanlık tarihinde okyay, tekerlek veya barutun keşfi gibi devrimcil bir olaydı. İnsanoğlunun ipek böceği gibi doğadaki bir canlı ve dut ağacı yapraklarından ürettiği bu kumaş beş kıtaya yayılan insanlığı ilk defa kültürlerarası mülakata iten ilk sivil üründü. Bu kumaş taşınan İpek Yolu'nun tarihi, yukarıda söylendiği gibi, Han İmparatorluğu dönemiyle başlatılsa da ipeğin tarihi çok daha öncesine dayanmaktadır. Araştırmalarda elde edilen bulgular, ipeğin, Sarı Nehir ve Yangtze Nehri arasındaki bölgede ortaya çıktığını göstermektedir. Keşfin kesin tarihi bilinmese de araştırmalar, Çin'deki ipekböceği ve ipektен gelişmiş ürün bilgisinin antik çağlardan beri var olduğunu, en az 5.000 yıllık bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir (Yılmaz, 2021: 95-104).

İlk zamanlarda ipek çoğunlukla aristokrat sınıfı tarafından kullanılmaktaydı. Sıradan insanlar genellikle kenevir, rami ve pamuk gibi lifli mahsullerden üretilen kumaşları kullanıyorlardı. Çünkü dikim ve yetiştirme için işçilere ihtiyaç duyulmuyordu ve hasat vakti, ipek böcekleriyle karşılaştırıldığında, çeşitli olumsuzluklarla karşılaşma riski bulunmuyordu. Eğirme gerektirmediğinden üretimi nispeten daha kolaydı ve sıcak tutması da önemli bir avantajdı. Ancak zaman içerisinde ipeğe bakış açısı değişti. Zhou Hanedanlığının (M.Ö. 1046-M.Ö. 256) zayıflamasıyla ortaya çıkan çok sayıda feodal devlet, ipek ticaretini ve dokumacılık görevini üstlendiler ve sadece kendi saraylarında kullanılmak için değil, yüksek rütbeli memurlara armağan etmek ve uzak ülkelerin hükümdarlarına göndermek için de ipek kumaşlar ürettiler. Göçebelere ipek rulolar verilerek saldırıların önlenmesine çalışılıyor, devlete yararlı hizmetlerde bulunmuş kişiler de ipek hediyeler verilerek ödüllendiriliyordu.

Doğu toplulukları en eski zamanlardan buyana herhangi bir ev eşyasını sanat eserine dönüştürecek zanaatkarlar tabakası her zaman vardı. Araştırmacı Esra Yılmazın tespitine göre, M.S. I. yüzyıldan itibaren ipeğin boyanması ve işlenmesine daha çok önem verilmeye başlanmış, çeşitli üretim usulleri keşfedilmişti. İpek kumaş tüylerle ve küçük değerli metal parçalarla süsleniyor, desenler ve resimler renkli olarak şablonlar yardımıyla basılıyordu. Çizilmesi zor olan motifler kumaşın üzerine dokunarak değil; üzerine toz boya, altın veya gümüş serpilerek ve ardından fırça yardımıyla sürülerek hazırlanıyordu. Bu teknikle üretilen Çin ipekli kumaşlarının batıya ihraç edilen ipekliler içindeki oranı oldukça fazlaydı. Zaman içerisinde, ipek üretimi uzmanlık gerektiren bir meslek haline gelmiş, dokuma atölyeleri yeni tasarım tezgâhlar, pedallar, makaralar, ipek sarma makineleri gibi tek nolojilerle donatılmıştı (Yılmaz, 2021: 95-104). Uluslararası pazarlara böyle yüksek kaliteli ipek kumaşlar ve giysiler sürülmekteydi ve o Çinin ve Orta Asyanın daha batısındaki topluluklar için hayalet ürünü mallardı. Bir Altın Ordali beyzade, bir İrandaki şahzade, bir eski Rustaki kenaz, Batı Avrupadaki sayısız miktardaki kral, duk, hersoglar için, onların hanımları, kızları için Çin'in efsanevi çiçek ve ejderlerinin resmi konulmuş

ipek kumaştan elbise giymek hayattaki en yüce hayallerinden biriydi. Yuzyıllarca öyle süregelmiştir. Ancak ipekin yanında bu küresel yolun en meşhür mallarından biri baharat da vardı. Baharat İpek Yolunun Avrasya karasından geçen kısmından daha fazla deniz yolundan taşındığı belli. Çin ve Hindistan'da üretilen baharatların Basra Körfezi, Kızıldeniz ve Mısır yoluyla Akdeniz'e, buradan gemilerle Avrupa'ya taşınmasında kullanılan İpek Yolunun bu koluna Baharat Yolu denir (görüntü 1'e bknz).

Baharat Avrupa'da üretilmediği için çok değerliydi. Ancak doğudan batıya gelene kadar fiyatı çok artıyordu. Baharat Yolu'nda daha çok deniz yolculuğu yapılırdı. Mısırlılar ve Venedikliler bu yola hâkim olan devletlerdi (Schivelbusch, 1992: 123-126).

Görüntü 1.

Daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti Mısır'ı ele geçirerek Baharat Yolu'na hâkim oldu. Avrupalılar baharatı daha ucuz alabilmek için yeni yollar aramaya başladılar ve yeni yollar keşfetmiş oldular. Baharat Yolu böylece önemini kaybetti.

Ticaret yollarının sağladığı malların Batı için ne kadar değerli olduğu kuşku götürmez. Ne var ki bu mallar içinde baharatların Avrupa için önemi özellikle büyüktü. Baharat eski çağlarda ilaç yapımında, kutsal yağ ya da merhemlerin hazırlanmasında ve afrodisyak olarak kullanılırdı. Rahipler büyü törenleri, dinsel ayinler sırasında baharattan yararlanırlardı. Baharatların Eski Yunan, Roma Çin, Hitay, Asur ve Mısır gibi uygarlıklarda ilaç olarak kullanıldığını biliyoruz. Hippokrat, Galen, Pedanios ve Dioskorides gibi ünlü hekimler, baharatlarla ilaçlar yapmışlardı. Plinius, Doğa Tarihi adlı yapıtında baharatın yararlarını ve şifa veren güçlerini uzun uzun överek kendi zamanında bilinen hastalıkların iyi edilmesinde genellikle baharatların kullanıldığını anlatır. Baharatın yiyeceklerde ne zaman kullanılmaya başlandığı tam olarak bilinmiyor. Susamın çok eski çağlar dan beri şarap yapımında ve yiyecek olarak kullanıldığını biliyoruz. Bunun yanında sarmısak ve soğan da yüzyıllardır beslenme alışkanlıklarında önemli bir yere sahip. Bunun yanında eski Yunan ve Roma'da baharatların, artık yiyeceklere çeşni vermesi amacıyla kullanıldığını görmek mümkün. Herodot, rastladığı insan topluluklarının beslenme alışkanlıklarını anlatırken, bazılarının et ve balığı çiğ yediğinden, bazılarının da bunları güneşte kurutulmuş, tuzlanmış ya da bunları salamuraya bastırılmış olarak yediğinden bahseder. Ne var ki baharatların kullanımı çok uzun yıllar, yüzyıllar boyunca zenginlerin ayrıcalıklı bir hakkı gibi göründü. Uzak

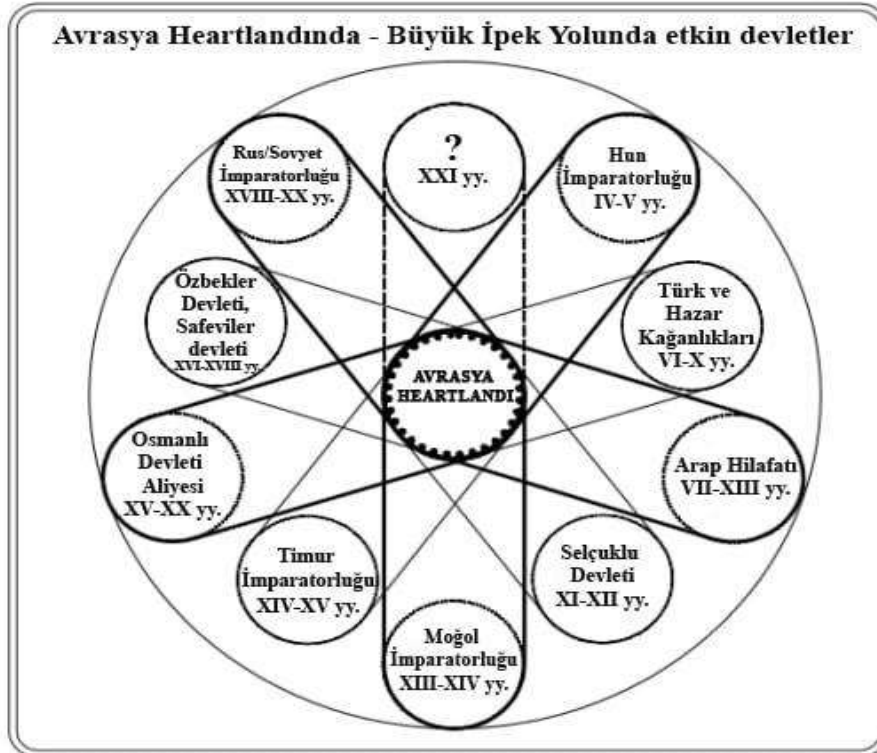

ülkelerden gelen baharatı yalnızca zenginler kullanabiliyordu ; çünkü bu malların fiyatı çok pahalıydı. Baharatlar yola çıktıkları Çin'den Avrupa'ya ulaşınca kadar birçok kez el değiştiriyor, aracılar her seferinde mallarının fiyatını artırıyorlardı.

Bununla birlikte Çin'de de baharatların çok ucuz olmadığını belirtmek gerek. Marco Polo, 13. yüzyılda Hitay'da yalnız üst sınıfların değişik baharatlarda bekletilmiş et yiyebildiklerini, yoksullarınsa sarmısak sosuna batırılmış etle yetinmek zorunda olduklarını anlatıyordu (Feinstein, 2009: 23-24). Yemeklere tat verme özelliğinin yanı sıra, baharatlar yiyeceklerin havayla temas etmesini engellediği için ekşime ya da başka türlü bozulmalarını engelliyordu. Baharatların bu özelliği zamanla Avrupa'da da öğrenilecek ve besinlerin saklanmasında ve uzun süre dayanmasında baharatlar kullanılacaktır. Baharatın oldukça pahalı olması, herkesin bu maddeleri almasına engeldi. Ne var ki bu durum baharat ticareti yavaş yavaş Batı'nın eline geçince ortadan kalkacaktır.

Ticaret yollarının sağladığı malların Batı için ne kadar değerli olduğu kuşku götürmez. Ne var ki bu mallar içinde baharatların Avrupa için önemi özellikle büyüktü. Baharat eski çağlarda ilaç yapımında, kutsal yağ ya da merhemlerin hazırlanmasında ve afrodizyak olarak kullanılırdı. Rahipler büyü törenleri, dinsel ayinler sırasında baharattan yararlanırlardı.

İpek Yolunda Türkler. İpek Yolu, yüzyıllar boyunca Avrasya Heartlandındaki geniş bir alanda yer kaplamış olan ve birçok devlet tarafından kontrol altına alınmaya çalışılan bir ticaret yolu olmuştur. Bu yolu ele geçiren devletler, ekonomik açıdan büyük kazançlara sahip olmuş, böylece gücüne güç katabilmişler, birbirleriyle kültür alışverişinde de bulunmuşlardır. İpek Yolu'na sahip olabilmek arzusu, bazı devletleri birbirine düşürmeye kadar varmıştır. İpek Yolu, Çin ve Roma uygarlıkları arasındaki mal ve düşünce alışverişinin yapılmasında da etkili olmuştur. Aşağıdaki görüntüde ifade edildiği gibi eski ve ortaçağlarda İpek Yolunu kontrolünü elde tutan ve bu baskın pozisyon için belki sayısız savaşlar yapan tarihteki Türk devletleriydi (görüntü 2'ye bkz).

Görüntü 2.

İpek ve baharat Türkler eski tarihte iki defa Çin ve Bizans arasındaki İpek yolu güzergahlarını ele geçirmişler ve bu jeopolitik konum onların yabancı kültürlerden birçok unsurların benimsemesine ve alınan vergiler sayesinde devletin ve vatandaşın bayığı zenginleşmesini sağlamıştır. Buna örnek olarak Hun Devleti'nin yükselme ve çöküş dönemini gösterebiliriz. Milattan önce 209 yılı Hun tarihinin en parlak dönemi olan Mete'nin hükümdarlığı döneminde devletin iktisadi yükselişinin asıl sebebi İpek Yolunun kontrolünün tamamen Hunların eline geçmesinden kaynaklanmıştır. Daha sonra Çin İmparatorluğu yıllık vergi vermeyi kabul ederek bu yolu kullanma hukukunu elde etmiştir (Kayhan, 2022).

Türk Kağanlığı İpek Yolu üzerinde birçok bölgeye hâkim olduğu gibi bu hat üzerinde yukarıda ele aldığımız Bizans ve Sasani imparatorlukları gibi birçok toplulukla da irtibat kurmuştu. İpek Yolu'nun Türk Kağanlığı'na kattığı zenginliğin, gücün ve itibarın dikkat çekici olduğunu görmekteyiz. Eski Türk yazıtlarında Çinlilerin her sene Türklerle on binlerce parça ipek kumaş ve türevini verdiklerini ve bunun dışında Soğdların aracı olduğu ipak ticaretinin var olduğuna da işaret edilmektedir (Cengiz, 2004: 181). Christopher Beckwith "*Türklerin ticarete olan hevesi, diğer insanları onlarla ticaret yapmaya yönlendiren askeri güçleri ve Orta Asya'nın çoğunda kurdukları hâkimiyet sayesinde İpek Yolu hiç olmadığı kadar gelişme göstermiştir.*" Demektedir (Beckwith, 2009: 112). Eski Türkler ve onların ataları Hunların Büyük İpek yolunda baskın pozisyonda iken 7 bin kilometreli yedi iklimde ticaret ve kültürarası diyalogun doruğa çıktığı dönemler idi.

Emir Timur ve Osmanlı Devleti arasındaki 1400-1402 yıllarında süren savaşın en etken faktörlerinden biri İpek Yolunda kendi hakimiyetini sağlamaktı. Ankara savaşı sonrası Timur bu vazifeyi yerine getirmiş, Osmanlı Devleti ise 50 sene sonra İstanbulun fethi ile İpek yolunun son güzergahlarını bu sefer kesin ve kapsamlı şekilde elde etmiştir. İstanbul'un Fethi ile İpek Yolu'nun Orta Asya'dan Avrupa'ya giden kolunun Osmanlı Devleti'nin eline geçmesi, Avrupalıların yeni ticaret yolları arayışına yöneltti. Bu olay Coğrafi Keşifler'in nedenlerinden birini oluşturdu.

Çin'in "Tek Kuşak Tek Yol" projesi yeni İpek Yolu projesi midir?

Bugünlerde de İpek Yolu güzergahları ve Avrasya Heartlandı üstünden kontrol çok önem taşımaktadır.

1991 yılında Sovyetler Birliğinin yıkılışı ve Soğuk Savaş'ın sona ermesinden on yıl sonra gerçekleşen iki önemli hadise birer kırılma noktası olarak karşımıza çıkıyor. Bu hadiselerden ilki 15 Haziran 2001'de kurulan Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ), ikincisi Çin'in bunu takip eden "Tek Kuşam Tek Yol" (One Belt, One Road) projesidir (*Harita 1'e bknz*).

Hâkim olan toplumların hızlı bir biçimde zenginleştiği, stratejik öneminden dolayı çeşitli dönemlerde uğruna savaşların yapıldığı bu ticaret yolunun tekrar geçmiş çağlardaki hareketliliğine kavuşturulması son yıllarda bölge ülkelerin gündemine gelmiş bir konudur. Artık Büyük İpek Yolu ipek veya baharat ticareti yapılan bir güzergah değil. O global üretim ve ticaretin yoluna dönüşmektedir. 2013 yılında 3 - 13 Eylül tarihleri arasında Çin Devlet başkanı Xi Jinping Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ı kapsayan ziyareti esnasında Kazakistan'da Nazarbayev Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada dünyaya tarihi İpek Yolunu yeniden canlandırma girişimini kapsamlı bir biçimde duyurmuştur. Çin lideri konuşmasında karşılıklı kazan-kazan ilişkisine dayalı, bölge ülkelerini ve Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Şangay İşbirliği Örgütünü ticari bağlarla bir araya getirmek suretiyle ilişkileri geliştirecek İpek Yolu ekonomik kuşağının oluşturulmasının öneminden söz etmiştir. Bu proje ile ekonomik ilişkiler kuvvetlenirken siyasi bağların da geliştirilmesi Çin tarafından amaçlanmaktadır. Böylece proje dâhilindeki ülkeler üzerinde önemli bir siyasi etki alanı oluşturulması amaçlanmaktadır (Taner, 2020: 117-133).

Resmi olarak, Tek Kuşak Tek Yol Girişimi beş temel iş birliği alanını vurgulamaktadır:

- Kalkınma politikalarını koordine etmek,
- Alt yapı ve tesis ağlarının dövülmesi,
- Yatırım ve ticaret ilişkilerinin güçlendirilmesi,
- Finansal iş birliğinin artırılması,
- Sosyal ve kültürel değişimlerin derinleştirilmesi.

2017 yılı itibariyle proje kapsamına giren ülkeler küresel ürün ihracatının %40'ını oluşturmaktadır. Tamamlandığında koridor boyunca geçen ulaşım süresinin %12 azalması, ticaretin %2,7 ile %9,7 arasında artması, gelirleri %3,4'e oranında yükselmesi tahmin edilmektedir.

Projeye katılan ülkeler aşağıda belirtilen alanlarda altyapı yatırımları yapmayı amaçlamaktadır:

- Demiryolları,
- Karayolları,
- Havaalanları,
- Boru hatları,
- Limanlar,
- Fiber Optik İletim Hatları,
- Elektrik İletim Hatları,
- Serbest Ticaret Bölgeleri,
- Lojistik Üsler,
- Altyapı projeleri,
- Finansal Teşvikler ve Yatırımlar,
- Teknoloji transferi,

- Diğer Enerji Projeleri (Andrew, 2020).

Çin devleti bu projeye 8 trilyon dolar harclamayı hedefliyor ve projeyi öyle hazırlamışlar ki, ülkeler ve global şirketler bu pastadan payını almak için yarışmalara girsinler..

Türk Dünyasının, özellikle Türkiye'nin bu konuda bir stratejisi var mıdır?

Yok ise bu strateji ve hareketlerin yol haritası nasıl oluşturulmalı?

Türk Dünyası büyük kısmı yine de kendisinin ezeli toprakları üzerinden geçeceği kesin Tek kuşam Tek Yol Projesinin neresinde ve nasıl yer almalı? Herkes kendi payı için mücadele mi verecek veya Türk Dünyası olarak tek yumrukla müdahale mi edilecek? Bu sorular liderlerimizden ve onların strateji kurmaylarından yanıtlar beklemektedir.

Sonuç. İpek Yolu, tarihsel geçmişi ile uluslararası ilişkilerde özel ve önemli bir yere sahiptir. İpek, baharat, barut ile tarihine başlayan bu yolun günümüzde ve gelecekte de önem kazanacağı, içinde bulunduğumuz durumdan da bellidir. Tarihte ve günümüzde İpek Yolu merkezli herhangi projeler Türk yurtlarından veya Türklerin yaşadığı coğrafyadan geçmiş, geçmekte ve geçecektir. Avrasya Türk toplulukları, başta TDT olmak üzere Büyük İpek yolundaki çeşitli gelişme senaryolarına hazırlıklı olmalıdır.

Tarihsel olarak Çin'den Batı'ya kurulan politik, ekonomik ve kültürel ilişkilerde Orta Asya ve Anadolu merkezi bir rol oynamıştır. İpek Yolu ve çevresinde, uygarlık tarihi açısından önem kazanan zengin bir dünya oluştuğu görülmektedir. Bu yolun kadim geçmişte insanlığın gelişmesinde nasıl önemli yer tutmuş ise, yakın gelecekte aynı şekilde tarihin tekrar edilişinin nişanelerini görmekteyiz. İpek Yolu aracılığıyla oluşan ulaşım, iletişim ve ticarî faaliyetler Türk Dünyasının yararına gelişmesi için herhangi jeopolitik, geostratejik ve jeoekonomik girişimlere hazır olmamız lazım.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Özkan Karaca. Tarihin iz dokunduğu güzergâh: İpek Yolu. TAD, C.41/S.71, 2022, S.154-173.
2. Yılmaz Esra. "İpek Yolu'nda İpeğin Yolculuğunun Kısa Tarihi". Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. 5 (1), 2021, S.95-104.
3. Schivelbusch Wolfgang. Tastes of paradise: a social history of spices, stimulants, and intoxicants. – New York: Pantheon Books, 1992, P. 123-126.
4. Feinstein Stephen. Marco Polo: Amazing Adventures in China (Great Explorers of the World), 2009, P. 23–24.
5. Kayhan Shurubu. İpek Yolu ve Türk Dünyasının Tarihi – Bugünü- <https://www.turksam.org/detay-ipek-yolu-ve-turk-dunyasinin-tarihi-bugunu> (October, 2022).
6. Cengiz Alyılmaz. İpek Yolu ve Orhun Yazıtları, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı. 24, Erzurum, 2004, S.181.
7. Beckwith Christopher. Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present. – Princeton: Princeton University Press, 2009, P.112.
8. Taner Filiz. Çin'in küresel Tek Kuşak Tek Yol girişiminde Türkiye'nin konumu üzerine bir inceleme. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt.2 Sayı. 2. 2020, S.117-133.
9. Andrew Chatzky and James McBride. China's Massive Belt and Road Initiative Council on Foreign Relations -<https://www.cfr.org/background/chinas-massive-belt-and-road-initiative> (January 28, 2020).

TURKIY TILLAR DIALEKTOLOGIYASI

AZƏRBAYCAN DİLİ DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ARXAİK LEKSİK VAHİDLƏRİN TÜRK DİLLƏRİNDƏ PARALELLƏRİ

Sevinc SADIQOVA,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi
kafedrasının dosenti, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan,
E-mail: sevinsadigova@gmail.com

OZARBAYJON TILIDA QO‘LLANILGAN ARXAİK LEKSİK BIRLIKLARNING TURKIY TILLARDAGI PARALLELLARI

Sevinj SODIGOVA,
Ozərbayjon Davlat Pedagogika Universiteti
Ozərbayjon tilshunosligi kafedrası dotsenti,
filologiya fanları fanları doktori, Boku, Ozərbayjon,
E-mail: sevinsadigova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ozərbayjon tilining dialekt və shevalarında tarixən adabiy tilda ham qo‘llanılan bir qançha so‘z və iboralar mavjud bo‘lib, ular vaqt o‘tishi bilan asta-sekin arxaiklaşib, adabiy tildən chiqib ketgan, lakin xalqning dialekt və shevalarında, shuningdek, biz o‘rgangan G‘arbiy Ozərbayjon shevalarında qo‘llanılır. Bu so‘z və iboralarning ba‘ziləri boshqa turkiy tillarda ham adabiy tilda, ham dialekt və shevalarda qo‘llanılır. Maqolada G‘arbiy Ozərbayjon shevalarında qo‘llanılan ba‘zi leksik birliklər (deda, suisun və boshqalar) adabiy tildən keltirilən misollar və onların turkiy til və shevalardagi o‘xshashliklərini qiyosiy o‘rganish uchun jalb qildik. Olib borilayotgan tadqiqot G‘arbiy Ozərbayjon shevalari və adabiy tillari hamda turkiy tillar shevalarini tadqiq etishda ahamiyatlidir. Shuningdek, ushbu tadqiqot turkiy tillarning tarixiy leksikologiyasi, tarixiy dialektologiyasi və tarixiy grammatikasini o‘rganish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: Ozərbayjon tili, dialekt, sheva, turkiy tillar, arxaizm, leksik birlik, leksik paralellar, adabiy til.

ПАРАЛЛЕЛИ АРХАИЧЕСКИХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В ДИАЛЕКТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И СИМВОЛЫ В ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ

Севиндж САДИГОВА,
Доцент кафедры азербайджанского языкознания
Азербайджанского государственного
педагогического университета,
кандидат филологических наук,
Баку, Азербайджан,
E-mail: sevinsadigova@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В диалектах и говорах азербайджанского языка есть ряд слов и выражений, которые исторически употреблялись также и в литературном языке, но с временем они постепенно архаизировались и вышли из литературного языка, но употребляются в диалектах и говорах азербайджанского языка, а также в изученных нами западно-азербайджанских говорах. Некоторые из этих слов и выражений используются в других тюркских языках, как в литературном языке, так и в диалектах и говорах. В статье мы привлекли некоторые лексические единицы, употребляемые в западно-азербайджанских говорах (деда, суйсун и др.), к сравнительному изучению с примерами приведенными из литературного языка и их параллелями в тюркских языках и диалектах. Проведенное исследование важно с точки зрения изучения западно-азербайджанских говоров и литературных языков и диалектов тюркских языков. Также это исследование важно с точки зрения изучения исторической лексикологии, исторической диалектологии и исторической грамматики тюркских языков.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, диалект, говор, тюркские языки, архаизм, лексическая единица, лексические параллели, литературный язык.

PARALLELS OF ARCHAIC LEXICAL UNITS USED IN AZERBAIJANI DIALECTS AND SYMBOLS IN TURKIC LANGUAGES

Sevinj SADIGOVA,

Associate Professor of the Department of Azerbaijani Linguistics

Azerbaijan State Pedagogical University,

Candidate of Philology, Baku, Azerbaijan,

E-mail: sevincsadigova@gmail.com

ANNOTATION

There are a number of words and expressions in Azerbaijani language dialects and accents, which were historically used in the literary language, but over the time, they gradually became archaic and left the literary language. It reminded in the dialects and accents of language, as well as in the studied West Azerbaijani accents. Some of these words and expressions are used in other Turkic languages, both in the literary language and in dialects and dialects. In the article, we involved some lexical units used in Western Azerbaijani dialects (deda, suisun, etc.) for a comparative study with examples given from the literary language and their parallels in Turkic languages and dialects. The conducted research is important from the point of view of studying Western Azerbaijani dialects and literary languages and dialects of Turkic languages. Also, this study is important from the point of view of the study of historical lexicology, historical dialectology and historical grammar of the Turkic languages.

Key words: Azerbaijan language, dialect, accent, turkish languages, archaism, lexical units, lexical parallels, literary language.

Giriş. Dilçilik ədəbiyyatında, demək olar ki, bütün müəlliflər dil – danışq dili haqqında fikir bildirmiş, onun xüsusiyyətlərindən bəhs etmişlər. Danışq dilinin qeyri-adi çoxşaxəli fenomen olduğunu qeyd edən mütəxəssislər dilin həqiqi mahiyyətini anlamaq üçün onun müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirilməsini zəruri hesab etmiş, dilin quruluşu, dil sisteminin elementlərinin hansı münasibətdə olması, dilxarici amillərin onu hansı təsirlərə məruz qoyması, tarixi inkişaf prosesində hansı səbəblərə görə dildə dəyişikliklərin baş verməsi, cəmiyyətdə dilin hansı konkret mövcudolma formaları və funksiyaları əldə etməsinin araşdırılmasını vacib

saymışdılar. Dil canlı orqanizmə bənzədilir, onun lüğət tərkibində ayrı-ayrı leksik vahidlər yaranır, yaşayır və işləklidən düşür, obrazlı desək, ölür. Dilin lüğət tərkibində, leksik sistemində dəyişmələrin olması qanunauyğun bir haldır. Dilin lüğət tərkibinin aktiv hissəsindən çıxan leksik vahidlərin bir qismi onun passiv fonduna keçir.

Azərbaycan ədəbi dilinin müasir lüğət tərkibini araşdıraraq dilin qədim dövrləri ilə müqayisələr apararkən, bir sıra fərqli cəhətlərin mövcud olduğunu müşahidə edirik. Dildə bu qəbildən olan dəyişikliklərin olması çox təbii haldır, çünki hər bir dilin leksik tərkibində zaman ötdükcə dəyişmələr olur, bu proses birdən-birə deyil, tədricən baş verir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində gedən dəyişmə prosesinin bir istiqaməti dilə yeni sözlərin daxil olmasıdır, digər bir istiqaməti də dildə müəyyən sözlərin istifadəsinin getdikcə məhdudlaşması, tədricən dildən çıxmasıdır. Sözlər köhnələrək, arxaikləşərək dildən çıxır. Ədəbi dildə arxaikləşən sözlərin bir hissəsi bütövlükdə dil baxımından köhnələrək işləkliyi itirir, həm ədəbi dildən, həm də onun dialekt və şivələrindən çıxır, bir hissəsi isə yalnız ədəbi dil baxımından köhnələrək, dilin bu və ya digər dialekt və şivələrində işləkliyi qoruyub saxlayır.

İctimai hadisə olan dil cəmiyyətdə formalaşmış, cəmiyyət inkişaf etdikcə, ayrı-ayrı dillər də inkişaf edərək zənginləşmişdir. Cəmiyyətin inkişaf tempinə müvafiq olaraq, dildə mütəmadi olaraq yeni sözlər yaranır, həmçinin dildə mövcud olan müəyyən sözlər öz işləkliyi, əhəmiyyətini itirərək dilin lüğət tərkibindən çıxır. Dilin leksik tərkibi cəmiyyətin həyatında baş verən bütün dəyişiklikləri birbaşa əks etdirir. Dildə yavaş-yavaş iki proses baş verir – yeni sözlər meydana çıxır və ayrı-ayrı söz və ifadələr işləklidən düşür. Dilin lüğət tərkibinin tarixi inkişafını, leksik vahidlərin artımı və ya işləkliyi itirərək köhnəlməsi prosesini tarixi leksikologiya tədqiq edir.

Hər hansı söz və ifadənin köhnəlməsi, bir qayda olaraq, dilxarici amillərdən asılıdır. Bu dilxarici amillər (ictimai-iqtisadi formasiyaların dəyişməsi, elmi-texniki tərəqqi və s.) dildə mürəkkəb proseslərin baş verməsinə səbəb olur ki, həmin proseslər nəticəsində də bir qisim söz və ifadələr köhnələrək istifadədən çıxır. “Hər bir sözün taleyi onun ifadə etdiyi məna ilə, xidmət etdiyi xalqın düşüncəsi ilə bağlı olur. Bütün bunlara əsasən də sözün köhnəlməsi obyektiv qanunauyğunluq əsasında meydana çıxır” (Qurbanov, 2003: 215).

Müasir ədəbi dil baxımından sözlərin arxaikləşməsini müəyyənləşdirmək üçün, həmin sözlərin vaxtilə ədəbi dildə işlənməsini klassik ədəbiyyatdan gətirilən nümunələrlə sübut etmək olar. Klassik Azərbaycan ədəbi dilinin XIII-XVI əsrlər mərhələsində lüğət tərkibində qədim türk sözlərinin geniş işlənmə tezliyinə malik olmasını, bunların əksəriyyətinin Orxon-Yenisey abidələrində, “Qutadğu bilig”, “Divanü lüğət-it türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və b. mənbələrdə işləndiyini qeyd etmək olar.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənen arxaik leksik vahidlərin türk dillərində paralelləri. Biz tədqiqatımızı Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələri üzərində deyil, Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri üzərində aparmışıq. Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində ədəbi dilimizdən fərqlənən bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur ki, bunların da böyük bir qismi leksik qatdadır.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf yolunun müxtəlif mərhələləri ilə bağlı bir sıra leksik vahidlər qorunub saxlanmışdır. Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin leksikasında da müasir ədəbi dil ilə müqayisədə arxaikləşmiş xeyli miqdarda söz və ifadələrə təsadüf edilir. Dialekt və şivələrdə işlənen, lakin müasir ədəbi dil baxımından arxaikləşən söz və ifadələrin müəyyənləşdirilməsinin ən doğru yolu onların yazılı abidələrdə tapılması, müqayisə edilməsi, qarşılaşdırılması, təhlil edilməsidir. Dilin inkişafının bütün

mərhələlərini ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirmək üçün, məlumdur ki, ədəbi dil faktları yetərli deyildir, dialekt materiallarının da araşdırılması zəruridir. Məhz bu qarşılıqlı araşdırma nəticəsində dilin tarixi inkişafını müəyyən dərəcədə ardıcıl izləmək mümkündür.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən, müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşmiş olan isimlər leksik-semantik zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatımızda Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən, ədəbi dildə arxaikləşmiş isimləri leksik-semantik mənalarına görə insan məfhumu ilə bağlı qrupunu araşdırmağı məqsəduyğun hesab etdik. Bu qrupa daxil olan sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1.Şəxs və qohumluq münasibətlərini bildirən arxaik isimlər; 2.İnsanın bədən üzvlərinin adını bildirən arxaik isimlər.

1.Şəxs və qohumluq münasibətlərini bildirən arxaik isimlər: Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin leksik tərkibini araşdırarkən, bu leksik tərkibin türk leksikasının ən qədim qatlarını özündə qoruyub saxlamasının şahidi oluruq. Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən şəxs və qohumluq münasibətlərini bildirən isimlərə misal olaraq, ağabacı (böyük qardaşın arvadı; Göyçə), ağainnə (nənə; İrəvan), ağamirzə (böyük qayın; İrəvan), akqa (qardaş; Ağbaba), bəbə (təzə doğulan uşaq; əks.şiv.), cancanı (böyük əminin arvadı; İrəvan), ciji (ana; Qaraqoyunlu), çağa (yenicə dünyaya gəlmiş körpə; Göyçə), çiçə (nənə; Zəngibasar), dadaş (böyük qardaş, ata; İrəvan, Dərələyəz, Ağbaba (burada həm də baba mənasında)), dayıcanı (dayı arvadı; Vedibasar), elti (qayın arvadı; əks.şiv.), giyəv// gəv// göy (kürəkən; Zəngəzur, İrəvan, Göyçə), qağa (ata, qardaş; Göyçə), torun (nəvə; Ağbaba), turalğa (qohum-əqrəbə; Ağbaba), urux (nəsil; Ağbaba) və s. göstərmək olar. Bunlardan bir qismi tarixən ədəbi dildə işlənmiş, sonradan ədəbi dildə arxaikləşərək dialektal səviyyədə qalmışdır.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən, şəxs və qohumluq münasibətlərini bildirən arxaik isimləri qan qohumluğu bildirən (dədə, baba// bava, ağa// aka, lələ, gədə, aba// ava// əpə və s.) və nikah qohumluğu bildirən (gəv// göy// küyəkü, yengə, deyikli, dodu, xatun, adaxlı, uruğ və s.) isimlər kimi qruplaşdırmaq olar. Müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə bunlardan bir qismi leksik-semantik, bir qismi isə semantik arxaizmlərdir.

Dədə leksemi şivələrin əksəriyyətində həm ata mənasında, həm də ağsaqqal, sözü sayılan, hörmət edilən şəxs mənasında işlənir; məs.: Məclisə Dədə Mamedə də çağırımıxdıx (Dər.); Gəlin qayıdıf dədəsi öyünə (Karv.).

Bu leksik vahid “Kitabi-Dədə Qorqud”da da məhz həmin mənada işlənmişdir: “Zira Dədə Qorqud vilayət issi idi, diləgi qəbul oldu” (Kitabi, 2004: 59). Ana kitabımız olan dastanda işləndiyi mənada bu söz əsrlər boyu işlənmiş, Dədə Ələsgər, Dədə Şəmşir kimi söz və hörmət sahibi olan insanların adında yaşamışdır. Müasir dövrümüzdə Qərbi Azərbaycandan olan Dədə Həsən, Dədə Mamed, Dədə Camal və b. el ağsaqqalları bu titulun daşıyıcıları olmuşlar. Bir faktı da qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində dədə sözü qardaşa, hətta kiçik qardaşa müraciətlə, bəzən doğma münasibət göstərilən qohumlara (kişi qohumlara) müraciətlə də işlədilir. Bu leksem V.V.Radlovun (Радлов, 1893: III,2,1640) lüğətində qeydə alınmışdır. Müasir ədəbi dildə bu leksem daha çox dədə-baba qoşa sözünün tərkibində işlənməkdədir. Türkiyə türkcəsində dədə sözü atanın atası, ananın atası mənalarında işlənir.

Ağbaba dialektində baba sözü ata mənasında işlənir; məs.: Gejdənnərim babamı idaraya çağırıflar, gəlmi:f hələm (Ağb.). Müasir ədəbi dildə atanın və ananın atası mənasında işlənən bu söz Ağbaba dialektində tarixən ifadə etdiyi semantika ilə, ata mənasında işlənir, valideynlərin atasını bildirmək üçün də baba, həm də qoja baba birləşməsindən (Qoja bavam 1918-ci ildə iki yaşında Aparan rayonunun Ağbavıya qaşqın gəliflər) istifadə olunur.

Müxtəlif dövrlərdə ədəbi dildə də bu leksem ata mənasında işlənmişdir: “Babasına çağırub soylar, görəlīm, xanım, nə soylar” (Kitabi, 2004: 78); “Baba oğul qazanur ad için” (Kitabi, 2004: 82) və s. Nümunələrdən göründüyü kimi, bu leksem tarixən ata mənasını ifadə etmişdir, müasir ədəbi dildə semantik arxaizmdir.

Türk dillərinə aid lüğətlərdə (Древнетюркский, 1969: 76; Севортян, 1974: 10) ata mənasında izah olunmuşdur. E.V.Sevortyan (Севортян, 1974: II, 10-11) baba sözünün türkmən, türk, Azərbaycan, qaqauz, krım-tatar, karaim dillərində, türkmən, türk, Azərbaycan, özbək, altay dillərinin dialektlərində ata mənasında işləndiyini qeyd etmişdir.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində ata mənasında işlənən leksik vahidlərdən biri də ağadır. Ağa leksemi Dərələyəz, İrəvan dialektlərində ata mənasında, bəzən böyük qardaş, ata əvəzi qardaş mənasında da işlənir; məs.: Ağam yığmışdı bizi başna, olannan-keçənnən söypət edirdi (Dər.); Ağamın dedi-yi qanunıydı bizə (Ved.). Tarixən ədəbi dildə də həmin semantika ilə işlənmişdir: “Ağa Qazanı namusını sındırayınmı?” (Kitabi, 2004: 45); “Ünüm anla mənim, sözüm diqlə, ağam Qazan” (Kitabi, 2004: 78) və s. Hər iki nümunədə oğulun atasına ağa deməsi əks olunur. V.V.Radlovun lüğətində (Радлов, 1893: I, 1, 96) bu söz böyük qardaş mənasında izah olunmuşdur.

Bu leksem aka fonovariantında Dərələyəzin Gülüdüz şivəsində ana, əkə fonovariantında Ağbaba, Göyçə dialektlərində yaşlı, təcrübəli adam mənasında, həmçinin əkə-bükə mürəkkəb sözünün tərkib hissəsi kimi də işlənir; məs.: Kəndimizdəyi əkə-bükə arvatdarın sözü-bezi heş k`utarmazdı (Ağb.). Bəzən azyaşlı, lakin yaşından çox bilən, yaşından-başından böyük sözlər danışan oğlan və qızlar haqqında da, istehza ilə bu söz işlədilir. Əkə sözü bəzi hallarda yaşlı heyvanlara da aid edilir.

Bu söz bu gün ədəbi dildə loru söz kimi qəbul edilən, böyük, iri sözlərinin sinonimi olan yekə sözü ilə eyni mənşəlidir. Vaxtilə türk dillərində aktiv şəkildə işlənən bu leksem özbək dilində əkə, osmanlı türkcəsində akay şəklində böyük qardaşa, ataya edilən müraciət formasıdır. Qədim türk yazılı abidələrində də işlənən bu sözə müasir türk dillərinin bir qisminə rast gəlinir. Oyrot dilində aka abaqay şəklində böyük qardaşın arvadına, abakay şəklində isə arvada deyilir. Bu leksemin əkə, aka, akka variantlarında ata, böyük qardaş, yaşca böyük qohum, baba, əmi mənalarında özbək, türkmən, qırğız, qaraqalpaq, tatar, uyğur və s. dillərin dialektlərində işlənməsi qeyd olunur (Севортян, 1974: I, 121). M. Kaşğari bu sözü böyük bacı (Kaşğari, 2006: I, 151, 154), əkəç leksemini isə uşaqlıqdan dərrakə və zirəklik göstərən qız (Kaşğari, 2006: I, 125) mənasında izah etmişdir. Qazax dilində qardaş mənasında ağa (ədəbi dildə) və aka (dialekt variantı) leksemləri işlənir. Müasir türk dillərindən daha çox özbək dili üçün səciyyəvi olan bu sözə Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Azərbaycan, 2007: 177; Mirzəyev, 2003: 308) rast gəlinir. Bakı dialektində bu leksik vahid əkec (Əkec arvaddar kimi danışır) fonetik variantında işlənir.

Aba// ava// əpə// əbə leksemi Ağbaba, Dərələyəz, Göyçə dialektlərində, Qaraqoyunlu şivəsində ana, İrəvan dialektində nənə, ananın anası mənalarını ifadə edir; məs.: Abam adılı əzizdəməzdı bizi (Ağb.); Zeynalabdının abası avırtıdax oğluna cəvərə verip göndərdi sizə (Dər.); Əbəm rəhmətə gedib, sabah birinci adnasıdı (Əşt.). Ağbaba dialektində bu söz ata mənasında da işlənir. Bu leksik vahid ədəbi dil üçün səciyyəvi olmamış, nadir hallarda işlənmişdir: “Qızun atası mundan xəbərdar olub, qızını əbələr ilə dişilərə ərz etdi” (Əzizov, 2016: 210). E.Əzizovun XVI əsrə aid “Şeyx Səfi təzkirəsi”ndən verdiyi bu nümunədən başqa, ədəbi dil materiallarında bu leksik vahidin işlənməsini hələ ki müşahidə etmədik. Dialektoloji ədəbiyyatda (Azərbaycan, 2007: 11;

Mirzəyev, 2003: 308; Bayramov, 2011: 32) bu sözün həm ata, həm də ana, nənə, böyük bacı kimi mənalarda işlənməsi qeydə alınmışdır.

Qədim türk yazılı abidələrində bu leksik vahid böyük qohum, rütbə bildirən söz və şəxs adı mənasında işlənmişdir. Q.Kazımov aba sözünün şumercə atalar, kalmıkca ata, Azərbaycan şivələrində ana mənasında işləndiyini qeyd edərək, həmin sözün şumercədə cəmdə olmasının, türk dillərində isə həm ata, həm də ana mənası verməsinin bu sözün, ümumiyyətlə, valideyn mənasında işlənməsini göstərdiyini qeyd etmişdir (Kazımov, 2004: 143). Ata mənasında aba sözünə türk, türkmən, balkar, uyğur dillərində, ana mənasında (müxtəlif fonovariantlarda) isə tuva və s. dillərdə rast gəlinir. Karaim dilinin krım dialekti üçün “ata” mənasında baba termini xarakterik olduğu halda, burada aba lekseminə də təsadüf edilir. Türk dillərinin dialektlərində aba, tuva dilində ava, türkmən dilinin bütün dialektlərində afa, qırğız, qazax, qaraqalpaq, uyğur dillərində və özbək dilinin dialektlərində apa şəklində “ana” mənasını ifadə edir.

O.T.Molçanova aba sözünü ata, böyük qardaş, hörmət mənasında müraciət forması kimi (Молчанова, 1982: 256), N.A.Baskakov əmi, atanın qardaşı kimi izah edir (Баскаков, 1992: 216). Türk dillərinə aid lüğətlərdə (Kaşğari, 2006: I, 151; Древнетюркский, 1969: 1; Радлов, 1893: I, 1, 620; Севортян, 1974: I, 54-55) də bu leksik vahid qeydə alınmışdır.

Ağbaba, Dərələyəz, İrəvan, Göyçə, Dağ Borçalısı dialektlərində yengə sözü əmiarvadı, dayıarvadı, qardaşarvadı mənalarını ifadə edir; məs.: A Mənsu rə yengə, bizə Əlejsənmi? (Dağ Bor.); Əmim yengəmə tərindi möykəm (Basark.). Qərbi Azərbaycanın bütün dialekt və şivələrində bu söz həm də toy günü gəlini bəy evinə müşayiət edən qadın mənasında işlənir. Tarixən ədəbi dildə bu leksem hər iki mənada işlənmişdir: “Qısırca yengə derlər, bir xatun vardı” (Kitabi, 2004: 56). M.F.Axundovun yaradıcılığında da “Onun da sağ və solunda yengələr var” nümunəsində yengə sözü ikinci mənasındadır, lakin dastandan gətirdiyimiz nümunədə söz birinci mənasında işlənmişdir, çünki ən qədim dövrlərdən bu günə qədər yaşayan adətə görə, övladı olmayan (qısır) qadının gəlini bəy evinə müşayiət etməsi yolverilməzdir.

Bu leksem Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri ilə yanaşı, Başkeçid, Goranboy, Qazax, Qax, Tovuz, Zaqatala dialekt və şivələrində qardaşarvadı mənasında işlənir (Azərbaycan, 2007: 548). Türk dillərinə aid lüğətlərdə (Древнетюркский, 1969: 256; Kaşğari, 2006: III, 329; Радлов, 1893: IV, 1, 70) yengə sözü qeydə alınmış və böyük qardaşın və ya əminin arvadı kimi izah olunmuşdur.

Nikah qohumluğu bildirən sözlərdən biri də İrəvan, Dərələyəz, Zəngəzur dialektlərində işlənən, qızın əri, bacının əri mənalarını ifadə edən gıyəv// gəv// kəv sözüdür; məs.: Zöhrənin kəvini gördüm, anqullağı çıxıp lap (Zəngib); Gəv ā: tafşır, malları götürüp gəlsin (Qarak.). Qərb qrupu dialekt və şivələrinin xüsusiyyətlərini daşıyan dialekt və şivələrdə (Göyçə, Dağ Borçalısı, Qaraqoyunlu) isə bu leksem göy fonovariantında işlənir; məs.: Yetərin göyü zaha arvadın qoyuf getdi Uru setə (Karv.). Gəv// gıyəv// göy variantlarında kürəkən mənasında işlənən bu söz Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələri üçün xarakterliyi ilə seçilir.

Bu leksem ədəbi dildə az işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında daha çox göygü fonovariantında: “Xan babamın göygisi, qadın anamın sevgisi” (Kitabi, 2004: 30); “Göygü atsa, “Əlün qurısın, parmaqların çürisün, hey, doñuz oğlı doñuz, – derdi, – göygülərə qurban ol!” – derdi” (Kitabi, 2004: 70); həmçinin, güyəgü variantında: “Güyəgü oğul olmaz” (Kitabi, 2004: 20); “Dastani-Əhməd Hərəmi”də də güyəgü variantında: “Güyəgüyə də anda sağdıc oldı” (Dastani, 2004: 85) işlənmişdir. “Oğuznamə”də də kürəkən və ya yeznə anlayışında güyəgü leksemi var: “Kölən yoğ isə, güyəgün də mi yoq? Güyəgün yoğ isə köpəgin də mi yoq?” (Oğuznamə, 2006: 55). Ədəbi dil nümunələrindəki göygü// güyəgü şivələrdəki göy// gəv// kəv

leksemləri ilə fonosemantik tərkiblidir. Bu leksem Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrinin leksikasında müxtəlif fonovariantlarda işlənir: gəv// giyəv (Şərur), giyəv (Culfa), giyo:// giyov (Quba), göy (Qazax, Tovuz, Marneuli, Dmanisi, Göyçay) “kürəkən”; gəv (Şahbuz), göy (Şəki) “yeznə”; giyav//giyo (Dərbənd). Naxçıvan şivələrində gəv yeznə, giyəv kürəkən mənasındadır (Əhmədov, 2001: 52).

Qərbi Azərbaycan, həmçinin dilimizin digər dialekt və şivələrindəki bu leksem türk dilində ər, nişanlı, kürəkən mənasında güvey, türkmən dilində гиев (kürəkən, nişanlı), qaqaüz dilində guvaa (kürəkən) formasında işlənir.

Bu leksem Orxon-Yenisey abidələrində və “Qutadqu bilig”də küdağü, tuva dilində кубээ, xakas dilində кизо, кузее, qırğız dilində куйоо, qazax dilində куйеу, qaraqalpaq dilində күйеу, özbək dilində күев fonetik variantlarında nişanlı, kürəkən mənalarında qeydə alınmışdır. Qırğız dilində, həmçinin eyni mənada куйоон bala, qaraqalpaq dilində isə күйеу bala leksik vahidi işlədilir. Türkmən dilində bu köklə bağlı valideynlərinin yanında nişanlısına baş çəkmək mənasında гиевлейиш, гиевлели, гиевчилемек kimi feillər də mövcuddur. V.V.Radlov (Радлов, 1893: II, 1, 1432, 1485), E.V.Sevortyan (Севортян, 1974: III, 44) bu sözü qeydə almış, L.A.Pokrovskaya kürəkən və köyü leksələrinin etimoloji baxımdan əlaqəli olduğunu zənn etmişdir. Belə ki, moqol dilindəki хурьге(н) sözündəki n davamlı deyil və o, qədim abidələrdəki küdogü leksemə yaxın tələffüz olunur (Покровская, 1964: 63). Lakin tədqiqatçı bunlar arasındakı etimoloji bağlılığı sübut edən möhkəm əsasın olmadığını da əlavə edir.

Uruş leksemi Ağbaba, Zəngəzur dialektlərində nəsil mənasında işlənir; məs.: Namazalı xəşilyeyənnər uruğunnandı (Ağb.); Seyfilla uruğinnan heş kim qalması, geşmişdə qırıldı hammi (Meğ.).

Ədəbi dildə uruğ leksemi az hallarda işlənmişdir: “Aslan uruğı, sultan qızı, öldürməgə mən səni qıyarmıdım?!” (Kitabi, 2004: 117). Bu leksem ədəbi dil üçün səciyyəvi olmamışdır.

Dialektoloji ədəbiyyatda (Azərbaycan, 2007: 519; Bayramov, 2011: 391) bu leksik vahidin həm Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində, həm də Biləsuvar, Göyçay, Qax, Sabirabad və b. şivələrdə işləndiyi qeyd olunmuşdur.

Uruğ sözü ilkin forma və məna xüsusiyyətini saxlamış qədim türk sözüdür. Qədim türk yazılı abidələrində də işlənmişdir: “Bunça isig-küçig birtükğärü sakınmatı, türk bodun ölüräyin, uruğ sıratayın, -tir ermis, yokadu barır ermis (Xudiyev, 2015: 200). Uruğ – nəsil, soy, qəbilə, uruğ özlüğü – qohumlar, qudalar, uruğ kadaş – qohumlar, uruğ tariğ – qohum-qəbilə, tayfa-toluq kimi izah olunur. Uruğ sözü toxum mənasında urıq (qazax, qaraqalpaq), urıq (qırğız, uyğur), uruğ (özbək); tayfa, nəsil mənalarında isə özbək və qırğız dillərində işlənir. Müasir türkmən ədəbi dilində уруг nəsil, уруг аксақгалы, уруг вашы, уруг dili, уругдаш ifadələrinə rast gəlinir. Türk dilləri arasında güclü mövqə qazanmış bu leksem ərəb mənşəli ola bilməz. Hesab edirik ki, uruq sözü toplamaq, yığmaq mənalı ır kökünün -uğ şəkilçisi ilə birləşməsindən yaranmışdır. Bu leksem türk dillərinə aid lüğətlərdə (Древнетюркский, 1969: 615; Севортян, 1974: I, 133) də qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən semantik arxaizmlərdən biri də kişi sözüdür. Ədəbi dildə cins anlayışı bildirən bu söz Dərələyəz dialektində həm də qadınlara müraciətlə işlənir; məs.: A kişi, işin yoxdu, arvatsan, otu arvat yerində, hər şeyə qarışma (Dər.).

Tarixən ədəbi dildə də bu leksem cins anlayışı ilə yanaşı, ümumilikdə insan mənasında da işlənmişdir: “Anası aydır: Anam kişi, qızım kişi” (Kitabi, 2004: 114); “Basat altunlu günlügin tiküb oturur ikən gördilər ki, bir xatun kişi gəlür” (Kitabi, 2004: 127); “Sığursa kişi dənizi irmağa

yaramaz” (Qazi, 2005: 156); “Qafil kişi ömrünü verür hiç yerə yelə” (Qazi, 2005: 442) və s. Türkiyə türkcəsində də bu leksik vahid cins anlayışı deyil, adam, insan mənasında işlənir.

2. İnsanın bədən üzvlərinin adını bildirən arxaik isimlər: Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən leksik vahidlərin bir qismi insanın bədən üzvlərinin adını bildirən isimlərdir. Bunlara aya (ovucun içi; Göyçə), bacax (ayaq, ayağın dizdən aşağı hissəsi; İrəvan), bağanax (ayaqların bədənə birləşdiyi yer; Göyçə), bağır (qaraciyər, ürək; büt.şiv.), bəñ (xal; Ağbaba, Dağ Borçalısı), bilə (ovuc; Zəngəzur), boşböyür (qarın boşluğunun sol hissəsi; Göyçə, İrəvan), cəvcə// cəhənk (ağzın yan tərəfləri; Zəngəzur// İrəvan), cıynax (insanın kürək nahiyəsində çiyin qola birləşdiyi hissə; İrəvan), ənsə (boyun; Ağbaba, Zəngəzur), xəməxəx` (boğaz; Göyçə), ximirçəx` (hülqum, boğaz; İrəvan), ifliy (bel sütunu; Göyçə, Dağ Borçalısı), kəfkən (pırtlaşıq saç; Göyçə), kəkil (başı qırıxdırarkən ön tərəfdə saxlanan saç; əks.şiv.), qarı (qolun dirsəkdən yuxarı hissəsi; Ağbaba, Göyçə), qıl (tük; əks.şiv.), qılça (ayaq, ayağın dizdən aşağı hissəsi; əks.şiv.), sırt (bel; Dağ Borçalısı), süysün (boyun; əks.şiv.), öfgə// öykə (ağ ciyər; İrəvan, Ağbaba, Göyçə, Dərələyəz) və s. misal göstərmək olar. Bunlardan aya, bağır, bən, ənsə, süysün, qarı, qıl, öfgə leksemləri ədəbi dildə də işlənmişdir.

Aya leksemi Göyçə dialektində ovucun içi mənasında işlənir; məs.: İncavara Oruş çıxardı ayasına batan çarpanayı (Çəm.).

Ədəbi dildə bu leksik vahid az hallarda işlənmişdir: “Ərənlər əvrəni Qaracıq çoban sapanının ayasına daş qodı, atdı” (Kitabi, 2004: 39); “Çobanın daşı dükəndi; qoyun deməz, keçi deməz, sapanın ayasına qor atar, kafiri yıqar” (Kitabi, 2004: 39). Görünür ki, burada bənzətmə mənasında, sapanın içi ovucun içinə bənzədilmişdir. Aya leksik vahidinə qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlinir: “Aya – ovuc; aya yapmak - əlini əlinə vurmaq, əl çərik çalmaq” (Малов, 1951: 460). “Qədim türk lüğəti”ndə eyni mənada izah edilmişdir: “aja-ovuc: ajaça aş bermiş – ovuc (boyda) yemək vermiş; aja teg jap jazı tüp tüz közünür – ovuc içi kimi tamamilə düz və hamar görünür” (Древнетюркский, 1969: 25). Aya leksik vahidinə Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının türk dilinə tərcüməsində də rast gəlik (Фазылов, 1971: 306). M. Kaşğarının (Kaşğari, 2006: I, 150), V.V. Radlovun (Радлов, 1893: I, 1, 199), E.V. Sevortyanın (Севортян, 1974: I, 100-101) lüğətlərində aya ovuc mənasında izah edilmişdir.

Bəñ sözü Ağbaba, Dağ Borçalısı dialektlərində xal mənasında işlənir; məs.: Sufatındayı bəñi ḥərən kimi xatıradım onu (Dağ Bor.). Ağbaba dialektində xallı mənasında bənəx` sözü işlədilir.

Ədəbi dil nümunələrində az hallarda işlənmişdir: “Bənini gördümü dedüm: bu hindu bunda nədür?” (Qazi, 2005: 43); “Yanağında qara bən qərrib imiş” (Qazi, 2005: 689); “Nafeyi-Çinü Xətadır bənlərin, Daneyi-dami-bələdir bənlərin” (Nəsimi, 2004: II, 284); “Sirrini şol qara bənin çünki yanağı şərh edər” (Nəsimi, 2004: 155); “Qaşi əgri, boyu doğru, gözü oğru, bəni filfil” (Nəsimi, 2004: 114) və b. yaradıcılığında işlənmişdir.

Bu söz Qazax dialektində işlənir (Azərbaycan, 2007: 50). Müasir türk dilində bən sözü eyni mənada işlənir. Bu leksik vahid bənəkli sözünün tərkibində qaqauz dilində xallı, ala-bula mənalarını ifadə edir: “Ал бана бир фистан, гөктеки булутлар гиби, бенекли ердеки чичекләр гиби” (Покровская, 1964: 93). Nümunənin məzmunundan aydın olur ki, buradakı bən sözü “xal” mənasında işlənmişdir. V.V. Radlov bu sözü “xal, ləkə” mənalarında izah etmişdir (Радлов, 1893: IV, 2, 1584).

Nəticə. Müasir ədəbi dildə işlənməyən hər hansı bir sözə həm klassik ədəbiyyatımızda, həm də Azərbaycan dilinin bu və ya digər dialekt və şivələrində rast gəliklə, bu qəbildən olan leksik vahidlər ədəbi dil baxımından arxaikləşmiş qədim ünsürlərdir. Müəyyən bir leksemin yazılı

abidələrdə işlənməsi həmin sözün qədimliyinə, müasir şivələrdə işlənməsi isə bu sözün tarixən Azərbaycan dilinə mənsub olmasına dəlalat edir. Bu tip leksik vahidlərə nəinki Azərbaycan dilinin bu və ya digər dialekt və şivəsində, həmçinin digər türk dillərinin həm ədəbi dillərində, həm də dialekt və şivələrində rast gəlinir. Azərbaycan ədəbi dilinə aid mənbələr üzərində apardığımız araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, bu tip vahidlər XVII əsrə qədər ədəbi dildə aktiv şəkildə işlənmiş, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində bunların işlənmə tezliyi tədricən zəifləmiş, XVIII əsrdən sonra isə əksəriyyəti ədəbi dildən çıxmış, lakin Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində, həmçinin digər türk dillərində həm ədəbi dil səviyyəsində, həm də dialekt və şivələrdə qalmışdır.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 568 səh.
  2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. – Bakı”, “Elm və təhsil”, 2011, 440 səh.
  3. Dastani-Əhməd Hərami. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 120 səh.
  4. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. – Bakı: “Atilla”, 2001, 170 s.
  5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. – Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 348 səh.
  6. Xətayi Ş.İ. Əsərləri. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005, 384 səh.
  7. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. – Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 596 səh.
  8. Qazi Bürhanəddin. Divan. – Bakı: “Öndər” nəşriyyat”, 2005, 728 səh.
  9. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II c. – Bakı, 2003.
  10. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. I c. – Bakı: “Ozan”, 2006, 512 səh.; II c., Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.; III c. – Bakı: “Ozan”, 2006, 400 səh.
  11. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. – Bakı, 2004.
  12. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. -Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
  13. Kişvəri. Əsərləri. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 176 səh.
  14. Mirzəyev H. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri. – Bakı: “Elm”, 2003, 360 səh.
  15. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. I c. – Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 səh.
  16. Oğuznamə. – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 216 səh.
- Rus dilində:
17. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. – Баку: «Язычы», 1992, 280 стр.
  18. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969, 676 стр.
  19. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – Москва-Ленинград, Изд. Академии Наук СССР, 1951, 447 стр.
  20. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. – Издательство Саратовского Университета, 1982, 256 стр.
  21. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. – Москва: Издательство «Наука», 1964, 298 стр.
  22. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.І, ч.1. – СПб, 1893, 968 стр.; 1896, т.І, ч.2, 762 стр.; т.ІІ, ч.1. – СПб, 1893, 968 стр.; т.ІІІ, ч.1. – СПб, 1893, 968 стр.; т.ІІІ, ч.2. – СПб, 1893, 968 стр.
  23. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). – Москва: Издательство «Наука», 1974, 767 стр.
  24. Фазылов Э. О словаре «Хосров и Ширин» Кутба. Тюркская лексикология и лексикография. – Москва: «Наука», 1971, 312 с.

TURKIYSHUNOSLIKKA OID TADQIQOTLARDA DIALEKTAL BIRLIKLARNING O‘RGANILISH MASALALARI

Shavkat MAHMADIYEV,
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
SamDU, Samarqand

ANNOTATSIYA

O‘zbek tilshunosligida ham xalq og‘zaki ijodi namunalarini o‘rganish, ularni to‘plash va tasniflash masalalari uzoq tarixga ega. Bu boradagi manbalar haqida gap ketganda, so‘zsiz, XI asrda Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yaratilgan “Devonu lug‘otit turk” asari alohida o‘rin tutadi. Asar matnida xalq og‘zaki ijodi janrining deyarli barcha ko‘rinishlariga oid namunalar: maqollar, xalq qo‘shiqlari, ertaklar, afsonalar, rivoyatlar, urf-odat va marosimlarni ifodalovchi til birliklari, ularning izohlari o‘rin olgan. Bundan tashqari, tarixiy lug‘atlarimizda dialektal birliklarni o‘rganish, tahlil qilish va boshqa tillarda tarjima qilish ham izohlash borasida ko‘pgina ishlar amalga oshirilgan. Ushbu kichik tadqiqotda turkiy tillar tarixida dialektal birliklarning tadqiqi tarixi, maqsad va vazifalari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: dialektal birliklar, maqollar, xalq qo‘shiqlari, “Muqaddamat al-adab”, “Devonu lug‘otit turk”, Zamaxshariy, Koshg‘ariy, Xo‘ja Ishaq afandi.

ISSUES OF STUDYING DIALECTAL UNITS IN TURKIC STUDY RESEARCH

Shavkat MAKHMADIYEV,
Candidate of philological sciences, associate professor,
SamSU, Samarkand

ANNOTATION

Uzbek linguistics also has a long history of studying examples of folklore, collecting and classifying them. When it comes to the sources in this regard, without a doubt, the work "Devonu lughotit turk" created by Mahmud Koshgari in the 11th century has a special place. The text of the work contains examples of almost all forms of folk oral creativity: proverbs, folk songs, fairy tales, legends, narratives, language units representing traditions and rituals, and their explanations. In addition, a lot of work has been done on the study, analysis and translation of dialectal units in our historical dictionaries. This small study reflects on the history, goals and objectives of the study of dialectal units in the history of Turkic languages.

Key words: dialectal units, proverbs, folk songs, “Muqaddamat al-adab”, “Devonu lugotit turk”, Zamakhshari, Koshgari, Khoja Ishaq Effendi.

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ДИАЛЕКТНЫХ ЕДИНИЦ В ТЮРКСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Шавкат МАХМАДИЕВ,
кандидат филологических наук, доцент,
СамГУ, Самарканд

АННОТАЦИЯ

Узбекское языкознание также имеет долгую историю изучения образцов фольклора, их сбора и классификации. Что касается источников, то в этом отношении, без сомнения, особое место занимает сочинение «Девону лугатит турк», созданное Махмудом Кошгари в

XI веке. Текст произведения содержит образцы почти всех форм народного устного творчества: пословицы, народные песни, сказки, легенды, повести, языковые единицы, репрезентирующие традиции и обряды, и их пояснения. Кроме того, проведена большая работа по изучению, анализу и переводу диалектных единиц в наших исторических словарях. Это небольшое исследование отражает историю, цели и задачи изучения диалектных единиц в истории тюркских языков.

Ключевые слова: диалектные единицы, пословицы, народные песни, «МукаддаMAT ал-адаб», «Девону лугатит турк», Замахшари, Кошгари, Ходжа Исхак Эффенди.

Jahon tilshunosligida epos tili va u bilan bogʻliq lisoniy birliklarni oʻrganish, leksikografik manbalarini yaratish, leksik qatlamlarining tarkibini aniqlash va tasniflash, matnning lingvostatistik tahlilini amalga oshirish, lisoniy belgining maʼnosi va madaniy mazmun birikuvidan tarkib topgan, oʻzida milliy axborotni ifodalovchi lingvomadaniy birliklarning qoʻllanishi va badiiyatini ochib berish soha rivojini taʼminlaydigan muhim omillardan biridir (Жуманазарова, 2017: 5).

Darhaqiqat, oʻzbek tilshunosligida ham xalq ogʻzaki ijodi namunalarini oʻrganish, ularni toʻplash va tasniflash masalalari uzoq tarixga ega. Bu boradagi manbalar haqida gap ketganda, soʻzsiz, XI asrda Mahmud Koshgʻariy tomonidan yaratilgan “Devonu lugʻotit turk” asari alohida oʻrin tutadi. Asar matnida xalq ogʻzaki ijodi janrining deyarli barcha koʻrinishlariga oid namunalar: maqollar, xalq qoʻshiqlari, ertaklar, afsonalar, rivoyatlar, urf-odat va marosimlarni ifodalovchi til birliklari, ularning izohlari oʻrin olgan. Masalan, ʻtük – hikoya, ertak; biror maqsadni shohga bildirish, hikoya qilish uchun ham bu soʻz qoʻllanadi. Asli bir narsani hikoya qilishdan olingan (Кошғарий, 1960: 98). Yoki marosim mazmunini ifodalovchi ʻshük soʻzi – shohlar, beklar oʻlganda ularning hurmati uchun qabrlari ustiga yopilib, soʻng faqirlarga boʻlib beriladigan ipaklik mata – yirtish (Кошғарий, 1960: 102). Aytish kerakki, uning baʼzi koʻrinishlari bugungacha xalqimiz urf-odatlarida saqlanib qolingan.

Mahmud Koshgʻariyning mazkur asarida turkiy urugʻ-qabilalar, ularning oʻrinlashish masalalari, ayniqsa, til xususiyatlari, uning dialektal xususiyatlari haqida ham qimmatli maʼlumotlar berilgan. Asar muqaddimasida “Turk tabaqalari va qabilalarning bayoni haqida” keltirilgan qismida turklar aslida yigirma qabiladan iboratligi, har bir qabila sanoqsiz urugʻlardan tashkil topganligi, mazkur asarda, asosan, ona urugʻlar haqida maʼlumot berilib, ularning shaxobchalarini bayon qilmaganligini, bu oʻrinda faqat oʻgʻuz turkmanlarining mayda urugʻlarini, ularning mollarga qoʻyiladigan belgilarini yozganligini, chunki odamlarda bularni bilishga ehtiyoj mavjudligi bayon qilinadi. Shu asosda bajanak, qipchoq, oʻgʻuz, yamak, boshqird, basmil, qay, yabaqu, tatar, qirgʻiz qabilalari keltirilib, bu qabilalar Rum yonidan kun chiqargacha boʻlgan hududlargacha choʻzilganligi, soʻngra chigil, tuxsi, yagʻmo, igʻroq, yaruq, yumul, uygʻur, tangut, xitoy (Xitoy - Chin), tavgʻach (bu - Mochin) kabi qabilalar keltirilib, ularning Janub va Shimol oʻrtasida joylashganligi maxsus doira (geografik xarita)da berilgan (Кошғарий, 1960: 64). “Devon”ning “Tilda va lahjalarda boʻlgan farqlar” tub soʻzlarda oʻzgarishlar kam boʻlishi, bu oʻzgarishlar, asosan, tovush (harf) almashinuv (oʻzgarish)lari bilan bogʻliq holda sodir boʻlishi alohida taʼkidlanadi (Кошғарий, 1960: 66-69). Bularning xarakterli tadqiqi Gʻ.Abdurhmonovning “Oʻzbek tili fonetikasi tarixidan” maqolasida batafsil keltirilgan. Unda unlilar, ularning ifodalanishi, choʻziq unlilarning fonetik-fonologik xususiyatlari, shu bilan birga undosh tovushlar bilan bogʻliq holda yuzaga keluvchi fonetik jarayonlar, ayniqsa, ularning oʻgʻuz va qipchoqlardagi koʻrinishlari oʻziga xos tarzda ochib berilgan (Абдурахмонов, 1963: 16-24).

Eng muhimi, bu asarda izohlangan fonetik hodisalar, garchi oradan 1000 yilga yaqin vaqt oʻtgan boʻlsa-da, tekshirishimiz obyektimiz boʻlgan Ergash Jumanbulbul oʻgʻli asarlari tili bilan ham mushtaraklik kasb etishi kuzatiladi. Masalan, g>y; tugushdi (II, 118) – tuyishdi, yigda (III, 25) – jiyda, doston matnida teyarsan (39) - tegarsan yoki b>v; chibiq (I, 309) - chiviq; qabaq (I, 363)-qovoq; taban (I, 380) - tavon doston matnida bova (14) – bobo kabi. Umuman, “Devon” turkiy xalqlar, xususan, oʻzbek tilining tarixiy taraqqiyoti va uning dialektal xususiyatlari haqida maʼlumot beruvchi asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

Turkiy tillar tarixiy taraqqiyotini oʻrganishda jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga mislsiz hissa qoʻshgan benazir inson, ulugʻ alloma Mahmud az-Zamaxshariyning Otsiz Xorazmshohga bagʻishlab yozilgan «Muqaddimat ul-adab» («Adab ilmiga muqaddima», 1137-yil) asarining oʻrni kattadir. Unda arabcha soʻzlar ostida forsiy va turkiy tarjimalarning berilishi oʻzbek tarixiy leksikologiyasi uchun qimmatlidir. Asar 5 katta qismga boʻlingan boʻlib - otlar, feʼllar, bogʻlovchilar, ot oʻzgarishlari va feʼl oʻzgarishlari haqida bahs yuritadi. Ushbu asarda Zamaxshariy oʻsha davr arab tilining isteʼmolda boʻlgan barcha soʻzlari, iboralarini qamrashga intilgan, ularning etimologiyasiga katta eʼtibor bergan. Asar arabchadan fors, chigʻatoy, moʻgʻul va turk tillariga, birinchi marta 1706-yil Xoʻja Ishoq afandi tomonidan usmonli turk tiliga, soʻngroq fransuz, nemis tillariga tarjima qilingan. Parij, Leypsig, Vena, Leyden, Qozon, Norvegiya, Misr va Hindistonda bir necha marotaba nashr etilgan. Asarning chigʻatoy tiliga qilingan tarjimasi oʻzbek tili tarixini oʻrganuvchilar uchun muhim ahamiyatga egadir (Исломов, 1998; Рустамов, 1971; Уватов, 1992; Поппе, 1938).

Aytish kerakki, “Muqaddamat al-adab” asaridagi leksik birliklarga berilgan izohlar zamonaviy leksikografik tamoyillarning barcha xususiyatlarini oʻzida ifoda etish bilan birga, tillar va millatlar oʻrtasidagi mushtarak madaniyatlar tarixini yoritishda ham alohida oʻrin tutadi. Asar leksikasi nihoyatda boy boʻlib, har bir leksik birlik muayyan bir mazmuni ifoda etuvchi jumla yoki gap (matn) koʻrinishida izohlanadi. Arab tiliga xos til birliklarining fors-tojikcha, moʻgʻulcha va turkiychadagi nomlanishi, ularning maʼno va mazmuni birma-bir qiyoslanadi. Mazkur asardan oʻrin olgan har bir soʻzning semantik maydoni toʻligʻicha qamrab olingan. Masalan, tuya (bir yoki ikki oʻrkachli, juft toʻyoqli, asosan, yuk tashish uchun xizmat qiladigan, suvsizlikka chidamli sutemizuvchi hayvon) leksemi haqida gap ketganda unga xos barcha sifatlar: tuya uyuri, erkak tuya, urgʻochi tuya, tuyaboqar, ona tuya, rasta boʻlgan boʻtaloq, sutdan ajratilgan boʻtaloq, bahorda yoki yozda tugʻilgan boʻtaloq, yoshi (oʻn yoshgacha boʻlgan davri) va jinsi (bir yashar erkak tuya yoki bir yashar urgʻochi tuya tarzida), qariya tuya, tuyaning aygʻiri, muqaddas hisoblangan tuya, tuyaning baytali, boʻgʻoz tuya, tugʻishi yaqinlashgan tuya, qornida oʻn oylik bolasi bor tuya, urgʻochi tuyaning yoshi yoki qarisi, soʻqimga boqilgan tuya, baquvvat tuya, toymaydigan tuya, sogʻin tuya, sersut tuya, qochgan urgʻochi tuya, minishga yaraydigan urgʻochi tuya, miniladigan tuya, tuyaboqar minadigan tuya, koʻp miniladigan minishlik tuya, qulonday yuguradigan tuya, Xuroson tuyasi, tuya labi, yelini, emchagi, jinsiy aʼzolari, tuya toʻshi, tuya tovoni, tuya tizzasi, tuya yungi, tuya tirnogʻi, tuya paypogʻi, qumalogʻi, tuya oʻrkachi, burundugʻi, qorinbogʻi, qoʻngʻirogʻi, ayili, arqoni, arqon uchidagi halqa, toʻqimi, toʻqim yogʻochi, tuya xurjuni va boshqa tavsiflar keltirilib, izohlanadi (Рустамов, 1971: 17-22). Mahmud Zamaxshariy lugʻatida keltirilgan chorvachilik, yilqichilik, tuyachilikka oid til birliklarining katta bir qismi folklor asarlarida, xususan, oʻzbek xalq dostonlarida yashab kelmoqdaki, ularning muayyan bir qismi oʻzbek tilining qipchoq lahjalariga mansub boʻlib, ular umumturkiy lugʻat fondini oʻrganishda ham alohida ahamiyat kasb etadi.

XIII-XIV asrlarda turkiy tillarni, xususan, qipchoq tillarni o'rganish va uni yoritishga bo'lgan e'tibor nihoyatda kuchaydi. Chunki bu davrda qipchoqlar juda katta hududda (Qashqardan – Tabargacha, (Кошғарий, 1960: 495-496) istiqomat qilar edilar. Ana shu davrlar oralig'ida Misrda yozilgan va bizgacha yetib kelgan “Attuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya” (Turkiy til (Qipchoq tili) haqida noyob tuhfa) asari shu davrdagi qipchoq tili va uning boy leksikasini ifodalashda qimmatli manbalardan biri hisoblanadi (Аттықфатыз, 1968).

Asarda qipchoq tilining shu davrdagi fonetik, leksik va grammatik asosiy xususiyatlari bayon etilgan. Eng asosiysi, asardagi juda ko'p so'zlar folklor materiali (so'z ma'nolarini ochib berish) ahamiyatiga egadir. Chunonchi, “Engimni solgan joyda, ochilsin guli g'uncha” iborasidagi yeng ochmoqning – ishga kirishmak, tirishmoq ma'nolari faqat shu asardagina aniq ifodalangan (Аттықфатыз, 1968).

Asarning lug'at qismida bugunda ham qipchoq shevalarida faol qo'llanilib kelinayotgan ütti – yutti - jändi (yutmoq, yengmoq), quru (quruq), uy – ev, uludī (it hurdi), üyütti (qatiq ivitmoq), uvru (o'g'ri), topa - tupa (tepa, balandlik), tūjdi – tūgdi (urdi), titti (ajratmoq), tikänäk (tikon), tiri (tirik), sīshqan- sīshqaq- shīshqan (shichqon), o'yulduq (tuxum, urug'), qurut – qurt (qurt, suzma; qurt-hasharot), aq (oq), sari (sariq), sang'rav (kar) yuzlab so'zlar izohlangan. Umuman, bu asar nafaqat qipchoq lahjasi, balki turkiy tillar, shu birga o'zbek tilidagi mavjud dialektal birliklarni o'rganish, ularning tarixiy taraqqiyotini belgilashda ham eng qimmatli materiallar bera oladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu asar mavzu mundarijasi bilan bog'liq xalq og'zaki ijodi namunalarining til xususiyatlarini o'rganishda ham shunday vazifani bajara oladi. Masalan, Fozil Yo'ldosh o'g'lining “Yodgor” dostoni matnida shundayin gap bor: Bu so'zni Yodgordan eshitib, otasi so'radi: – Bu nima voqia? «So'ngi kelgan sangrov» degan; men tushunmayapman. Bilsang sen gapir, – dedi Barchinga. Shunda Barchin Alpomishning niyatini, Shomirotning qiziga atashtirib qo'yanini, bo'lgan voqeani aytdi. Bu o'rinda biz uchun ma'nosi tushunarsiz bo'layotgan «sangrov» so'zining yuqoridagi lug'atda berilgan izohiga tayanadigan bo'lsak, matnning mazmuni oydinlashadi. Bu o'rinda qo'llangan «sangrov» so'zi «garang», «kar» kabi ma'nolarni ifodalashini, matn mazmunidan kelib chiqib esa ko'chma ma'no, ya'ni «bo'lib o'tgan voqea-hodisalardan bexabarlik» mazmunini bildiradi. Umuman, mazkur so'zning ma'nolari mavjud boshqa lug'atlarda qayd etilmagan. Shu dalilning o'ziyoq mazkur leksikografik manbaning qiymati naqadar baland ekanligini anglatadi.

XXI asr zamonaviy tilshunosligi boshqa fanlar singari xalqlarning milliy-madaniy kodlar, urf-odat va qadriyatlarini saqlab qolish hamda uni kelajak avlodlarga yetkazishning amaliy istiqbolidan samarali foydalanish usullari va yo'llari haqida tinimsiz izlanishdadir. Shu jihatdan turkiy tillarning o'q ildizini tashkil etuvchi dialektal birliklarni tasniflash va tavsiflash, tadqiq etish borasida qator xalqaro miqyosdagi ilmiy-nazariy va amaliy xarakterdagi ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, 2019-yil 10-11 sentabrda Qozon shahrida tashkil qilingan xalqaro konfrensiyada turkiy tilli davlatlar dialektologiyasining leksikasi va leksikografiyasi masalalariga oid bag'ishlangan xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. Unda 100 ga yaqin taniqli olim va mutaxassislarning dolzarb mavzulardagi ma'ruzalari tinglandi. Ayniqsa, mazkur konferensiyada ishtirok etgan o'zbek olimlari - N.Mahmudov, Y.Ibragimov, J.Eltazarov, M.Abdiyev, D.Xudoyberganova, D. Lutfullayevalar sohaga oid tadqiqotlar ko'lamini rivojlantirish, uning yutuq va dolzarb masalalarini birgalikda o'rganish borasida diqqatga sazovor fikrlar bildirishdi[9].

Shu bilan birga 2019-yil 12-14-sentabrda o'tkazilgan “Turk-mo'g'ul oltoy olami: tarixiy-madaniy merosi va zamonaviylik” mavzusida tashkil etilgan Birinchi Xalqaro oltoy forumi materiallari ham bu boradagi katta qadam hisoblanadi (Материалы, 2019).

Mazkur yoʻnalishdagi xalqaro konferensiyalar kelajakda turkiyshunoslikda leksik va leksikografik, shu bilan birga dialektal hamda dialektografik xarakterdagi tadqiqotlar mundarijasini belgilashda asos boʻlib xizmat qilishi shubhasiz.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. XXI гасыр төрки тел белеме: Лексикология һәм лексикография. Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенәң Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты оешуга 80 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни конференция. 2019 ел, 10 –11 сентябрь, Казан шәһәре. – 320 б.
2. Абдурахмонов Ф. Ўзбек тили фонетикаси тарихидан // “Ўзбек тили ва адабиёти” журналы. 1963, №2. – Б. 16-24.
3. Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия (Туркий тил ҳақида ноёб тухфа). – Тошкент: Фан, 1968. – 279 б.
4. Жуманазарова Г.У. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). Филология фанлари доктори (DSC) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2017. – Б. 5.
5. Исломов З.М. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддаматул-адаб” асарининг қўлёзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни: Филол. фан. докт. дис. автореф. – Т: ЎЗР ФА Қўлёзмалар институти, 1998.
6. Кошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. – Тошкент: Фан, 1960. – Б.98.
7. Материалы Первого Международного алтаистического форума «Тюрко-монгольский мир большого Алтая: историко-культурное наследие и современность». Барнаул–Горно-Алтайск, 12–14 сентября 2019 г. – Барнаул: Из-дво Алт.ун-та, 2019. – 396 с.
8. Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб. Т. I-II. – М-Л., 1938.
9. Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т.: Фан, 1971.
10. Уватов У. Нозик иборалар. – Тошкент: “Камалак”, 1992. – 80 б.

TURKIY XALQLARNING IJTIMOIIY-MADANIY ALOQALARI TARIXI

ИККИ ЕТАКЧИ САҲОБА: ҚУСАМ ИБН АББОС ВА АБУ АЙЮБ АЛ-АНСОРИЙ ҲАМДА ИККИ МУҲИМ ШАҲАР: САМАРҚАНД ВА ИСТАНБУЛ

Др. Кемал Явуз АТАМАН,
Карабук университети, Иқтисодий
ва маъмурий фанлар факультети,
E-mail: kemal.ataman59@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ислом дини саҳобаларнинг саёҳатлари ва фатҳ ҳаракатлари билан кенг ёйилган. Саҳобаларнинг аксарияти Арабистондан ташқарида вафот этгани эътиборга моликдир. ўтмишга назар ташлайдиган бўлсак, етакчи саҳобаларнинг стратегик ва глобал фатҳ ҳаракатларида ўрин олганликлари кўринади. Ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.)га яқин бўлган етакчи икки саҳоба ва улар фатҳ этишда қатнашган икки муҳим шаҳар тарихнинг оқимини ўзгартирган эди.

Қусам бин Аббос (р.а.) Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг амакилари ҳазрати Аббос (р.а.)нинг ўғли бўлиб, Расулulloҳга жуда яқин бўлган. Муҳожирлардан бўлган бу зот ҳазрати Али (р.а.) даврида Маккада, кейин қисқа муддат Мадинада волийлик қилган ва ҳаж амирлиги вазифасини ўтаган. Уммавийлар даврида Хуросон сафарига қатнашиб, Самарқанд фатҳи асносида шаҳид бўлган.

Абу Айюб ал Ансорий (р.а.) ансорлардан бўлиб, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг қариндошларидир. Пайғамбаримиз (с.а.в.) Мадинага ҳижрат қилганларида у кишининг хонадонидида бир муддат меҳмон бўлиб яшаганлар. Абу Айюб Расулulloҳнинг замонида барча ғазотларга қатнашиб, у зотга кўриқчилик (тансоқчилик) ҳам қилган. Чаҳорёрларнинг даврида турли ғазотларда қатнашган, шулардан бирида ҳазрати Али (р.а.) у зотни Мадинада вакил қилиб қолдирган. Абу Айюб ал Ансорий (р.а.) Истанбулни қамал қилиш пайтида вафот этади.

Бу икки саҳоба – Пайғамбар алайҳиссаломга ва чаҳорёрларга яқинликлари, ҳазрати Али (р.а.) давридаги хизматлари ҳамда уммавийлар пайтидаги фатҳ сафарларига иштироклари билан муштарак хусусиятга эгадирлар. Улар фатҳда иштирок этган Самарқанд ва Истанбул шаҳарлари геостратегик, геосиёсий хусусиятларга эга бўлиб, Ислом маданияти, мусулмон-турк давлатлари жиҳатидан глобал ўсиш ва ўзгаришларга етакчилик қилган шаҳарлардир.

Туркийларнинг Ислом динини қабул қилиши ва унга хизмат этишида саҳобаларнинг таъсири ва муҳим ўрни бор, албатта. Самарқанд – туркийларнинг Ислом динини ўзлаштиришида, Ислом маданиятининг ривожланишида, мусулмон турк давлатларининг барпо этилишида марказий шаҳарлардан бўлган. Истанбул эса Муҳаммад алайҳиссаломнинг башоратлари, хушxabарлари соясида фатҳ қилиниб, туркларнинг Исломга қилган хизмати чўққига чиққан бир даврда фатҳи билан тарихни ўзгартирган шаҳардир. Бу икки саҳоба ва икки шаҳар тарихий ўзгаришлар ясаганлар. Ер юзида кўплаб саҳобаларнинг қабри бор. Лекин бу икки етакчи саҳоба дафн қилинган бу шаҳарлар стратегик, глобал тараққиётларнинг маркази бўлган.

Калит сўзлар: Саҳоба, Фатҳ, Истанбул, Самарқанд, Стратегия.

TWO PIONEER COMPANIONS, TWO IMPORTANT CITIES IN THE CONQUEST QUTHAM IBN ABBAS & ABU AYYUB AL-ANSARI, SAMARKAND & ISTANBUL

Dr. Kemal Yavuz ATAMAN,
Karabuk University, Faculty of
Economics and Administrative Sciences,
E-mail: kemal.ataman59@gmail.com

ANNOTATION

Islam spread via the travels of the Companions and conquest movements. It is noteworthy that the majority of Companions died outside of Arabia. When we look at the past, we can see that important companions took place in the strategic and global conquest movements. Two pioneer exemplary companions, known for their closeness to Prophet (S.A.W.), participated in the conquest and siege of two cities; this became the focus of the developments which changed the flow of the history.

Qutham ibn Abbas (R.A.) was the son of Abbas (R.A.) who was the uncle of Prophet (S.A.W.); he was very close to our Prophet. He was the hajj emir and the governor of Mecca and for a short time the governor of Medina during the time of Ali (R.A.) and he was from the immigrants. In the Umayyad period, he participated to Khorasan expedition and he was martyred in the conquest of Samarkand.

Abu Ayyub al-Ansari (R.A.) hosted Hz. Prophet (S.A.W.) in his house when He immigrated to Medina and he was also His relative. He participated to all of the expeditions during Hz. Prophet (S.A.W.) period and he was his bodyguard. He also participated to some expeditions during four caliphs; Hz. Ali (R.A.) once left him in Medina as deputy. He died in the siege of Istanbul and he was from ansar.

Both companions had the common features like being very close to Hz. Prophet (S.A.W.) and four caliphs, their duties during Hz. Ali (R.A.) period, their participations to conquest expeditions during Umayyad period. There are companions' influences and special places in Turks' accepting Islam and their serving. Samarkand and Istanbul, where they participated in the conquest expeditions, are cities with geostrategic and geopolitical features, leading global developments and changes in terms of Islamic Civilization and Muslim-Turkish States. Samarkand is among the central cities in the adoption of Islam by the Turks, the spread of Islam, the development of civilization, and the establishment of many Muslim Turkish States. Besides, Istanbul which was conquered by the sign of the Prophet Muhammad (S.A.W.) is a city constituting the pinnacle of the Turks' service to Islam, and changing the era. There are connections between two pioneer exemplary companions and two cities changing the flow of the history.

Many Companions are buried on earth. However, the cities where these two companions were buried with their last expeditions have become the center of the strategic and global developments changing the world history.

Keywords: Companion, Conquest, Pioneer, Istanbul, Samarkand, Global, Strategic.

**ДВА ВЕДУЩИХ СПОДВИЖНИКА: КУСАМ БИН АББОС И АБУ АЮБ
АЛЬ-АНСАРИ И ДВА ВАЖНЫХ ГОРОДА: САМАРКАНД И СТАМБУЛ**

Доктор Кемал Явуз АТАМАН,
Университет Карабук,
Факультет экономики и управления,
E-mail: kemal.ataman59@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ислам широко распространился благодаря путешествиям и завоеваниям сподвижников. Примечательно, что большинство сподвижников погибло за пределами Аравии. Ретроспективно видно, что ведущие соратники были вовлечены в стратегические и глобальные завоевания. Два ведущих сподвижника, которые были близки к Пророку (мир ему и благословение), и два важных города, в завоевании которых они участвовали, изменили ход истории.

Кусам бин Аббас (да будет доволен им Аллах) был сыном Хазрата Аббаса (да будет доволен им Аллах), дядей Пророка (мир ему и благославение) и был очень близок к Пророку.

Дядя Пророка (мир ему и благословение) был сыном Хазрата Аббаса (да будет доволен им Аллах) и был очень близок к Пророку. Он был одним из эмигрантов и служил в Мекке во время правления Хазрата Али (да будет доволен им Аллах), затем короткое время в Медине, а также был эмиром паломничества. В период правления уммавитов он участвовал в походе на Хорасан и принял мученическую смерть при завоевании Самарканда.

Абу Айюб аль-Ансари (да будет доволен им Аллах) является одним из приближённым и родственников нашего Пророка Мухаммада (мир ему и благословение). Когда наш Пророк (мир ему и благословение) переселился в Медину, он какое-то время жил в гостях у этого человека. Абу Айюб участвовал во всех войнах во времена Пророка, а также охранял его. Во времена Чахориаров он участвовал в различных войнах, и в одном из них Хазрат Али (да будет доволен им Аллах) оставил его своим представителем в Медине. Абу Айюб аль-Ансари (да будет доволен им Аллах) умирает во время осады Стамбула. Эти два сподвижника имеют общую характеристику с их близостью к Пророку и сподвижникам, их служением во времена Хазрата Али (да будет доволен им Аллах) и их участием в завоеваниях во времена уммавитов. Города Самарканд и Стамбул, которые они участвовали в завоевании, имеют геостратегические и геополитические характеристики и являются городами, которые привели к глобальному росту и изменениям с точки зрения исламской культуры и мусульманско-турецких государств.

Конечно, сподвижники играют важную роль и влияние в принятии тюрками ислама и служении ему. Самарканд был одним из центральных городов в принятии тюрками ислама, развитии исламской культуры и создании мусульманских тюркских государств.

Стамбул — город, который был завоеван в тени пророчеств и хороших новостей Мухаммеда, и изменил историю своим завоеванием в то время, когда служение турок исламу достигло своего пика. Эти два компаньона и два города произвели исторические изменения. На земле много могил товарищей. Но эти города, где похоронены эти два ведущих сподвижника, были центром стратегических, глобальных событий.

Ключевые слова: сподвижник, завоевание, Стамбул, Самарканд, стратегия.

КИРИШ

Ислом дини ҳазрати Пайғамбар Мухаммад (с.а.в.)нинг ва саҳобаларнинг фатҳ юришлари, таблиғ фаолиятлари билан қисқа вақтда кенг минтақаларга ёйилган. Ҳазрати Абу Бакр (р.а.) халифалик вазифасини адо этаркан Расулulloҳнинг йўлидан юриб, ғазотларни давом эттирган (Асаг, 2017: 2043). Бу фатҳлар бошқа халифалар даврида ҳам давом этган. Саҳобаларнинг фатҳ ва таблиғ стратегияларида Куръон ва суннат ўлчовларига

риоя қилиш дастлабки халифалар пайтида яққол намоён бўлган. Сосоний ва Византия ўлкаларида қозонилган ғалабалар, уммавийлар даврида туркийлар яшайдиган минтақаларга қадар етиб бориб, тарихнинг ривожини ўзгартирган (Hatalmiş, 2019: 425). Туркийлар Ислом динини қабул қилгач, мусулмон-турк давлатлари тарихда муҳим ўрин эгаллай бошладилар. Улар ҳукмрон бўлган ўлкаларда Ислом маданияти анча ривожланиб, дунёга ўз таъсирини ўтказган.

Шарқ ва ғарб горизонтида икки нукта, икки шаҳар, икки минтақа диққатга сазовордир. Мовароуннаҳрда жойлашган Самарқанд ҳамда асрлар мобайнида усмонлиларнинг пойтахти бўлиб келган Истанбул - жаҳон тарихининг энг муҳим марказларидан бўлган. Мазкур икки шаҳарнинг фатҳ этилишида қатнашиб, шаҳид бўлган икки саҳобанинг рамзи Ислом тарихида муҳим ўрин тутиб келган. Қусам бин Аббос (р.а.) ва Абу Айюб ал Ансорий (р.а.) ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.)га яқин саҳобалардан бўлиб, улар Қуръон ва суннатга маҳкам риоя қилишган. Саодат асрида масъулиятли вазифаларни зиммаларига олишган. Чунончи, оддий аскар нафари сифатида жангларда иштирок этиб, бошқаларга намуна бўлишган. Улар дафн этилган минтақалар – Самарқанд ва Истанбул - туркийларнинг мусулмонликда, ҳукмронликда ва Исломга катта хизмат кўрсатилишида сабаб бўлган (Hatalmiş, 2019: 418), асрлар давомида Ислом маданиятининг ривожланишига манба бўлиб келган тарихий марказлардир. Бу икки шаҳар орқали Ислом дини атрофдаги ўлка ва жамиятларга кенг тарқалиб, мусулмон давлат ва жамиятлар тараққий топганлар. Бунда Истанбулнинг алоҳида ўрни бор, чунки у ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.)нинг башорат муждасига эришган.

Тарихга назар соладиган бўлсак аён бўладики, соф, содда, самимий бўлган иймон аҳлининг холис ниятлари илоҳий иззат-икромлар билан тақдирланган. Содик саҳобалар Пайғамбар (а.с.)дан олган ишоратлари билан ер юзининг кўплаб нуқталарига етиб борганлар. Улар Исломнинг глобаллашуви, ёйилиши, танилиши ва эътироф этилишида катта ҳисса қўшганлар (Şulul, 2020: 140). Улар вафот этганларидан кейин у жойлар ободонлаштирилиб, марказ ҳолига келган. Шу жиҳатдан улар Исломнинг дунё микёсида ўрнатилган энг муҳим шахсиятларидан ҳисобланади.

Фатҳ доирасида таблиғ ва саҳобаи киром:

Ислом инсониятга келган охириги ҳақ дин, ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) эса сўнги ҳақ пайғамбардир. Ислом инсониятнинг саодати учун нозил қилинган бўлиб, иймон келтирганларнинг ушбу динга эътиқод қилиб, унга мувофиқ яшаш, уни бошқаларга ҳам етказишлари керак (Bünyamin, 2021).

“Эй Расул! Раббингдан сизга нозил қилинган нарсани (тўлиқ) етказинг (билдиринг). Агар буни қилмасангиз, Унинг рисолатини (элчиликни) бажо келтирмаган бўлурсиз. Аллоҳ сизни инсонлардан сақлагайдир. Шубҳасиз, Аллоҳ кофирлар қавмини тўғри йўлга эриштирмас” (Bünyamin, 2021).

Бу ояти карима таблиғ борасида етакчи манба ҳисобланади. Бундан ташқари Расулulloҳ (с.а.в.) Видо хутбасида дейдиларки:

“Эй инсонлар! Билмайман, балки бу санадан кейин сиз билан бу ерда яна бир бор бирга бўлолмасман. Бугун сўзимни эшитиб, яхшилаб тушуниб етганларга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин! Ушбу сўзимни бу ерда бўлганлар эшитмаганларга етказсин. Балки етказилган киши бу ерда эшитгандан кўра яхшироқ тушунар ва итоат этар. Эй инсонлар! Билинги, Раббингиз бирдир, отангиз ҳам бирдир! Барча инсонлар Одам (а.с.)дан тарқалган, Одам эса тупроқдан яратилгандир. Арабнинг араб бўлмагандан, араб

бўлмаганнинг арабдан, оқ танлининг қора танлидан, қора танлининг оқ танлидан ҳеч қандай устунлиги йўқдир. Аллоҳ ҳузурида устунлик фақат тақво биландир”(Bünyamin, 2021).

Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг “Эй инсонлар!” деб хитоб қилишлари ва “Ушбу сўзимни бу ердагилар келмаганларга етказсин. Балки етказилган киши бу ерда эшитгандан кўра яхшироқ тушунар ва итоат этар”, ифодаси таблиғнинг тамали, омонати ва ишоратидир. Барча инсонлар у зотнинг уммати, замон эса қиёматга қадар унинг замонидир (Соҳаб, 2021).

Расулуллоҳ хутбанинг охирида: “Эй инсонлар! Эртага сизлардан мен ҳақимда сўрайдилар, шунда нима дейсизлар?”, деганларида саҳобалар: “Аллоҳнинг рисолатини бизга етказганингизга, вазифангизни бажарганингизга, насихат қилганингизга гувоҳлик берамиз” дедилар. Шунда у зот (с.а.в.) кўрсаткич бармоқларини осмонга қаратдилар, кейин одамларга қаратиб: “Эй Аллоҳим, Ўзинг гувоҳ бўл!”, деб уч марта такрорладилар. Шундай қилиб таблиғнинг моҳияти белгиб қўйилди.

Пайғамбар алайҳиссалом турли жамиятларнинг йўлбошчиларига, қирол ва султонларга элчилар жўнатганлар. Элчилар ҳануз дипломатик кафолат бўлмаслигига қарамай, кўркмасдан берилган манзилларга етиб борганлар. Баъзи жойларда бу даъватдан ижобий жавоб олишган, баъзи жойларда эса шаҳид бўлишган (Şulul, 2020: 141). Исломнинг таблиғ мақсадлари ва қоидалари орасида Аллоҳ ва Расулига иймон келтиришга чақирик билан бирга зулмни бартараф этиш, адолатни ўрнатиш ҳам бор. Қуръони карим ер юзини обод ва ислоҳ этишни, фасод ва зулмни кўтаришни мусулмонларнинг зиммасига юклаган (Kulat, 2001: 14). Сосоний кўмондони Рустамнинг ҳузурига борган элчилардан “Сени нима бу ёққа келтирди?”, деган саволига Рибъи Амир (р.а.) шундай жавоб беради: “Аллоҳ бизни инсонларни бандага бандалик қилишдан қутқариб, Аллоҳга бандалик қилиш мақомига юксалтириш учун юборди...”, (Akgün, 2013: 28) деб жавоб беради.

Чаҳорёрлар даврида фатҳ ва таблиғ стратегияси Қуръони карим ва Пайғамбар (с.а.в.) билдирган таблиғ ишоратларига кўра тузилган. Ҳазрати Абу Бакр (р.а.) халифа бўлгач, бу ишоратга кўра фатҳ ҳаракатларини бошлатган. Албатта, бунинг турли сабаблари бор эди (Azimli, 2005: 180). Ҳазрати Абу Бакр "ички нотинчликлар (ғалаён) бор экан, нима учун ташқи жанг сафарларига чиқилмапти” деганларга қарши қаттиқ туриб: “Ёлғиз ўзим қолсам ҳам Расулуллоҳнинг амрини адо этаман”, деб ўз қатъиятини кўрсатган (Аҳмад, 2017: 2043). Ҳазрати Абу Бакр (р.а.) Сурия ғазотига кетаётиб Мадина аҳолисига хитоб этаркан:

“Аллоҳ ер юзидан кўфрни йўқ қилиш учун шон-шарафингизни ғазот билан юксалтирди. Қўл остидагиларни зулм билан бошқараётган византиялик румларни итоатимиз остига олиш учун тайёрланганлар!” (Аҳмад, 2017: 2043) дейди. Бошқа бир нутқида эса: “Аллоҳнинг изни билан ҳеч ким ғазотни тарк қилмайди. Чунки уни тарк этганлар хор бўлганлар”, дея мусулмонларга таблиғ фаолиятини тарк этмаслигини баён этган (Аҳмад, 2017: 2046).

Саҳобанинг улуғларидан Абдуллоҳ бин Масъуд (р.а.): “Агар Абу Бакр бўлмаганда эди биз ҳалок бўлар эдик. У бизни араб вилоятларига сафарга чиқиш йўлида бирлаштирди”, (Аҳмад, 2017: 2048) деган.

Саҳобалар ғазотда иштирок этишни “Аллоҳнинг динини ёйиш”, ибодат, бурч деб билганлар. Саҳобаларнинг кўпи бу ғазотлардан унвон, мансаб ва мақом кутмай кўнгилли бўлиб қатнашганлар. Улар фатҳ ҳаракатларини ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.)га итоат ва эргашиш деб билганлар. Яхшиликка буюриш, ёмонликдан қайтариш - ҳақ дин узра жўнатилган Пайғамбарнинг йўли ва суннатидир. Ер юзида Аллоҳ учун тоат-ибодатга мувофиқ тартиб ўрнатиш мўминларнинг вазифасидир. Хужум қилган босқинчилар,

ахдлашувларни бузган қавм ва давлатларга ҳам қарши сафарга чиқилган. Ҳазрати Пайғамбар Византия ва сосонийларни фатҳ этишга кўрсатма берган эдилар (Кўçикашçи, 2021). Мазлумни золимдан, дунёни зулм ва фасоддан кутқариш мусулмонларнинг масъулиятидир. Шу боис саҳобалар баробарликни, адолатни, ахлоқий тартибни таъминлаш мақсадида ғазотлар қилиб, кўплаб минтақаларга етиб борганлар (Şulul, 2020: 141).

Бу борада саҳобаларнинг энг муҳим сифатлардан бири – намуна бўлишлари, куч-қудрати, тажрибаси, ахлоқи ва салоҳиятидир. Олдига қўйган ғоялари йўлида ўз кадриятларни ўзлаштириб, эътиқодларини тўлиқ яшаганлар ҳамда ўрнатилган шахсият сифатида инсонларнинг севгисини, ҳурмат-эътиборини қозонганлар.

Ҳазрати Умар (р.а.) фатҳ ва таблиғ фаолиятларида вақти-вақти билан мақсадга йўналтирувчи тартиб-тузатишлар, янгиланишлар қилган (Azimli, 2005: 182). Сосонийларнинг ағдарилиши, Византиянинг турли жангларида мусулмонларга енгиллиги Исломнинг кенг диёрларга ёйилишига замин яратди (Azimli, 2005: 183). Ҳазрати Усмон (р.а.) даврида ҳам фатҳлар давом этган, фақат ички низолар туфайли муваффақиятсизликка учраган. Ҳазрати Али (р.а.) даврида эса фатҳлар бир муддат тўхтаб қолган (Hatalmiş, 2019: 428). Уммавийлар замонида фатҳ фаолиятлари кенг ҳудудларгача етиб бориб, давомийлик касб этган (Акуёрек, 2013: 87). Мазкур даврда Қутайба бин Муслим, Умар бин Абдулазиз каби тарихий шахсиятлар Хуросон, Туркистон фатҳлари билан туркийларнинг Исломни қабул этишида жуда таъсирли ишлар қилганлар (Акуёрек, 2013: 106).

Қусам бин Аббос уммавийлар даврида Самарқанд юришида қатнашиб, ўша ерда шаҳид бўлган (Kurt, 1999: 572). Истанбулга қилинган фатҳ сафарлари ҳам уммавийлар даврида бошланган ва давом этган. Чунончи Айюб ал Ансорий ҳам бу ғазотда шаҳид бўлган (Ensari Kara, 2010: 50).

Исломнинг ёйилиши ва бардавомлиги жиҳатидан дастлабки даврда биринчи авлод мусулмонлар, саҳоба ва тобеъинлар борган минтақаларда яшовчиларнинг кўпчилиги кенг миқёсда Исломни қабул қилганлар (Sönmez, 2011: 295). Бугунги Ислом жуғрофиясининг ҳудудлари деярли саҳобаларнинг фатҳ ҳаракатлари билан чизилган.

Бу минтақалардан ташқари яна кўплаб фатҳлар Ислом давлатлари томонидан амалга оширилган бўлса-да, ҳукмронлик остига олинган ўлкаларнинг аҳолисини бир хил даражада мусулмон бўлишини таъминлай олинмаган. Усмонли давлати узок вақт Оврупада ҳукмронлик қилганига қарамай, аҳолининг асосий қисми Исломни қабул қилмаган (Sönmez, 2011: 295).

Саҳобаларнинг энг муҳим даъват хусусиятлари - Пайғамбар (с.а.в.)нинг таблиғ хусусиятларини ўзлаштириб, у зотга боғланишларидир. “(Эй Расулим!) Инсонларни Раббингиз йўлига (динига) ҳикмат билан ва гўзал насиҳатлар билан даъват қилинг. Улар билан энг гўзал услубда (синдирмай, ғаблантирмай) мужодала қилинг” (Наҳл сураси, 125-оят). Динда мажбурлаш йўқ лекин ташвиқ қилиш бордир. Ширин тил, раҳм-шафқат, иффат, омонат каби юксак ахлоқий тамойиллар билан безанган саҳобалар ҳаққоний равишда таблиғни адо этганлар. Ушбу ўлчовлар айни пайтда таблиғнинг тамалидир (Karakuş, 2020: 275).

Қусам бин Аббос бин Абдулмутталиб ал Ҳошимий (р.а.) (ваф. х.57/м.676).

Қусам бин Аббос - Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг амакилари ҳазрати Аббос (р.а.)нинг ўғлидир. Оналари - Уммул Фазл Лубоба бинт Хорис ал Ҳилолийя (р.а.) бўлиб,

ҳазрати Маймуна (р.а.)нинг синглиси эди. У ҳазрати Ҳадича (р.а.)нинг яқин дугонаси бўлиб, Ҳадича онамиздан сўнг мусулмонликни қабул қилган.

Қусам бин Аббос (р.а.) ҳазрати Ҳусайн (р.а.) билан эмиқдошдир. Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг отларининг эгарига ўтиргани учун “Ридфун набий”, “Радифун набий”, “Радифу Расулуллоҳ”, “Ридфу Расулуллоҳ”, “Мурдифу” каби унвонлар билан машҳур бўлган. Ривоятларга кўра, Қусам бин Аббос Пайғамбаримизга энг кўп ўхшаш бўлган саҳобадир. Расулуллоҳни қабрга қўйиб, у зотга охири теккан ва қабрдан энг охири чиққан киши бўлиб, ҳадис ровийларидандир. Ҳазрати Али (р.а.) даврида Маккада ва қисқа муддат Мадинада волий бўлган, ҳаж амирлигини қилган, фатволар берган (Ҷулал, 2020: 169).

Гўзал ахлоқ, одоб, тавозеъ, фазилат ва жўмардлиги билан машҳурдир. Муовия даврида Хуросон фатҳларига қатнашган (Ҷулал, 2020: 149). Қариб қолганига қарамай, Мовароуннаҳр юришига аскар сифатида қатнашиб, назокати, одоби ва камтарлиги билан қўмондоннинг ҳурмат-эътиборини қозонган. У ўзига нисбатан алоҳида эътибор кутмаган, ғанимат моллари тақсимланаётганда қўмондоннинг амри билан берилган ортиқча молни ҳам олмай, ҳамма қатори тенг тақсимланишини истаган. Самарқанд фатҳ қилиниши жараёнида шаҳар ҳали қўлга киритилмасдан аввал 677 йил қурбон байрами куни шаҳид бўлган (Насан, 2013: 243). Самарқандда Шоҳи Зинда (тирик валий) сифатида билиниб, қабри атрофида тарихий, кўркамли бинолар, мадрасалар барпо қилинган. Туркистон ҳудудларида, Ўрта Осиёда маънавий нуфузга эгадир. Халқ ҳурмат-эҳтиром билан тилга олар, қабри доимо зиёратчиларга тўладир (Kurt, 2000: 565).

Ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.)га яқинлиги, Қуръон ва суннатга боғлиқлиги туфайли Исломнинг ёйилиши ва барқарорлашишида таъсири бўлган. Туркистон халқининг аҳли байт, саййидларга бўлган ҳурмат-эҳтироми, боғлиқлиги Қусам ибн Аббос сиймосида янада кучайди. Пайғамбар хонадонига оидлик ва мансублик туйғуси унинг соясида чуқур илдиз отди. Турли даврларда султон ва бекларнинг диққат марказида бўлган. Масалан, Амир Темур, Мирзо Улуғбек кўркамли бир мақбара қурдиришган, Бобурийлар асосчиси Бобуршоҳ эса унинг қабрига Мозоршоҳ номини берган. Буюк салжуқий султони Султон Санжар қабрининг атрофига Қусамийя мадрасасини қурдирган (Насан, 2013: 244). Қабрининг атрофига темурийлар сулоласининг таниқли шахслари дафн қилинган. Унинг қабри меъморчиликда дунёдаги энг яхши некропол сифатида тавсифланган. Самарқандда умуман яшамаган бўлса-да, шаҳид бўлиб ўрнашган бу юртда инсонларнинг қалбидан жой олган. Қусам бин Аббос (р.а.) ва бошқа муҳожир саҳобаларнинг Қуръонга, суннатга, Пайғамбаримиз (с.а.в.)га, тўрт халифага боғлиқликлари минтақада мусулмон давлатларнинг ва Ислом маданиятининг илдиз отиши, муваффақияти ва ёйилишида катта таъсир кўрсатди (Ҷулал, 2020: 167). Бу таъсир асрлардан бери ҳанузгача давом этиб келмоқда. Хуросон, Мовароуннаҳрнинг таъсири Ҳиндистон, Кавказ, Болқон, Онадўли, Яқин Шарқ ва Шимолий Африкага етиб қадар борган. Бу минтақада ташкил топган ва бу ердан озикланган қорахонийлар, ғазнавийлар, сомонийлар, буюк салжуқийлар, хоразмшоҳлар, темурийлар, бобурийлар, мамлуклар, Онадўли салжуқийлари, усмонийлар каби мусулмон-турк давлатлари тарих ёзганлар. Тафсир, ҳадис, фикҳ, калом, тасаввуф каби исломий илмларда улуғ олимлар етишиб, асарлар қолдирган, мактаблар тузганлар. Яна астрономия, математика, тил, адабиёт, фалсафа, тарихнавислик каби ижтимоий фанларга оид тарихга олтин ҳарфлар билан битилган алломалар ва асарлар Ислом маданиятининг бу минтақадан инсониятга туҳфаси бўлди (Ataman, 2020: 2975). Қусам бин Аббос (р.а.)нинг ва Ислом фотиҳларининг самимиятлари, ғайратлари самара бериб кўкариб яшнади.

Абу Айюб Холид бин Зайд бин Кулайб ал Ансорий (р.а.) (ваф. х.49/м.669)

Абу Айюб ал Ансорий (р.а.) ансорлар орасида илк мусулмон бўлганлардандир (Ensari Kaga, 2010: 49). Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) билан у зотнинг бобоси Абдулмутталибнинг онаси томонидан қариндошдирлар. Ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.) Мадинага келганларида туялари унинг уйи олдида тўхтаган эди. Айюб ал Ансорий пайғамбаримизни етти ой уйида меҳмон қилгани учун “Меҳмондори Расулуллоҳ” сифатида тилга олинган. Бу уй Исломдан таълим берилган муқаддас бир даргоҳ бўлган. Айюб ал Ансорий - Макканинг фатҳида, Бадр, Уҳуд ва бошқа барча ғазотларда Пайғамбаримизнинг ёнларида иштирок этган. Жангларда Пайғамбаримиз (с.а.в.)га зарар келмасин дея доимо ёнларида турар, ҳатто тунлари чодирларининг атрофида кўриқчилик қиларди. Ваҳий котиби, ҳадис ровийси бўлган, фатво ҳам берган. Ваҳий котиби бўлгани учун Қуръони карим оятларининг жамланишида хизмат кўрсатган. Мадинада волийлик, Масжиди Набавийда эса имомлик қилган ҳофиз, олим ва ориф бир зот бўлган. Ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.) у зотни Мусъаб бин Умайр (р.а.) билан охират биродари қилиб қўйганлар. Абу Айюб ал Ансорий ноҳақликларга чидолмайдиган, тўғри деб билганини айтадиган бир характерга эга эди. Ниҳоятда жўмард бўлиб, ширин тили, табассумли чехраси, Қуръон қироати билан Мадинада кўпчиликнинг мусулмон бўлишига сабабчи бўлган. Ҳазрати Умар (р.а.) давридаги барча ғазотларга иштирок этиб, умри жангларда ўтган. Соғлиғи жойида бўлган ҳар бир киши Аллоҳ йўлидаги урушга қатнашиши керак, деб ҳисобларди. Кексайган пайтида ҳам ҳар йили бир сафарда иштирок этишга ғайрат қиларди. Миср, Сурия, Фаластин, Қибрис юришларига қатнашган, охириги ғазоти Истанбул қамали бўлган (Соҳаб, 2017: 65). Олим, амир сифатида таниқли бўлганига қарамай, ҳамма катори оддий навкар бўлиб ғазотларда қатнашган. Расулуллоҳ (с.а.в.)дан Истанбул фатҳида саҳобалардан бирининг шаҳид бўлишини эшитиб, бу хушхабарга ноил бўлиш учун Истанбул фатҳида иштирок этади. Қамал пайтида ҳасталаниб, вафот этса ўша ерга дафн қилинишини васият қилади. Вафотидан сўнг Язид бин Муовия унинг жанозасини ўқиб, қалъа яқинига дафн қилдиради (Algül, 2021). Баъзи тарихчиларга кўра Айюб ал Ансорий аввалги Истанбул сафарларига ҳам қатнашган. Қамал тугагач Византия императори унинг қабрини вайрон қилишини айтганида, Ислом кўшинининг кўмондони унга жавобан, агар шундай қилса мусулмон ҳудудларидаги черков, монастыр ва насронийларнинг ҳам зарар кўришини етказди. Шундан сўнг қабрни ҳимояси кафолатланиб, кейинчалик атрофи девор билан ўралган ва бу вақт мобайнида қабрига умуман тегилмаган. Ҳатто қабри насронийларнинг очарчилик даврларида зиёратгоҳ жойи бўлган. Истанбул эгаллангач, Окшамсиддин ҳазратлари томонидан қабри кашф этилади. Баъзи муаллифларга кўра, қабрнинг топилиши шаҳарни фатҳи қадар мўъжизавий ва муҳим аҳамиятга эга эди. Йиллар ўтиши билан атрофи текисланиб кетган қабрнинг атрофи кейинчалик яна ўраб қўйилган. Фотиҳ Султон Муҳаммадхон Абу Айюб ал Ансорийни “шаҳарни муҳофаза қилувчи валий” деб талқин қилинган (İnalçık, 2004: 310). Усмонли подшоҳларининг қилич тақиш маросимлари шайхулислом ва бошқа таниқли кишиларнинг иштироки билан Айюб Ансорийнинг макбараси олдида ўтказилган.

Ҳадиси шарифда Истанбулни фатҳ этилишининг башорат қилиниши, бу хушхабарга ноил бўлишни истаган саҳобалар ва уларнинг етакчиларидан Абу Айюб ал Ансорий (р.а.) тўксон ёш бўлишига қарамай бу ғазотга қатнашиши, Истанбул қалъасининг атрофига дафн этилишни васият қилиши эътиборга моликдир.

Уч қитъага очилиб, янги бир даврнинг бошланғичи ҳисобланган фатҳ – Айюб ал Ансорийнинг сиймоси билан безаниб, усмонийлар билан бирга асрлар давомида Ислом байроғининг уч қитъада ҳилпирашини таъминлади. Шунинг учун Айюб ал Ансорий ғарбда байроқлашган бир саҳоба сиймоси ҳисобланади. Усмонли ҳукмдорлиги исломий қоидаларни тизимлаштирган бир давлат бўлгани боис, саҳобаларнинг “Аллоҳнинг динини ёйиш” ғоясини асрлар давомида ташиган.

Самарқанд шаҳри ва аҳамияти

Ўзбекистон ҳудудида жойлашган Самарқанд шаҳри тарихда кўплаб давлатларнинг пойтахти бўлган. Геостратегик ва геосиёсий аҳамиятга эга бўлган шаҳар илм-фан, маданият ва санъат маркази бўлиб, савдо-сотикда ҳам чорраҳа нуқтасида бўлган (Alyılmaz, 2002: 308).

Қусам бин Аббос (р.а.) шаҳид бўлган Самарқанд қамалидан олти йил ўтиб, уммавийларнинг Хуросон волийси Қутайба бин Муслим (р.а.) томонидан шаҳар фатҳ қилинади (Акуёрек, 2013: 97). Самарқанд Моваруннаҳрнинг бошқа минтақаларига қилинган фатҳ ҳаракатларида бир қароргоҳ вазиятида бўлган. Умар бин Абдулазизнинг уммавий султони бўлгани боис ҳамда таблиғ хайъатларининг таъсирида минтақада Исломни қабул қилганларнинг сони ортиб борган. Самарқанд нафақат Хитой, Эрон, Турк ўлкалари балки Ўрта аср Оврупосининг Шарқ ва Ғарб савдо қарвон йўли чорраҳасида жойлашган бўлиб, дунёнинг ҳар ўлкасидан савдогарлар келадиган жой эди. Шу боис Ўрта Осиё савдо йўлларининг марказий порти деб таърифланган (Аудинли, 2001: 321). Сомонийлар даврида пойтахт бўлиб, кўплаб олимлар етиштирган. Ипак йўли савдоси самарқандли савдогарларнинг қўлига ўтган. Қоғоз энг муҳим маҳсулотлардан бўлиб, Ислом жуғрофиясининг энг сифатли қоғози Самарқандда ишлаб чиқарилган. Бундан ташқари шаҳар тўқимачиликда ҳам ривожланган бўлиб, 150 тур ҳунармандчилик тармоғи мавжуд эди (Vurgun, 2016: 151). Нажмиддин Насафий “Уламои Самарқандий” асарида шаҳарда етишиб чиққан мингга яқин Ислом уламосини санаб ўтган. Имом Мотрудий, Доримий, Мирзо Улуғбек, Али Қушчи, Ибн Арабшоҳ каби кўплаб олимлар Самарқандда яшаганлар. Темурийлар даврида яшаган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (р.а.) ҳукумат билан бирга амалга оширган фаолиятлари орқали Самарқандни анча ривожлантирган. Алишер Навоийга кўра фақат Мовароуннаҳрда эмас, Хуросон, Ҳиндистон, Миср, Ироқ, Озарбайжон, Хитой ва Онадўлидаги султонлару амирларга ҳам Хожа Убайдуллоҳнинг мактублари кучли таъсир кўрсатган бўлиб, унинг тавсияларини бажаришган, ҳукмига эътироз билдиришмаган (Demir, 2016: 654). Турли даврларда қорахонийлар, буюк салжуқийлар, хоразмшоҳларнинг ҳукмронлиги остига бўлган Самарқанд, Мўғулларнинг босқинига, ишғолига, вайронагарчилигига дучор бўлади. Самарқанд ер билан яқсон қилинди. Сал кам бир аср давом этган бу ачинарли вазият Амир Темур Мовароуннаҳрда ҳукмронлик ўрнатиб, Самарқандни пойтахт қилгач ўзгаради (Қоңақ, 2019: 69). Темур кўплаб олимларни, ҳунармандларни, усталарни Самарқандга йиғади. У пойтахтни дунёнинг энг муҳим шаҳрига айлантирмоқчи бўлиб, бошқа ўлкалардан кўплаб олим, уста, меъмор, ҳунарманд ва алломаларни келтириб, ижтимоий тузилмани ўзгартиради. Бунинг натижасида Самарқанд юлдуз шаҳарга айланди. Самарқанд ва Бухоро Мовароуннаҳрда “эгизак (қўш) гавҳар шаҳар”, “Ислом гумбази”, “дунёдаги жаннатларнинг энг етакчиси” ва “Ислом оламининг ёрқин юлдузи” сифатида таърифланган (Kurt, 2000: 426).

Самарқанд турли диндаги, ҳар хил тилдаги ва турли этник миллатларни ўзида жамлаган шаҳар бўлиб, асосий қисми суғдлардан иборат эди. Кейин турклар, араблар, форслар бошқа дин ва миллатларга мансуб инсонлар истиқомат қилар эди. Буддизм,

зардуштийлик, монахаизм, насронийлик, яхудийлик, шомонизм, мажусийлик ва маздакийя каби эътиқодларни қамраган кўп маданиятли шаҳар бўлган. Тожик, ўзбек, қирғиз, араб, афғон, туркман ва эронликлар биргаликда яшашган (Vurgun, 2016: 148). Шаҳар халқи аҳли суннат бўлиб, назокатли, раҳм-шафқатли, бағрикенг ва ҳимматли бўлган. Жамият томонидан илм-фанга катта аҳамият берилар, маданиятли-маърифатли кишиларга ҳурмат кўрсатилар эди. Шаҳарга ҳанафий ва шофеъийлар чуқур таълим олишлари учун мадрасалар барпо қилинган.

Самарқанд жуда чиройли шаҳар бўлган. Темурийлар даврида савдо-сотик ва деҳқончилик анча ривожланган эди. Ҳатто шарқ ва ғарбдан келган сайёҳлар шаҳар ва аҳолисидан таъсирланганларини ёзганлар. Ҳар қандай тараққиётга очиқ, илм-фан, санъат, меъморчилик, маданият, савдо ва сиёсатда фаоллиги билан кўплаб жамият ва давлатларга таъсир кўрсатган.

Самарқандда Ислом дини бевосита саҳоба ва тобеъиндан ўрганилгани боис, Қуръон ва суннатга асосланган диний ҳаётнинг ривожланишига ва мустаҳкам асослар устида илдиз отишига сабаб бўлди. Хитой, Ҳиндистон, Хуросон, Эрон, Ироқ, Онадўли, Кавказ, Яқин Шарқ каби ўлкаларга борган дарвешу сўфийлар илм ва савдо йўли орқали Ислом ва тасаввуфий қарашларни етказдилар. Буюк ипак йўли - Исломни етказиш йўлига айланди. Самарқандда етишган мусулмон олимлар ва савдогарлар Хитой саройларига, Ҳиндистоннинг кўплаб вилоятларига Исломиятни етказдилар. Хитой императори Исломга кизиққанида Қутайба бин Муслим даврида унга бир ҳайъат жўнатилган, шу алфозда Исломият Хитойгача етиб борган (Акуёрек, 2013: 102).

Ислом дунёга кенг ёйилган пайтда ва мўғуллар босқинидан кейинги даврда Самарқанд иккинчи маротаба машҳур, марказий шаҳарга айланган. Давлатлар ва маданиятлар катта шаҳарларда барпо қилинади. Шаҳарнинг тарихи, географияси, ижтимоий тузилиши, жойлашуви – ўтроқ давлат ва маданиятнинг ривожланишида, ўсишида катта роль ўйнаган.

Истанбул шаҳри ва аҳамияти

Истанбул ўзининг географик жойлашуви жиҳатидан қуруқлик ва денгизларни бир-бирига боғловчи, Осиё, Оврупа, Болқон ва Онадўли ўртасидаги алоқани, Қораденгиз ва Ўрта ер денгизи маданий минтақасини бир-бирига боғлаб турувчи жойдир. Византиянинг пойтахти бўлган Истанбул, ўрта асрнинг энг йирик, кўркамли шаҳри эди. Шарқий Рим империясининг пойтахти бўлиш билан бир қаторда, милодий 325 йил Изник кенгашидан кейин Истанбулнинг мавқеи ошгач, Византия империяси бир давлатга айланади. У айна пайтда Яқин Шарқ минтақасида ҳам фаол эди.

Исломият қарор топгач, мусулмонлар Византия қўшинлари билан юзма-юз келадилар. Истанбул ўша пайтда куфрнинг маркази эди (Соған, 2020: 36). Шу боис ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.)нинг ишоратлари билан мусулмонлар у ерни фатҳ этишни мақсад қилганлар. Макканинг фатҳи Қуръони каримда, Истанбулнинг фатҳи эса ҳадиси шарифда муждаланган: “Қустантиния (Константинопол - Истанбул) албатта фатҳ қилинажак. У ернинг фотиҳи қандай ҳам яхши бошлиқ. Унинг қўшини қандай ҳам яхши қўшиндир” (Kulat, 2001: 13). Абдуллоҳ бин Бишр: “Маслама бин Абдилмалик (120-121/738) мени чақирди ва мендан бу ҳадисни сўради. Мен унга айтиб бердим. У ўша йили Константинополни фатҳ қилиш учун йўлга чиқди”.

Уммавийлар даврида беш йил мобайнида Истанбул бир неча маротаба қуршовга олинган (Ensari Kara, 2010: 29). Жами йигирма саккиз марта қамал қилинган. Бу даврда

Истанбулда Византия ҳукмдорлигининг фитналари, сарой ўйинлари ва ғалаёнлари авжига чиққан эди. Асрлар давомида усмонли ҳукмдорлигининг доимо кун тартибида турган Истанбул 1453 йил, ёш бўлишига қарамай мукамал етишган қўмондон Фотиҳ Султон Муҳаммад ва қўшини томонидан муваффақият билан фатҳ этилади. Ҳадиси шариф тажалли қилиб, Фотиҳ Султон ва аскарлари бу хушхабарга ноил бўлишади. Истанбул фатҳи тарихнинг энг муҳим воқеаларидан ҳисобланиб, эски давр ёпилиб, янги бир давр-тарих очилади. Қора денгиз, Ўрта ер денгизи, Шарқ, Ғарб, Осиё, Оврупа, шимол ва жанубнинг ўлчови, мувозанати ўзгарган эди.

Бу фатҳ Ислом оламида катта бир шодликка, насроний оламида эса қайғу ва кўрқувга сабаб бўлади. Султон Фотиҳ тадбиқ этиб этник ва диний унсурларга қўлланилган ҳуқуқий тизим натижасида янги даврнинг эшиги очилади. Истанбул тарихнинг оқимини ўзгартирган эди.

Истанбул саҳобаларнинг ғайратли қадамлари билан қуршовга олинган ҳамда мусулмон араб қўшинлари томонидан ҳам бир неча марта қамалга олинган ва ниҳоят у ерни фатҳ этиш мусулмон турк қўшинларига насиб қилган (Соған, 2020: 28). Бу фатҳ ва зафар ҳикматларга тўладир. Истанбулни қўлга киритиш фақатгина ҳарбий эмас, балки бир маданият ва тизимнинг зафаридир (Genç, 1996: 98). Бу фатҳдан кейин усмонлилар салтанати ниҳоятда ривожланиб, ҳудудлари уч қитъага кенгайиб, Қора денгиз ва Ўрта ер денгизига чиқиш йўллари очилган эди. Оврупа Истанбул томонидан берилган қарор ва қадамларни кузатиб борган, чунки у ер дунё сиёсатининг энг муҳим пойтахти даражасига келган. Стратегик жойлашуви жиҳатидан ҳам асрлар давомида ўз таъсирини кўрсатиб келган. Бугунги кунда Истанбул дунёдаги саксон бешта мустақил ўлкага бевосита ва билвосита таъсир қиладиган бир пойтахтдир. Мусулмон, насроний ва яҳудийлар биргаликда яшайдиган йирик бир шаҳардир. Фотиҳ Султон Муҳаммадхон томонидан шаҳарга “Ислом мўл-кўл бўлган жой” маъносидаги “Исломбўл” номи берилган (İnalçık, 2021).

Истанбул турли маданиятлар бирга яшайдиган шаҳарнинг яқин тарихда ва дунёда энг муваффақиятли намунасидир. Ўзининг географик гўзаллиги, тарихий бойликлари ва кўп маданиятчилиги билан ҳанузгача дунёнинг энг гўзал, муҳим шаҳри ҳисобланади. Истанбул муҳим ва стратегик бир мавқеда экан ҳазрати Пайғамбарнинг ишорати, саҳобалар ва бошқа Ислом қўшинларининг сафарлари, Айюб ал Ансорий каби етакчи саҳобанинг вафоти, қальанинг атрофига дафн қилиниши, худди байроқ ўрнатгандек йирик бир шаҳар ўлароқ тарихда ўрин олган.

Усмонли давлатининг қалбига айланган бу шаҳар – нафақатга Исломга, балки бутун инсониятга манфаат ва фойда касб этган. Зеро, мусулмонлар Византия империясининг зулми остида қолган маҳаллий аҳолини асоратдан қутқариб, куфр ва истибдод маркази бўлган Константинополга янги ҳаёт олиб киришган. Турли эътиқодларда бўлишига қарамай маҳаллий аҳолининг бирлик-баробарлик ва тенгликда яшашни нафақат Византия, балки Болқонлар, Ўрта Шарқ, Африка ва Оврупага ўргатиб, Истанбулни кучли бир шаҳарга айлантирган.

Маданиятлар шаҳарларда барпо этилгани инобатга олинадиган бўлса, мусулмон турк маданиятининг ривожланишида Истанбулнинг катта таъсири бўлган. Ҳар даврда бўлган минг бир ҳийла-найранг, уруш, босқинчилик ва бошқа сабабларга қарамай, шаҳар мусулмонларнинг қўлида бўлиб келган. Хуллас, Истанбул - Абу Айюб ал Ансорий (р.а.) ва бошқа саҳобаларнинг қадамлари ва шаҳодатлари билан тарихда чуқур из қолдирган.

ХУЛОСА

Бу икки улуғ саҳоба ва улар шаҳид бўлган бу икки шаҳар тарихдаги ўрни, таъсири жиҳатидан эътиборни жалб қилади.

Қусам бин Аббос (р.а.) муҳожирлардан, Айюб ал Ансорий (р.а.) эса ансорлардан эди. Ислом дини муҳожир ва ансор қардошлиги орқали ривожланиб, кенг тарқаб, ўрнашиб илдиз отди. Бу биродарлик Ислом етиб борган барча ўлкаларга ўрнатилди, биргаликда, ҳамжиҳатликда яшаш қонидаси юзага келди. Исломни етказувчилар ва уни қабул қилувчилар ўртасида муҳожир-ансор мувозанати, биродарлиги ҳамма жойда ўрнатилди. Бу икки саҳоба ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.) ва аҳли байтига яқин бўлиб, у зотга эргашганлар, дуоларига мазҳар бўлганлар, ҳокимлик ва амирлик каби бошқарув вазифаларини ўтаганлар. Қуръон, ҳадис ва фикҳ илмидан хабардор, фатво берадиган илмий салоҳиятга эга кишилар бўлганлар. Улар кексайганларига қарамай ғазотларга султон, қўмондон сифатида эмас, оддий аскар бўлиб иштирок этганлар. Улар орзу қилган шаҳарнинг фатҳ этилишини кўролмади, камал пайтида шаҳид бўлиб, шаҳар қалъаси остида дафн этилганлар. Натижада шаҳарларнинг тарихий оқимини ўзгартириб юборганлар. Аллоҳ уларга шу диёрларнинг фатҳини ва Исломга хизмат қилишни насиб этди. Харитадан қараганда саҳобанинг бири шарқда - Самарқандда, наригиси эса ғарбда – Истанбулда бўлиб, рамзий тус олган.

Бу саҳобалар Пайғамбаримизга садоқатлари боис ғазотларда иштирок этишган. Уларнинг ягона мақсади - Аллоҳнинг динини ёйиш, яхшиликка буюриш, ёмонликдан қайтариш бўлган (Güler, 2006: 14). Улар салтанат, мол-мулк, мақом-мартаба ортидан чопмаганлар. Улар охир-оқибат тупроққа айланиб кетишларини яхши билишар, кўзланган шаҳарларнинг фатҳ этилиб этилмаслигини ҳам аниқ билишмас эди. Балки ҳикмати ҳам шундадир. Аллоҳ таоло розилиги учун беғараз қилинган саъй-ҳаракатлар уруғга айланиб, улар ётган тупроқлар яшнаб кўкариб, Исломнинг энг муҳим марказий шаҳарлари ва минтақаларига айланган.

Бу икки саҳоба ўрнатган шахсиятли, бой тажрибага эга ва ўзини иршодга бағишлаган кишилар бўлишган. Ўтмишлари пок, тоза бўлгани учун жамиятдаги таъсирлари зиёда бўлган. Атрофидагиларнинг ҳурмат-эътиромига сазовор бўлганлар. Зеро, таблиғ аҳлининг тоза бир ўтмишга эга бўлишлари Қуръони каримда ҳам таъкидланган (Güler, 2006: 14).

Бу икки саҳоба такводор, жўмард, фидокор, жасур, одоб-ахлоқи, комил, Ҳақни гапирувчи, ноҳақликка қарши курашда пайғамбарларга издош бўлганлар. Зеро, барча мусулмонлар шу сифатлар билан безаниши керак (Sönmez, 2011: 289).

Истанбул фатҳ қилиниши жараёнида нақшбандий тариқатининг аҳрория тармоғи асосчиси Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (р.а.) ҳазратлари Самарқанддан туриб маънавий ёрдам кўрсатгани учун Фотиҳ Султон Муҳаммадхон у зотга ҳадялар жўнатгани тарихда қайд қилинган. Фатҳдан аввал ҳам Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратларининг халифалари усмонлилар наздида таъсирга эга эдилар (Қош, 2005: 216). Самарқанд ва Истанбул орасида эътиборни жалб қилган муҳим, ажойиб, ҳикматли бир алоқанинг борлигини кузатиш мумкин.

Бошқа бир муҳим нуқта шундаки, бу икки саҳоба туркий давлатларнинг Исломга хизмат қилишларига васила бўлганлар. Улар ҳурматга сазовор, ўрнатилган, идеал шахсиятлар сифатида туркийларнинг қалбидан жой олганлар. Қусам бин Аббос (р.а.) туркийларнинг Исломни қабул қилишларида етакчилик қилган саҳоба қўшинларининг илғорларидан эди.

Айюб ал Ансорий (р.а.) эса турклар мусулмон сифатида асос солган, ривожланиб, тараққий топиб, узоқ муддат давом этган усмонли давлатининг пойтахтидан жой олган етакчи саҳоба эди.

Бу икки шаҳар бири Шарқда, бири Ғарбда илм, ирфон, сиёсат, маданият маркази эди. Мўғуллар Самарқандни ишғол қилган даврни ҳисобга олмаганда, бу шаҳарлар доимо Ислом диёри бўлиб келган. Мўғуллар ҳам кейинчалик мусулмон бўлганлар. Самарқанд ва Истанбул мусулмон жамият ва давлатларнинг ўсишида, Ислом маданиятининг ривожланишида асосий марказда бўлган.

Бу саҳобалар ётган мазкур икки шаҳар – Ислом олами ва инсоният учун улуғ бир мерос ҳисобланади. Глобаллашув асрининг мусулмонларига улуғ саҳобалардан қолган бир мерос, муҳим бир вазифа, ибратли бир ҳаёт йўли бор: Аллоҳнинг номини ёйиш, ер юзини меҳр-муҳаббат билан ислоҳ айлаб, зулм, фисқу фасодни йўқ қилиш, илоҳий ҳақиқатларни дунёнинг ҳар бир бурчагига етказиш, бу йўлда ғайрат билан ҳаракат қилишдир.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Açar, Cafer. “Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planına Dair Bazı Mülâhazaları”. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi 6/3 (2017), 2038-2057.
2. Akgün, Hüseyin. “Sahâbe Coğrafyasının Oluşumu ve Sonuçları”. İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe–Sahâbe Kimliği ve Algısı–Tartışmalı İlmi Toplantı 27/28 (Nisan 2013), 1-28.
3. Akyürek, Yunus. “Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir’in Fethi”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22/1 (Haziran 2013), 85-106.
4. Algül, Hüseyin. “Ebû Eyyûb El-Ensârî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-eyyub-el-ensari> (17.06.2021).
5. Alyılmaz, Cengiz. “Eski Türk Şehirleri ve Semerkant”. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi c/20 (2002), 308.
6. Ataman, Kemal Yavuz. “Maveraünnehir’de İslam Medeniyeti Üzerine Küresel Bir Analiz”. İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 9/3 (2020), 2962/2977.
7. Aydınli, Osman. Fethinden Samanilerin yıkılışına kadar Semerkant tarihi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, 2001.
8. Azimli, Mehmet. “Hulefâ-İ Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. İstem 3/6 (2005), 177 – 193.
9. Coşan, Mahmud Es’ad. “Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Özellikleri”. İskenderpaşa. Erişim 10.06.2021. <http://www.iskenderpasa.com/D0806A49-B171-477E-A588-B7AC75BA3BA6.aspx>
10. Coşan, Mahmud Es’ad. İstanbul’un Fethi ve Fatih. İstanbul: Server Yayınları, 7.Basım, 2020.
11. Coşan, Mahmud Es’ad. Tarihî ve Tasavvufî Şahsiyetler. İstanbul: Server Yayınları, 5.Basım, 2017.
12. Demir, Cengiz. “Baburnâme’de Hoca Ubeydullah Ahrar”. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi 5/2 (2016), 651-660.
13. Ensari Kara, Hatice Fahrunnisa. “Tarihi İslam’ın Yardımcıları Ensariler ve Kutsal Belde Eyüb’un Sultanı Hz. Halid b. Zeyd Ebu Eyyub el-Ensar”. Kültürü Sanatıyla Eyup Sultan Sempozyumu, XI, Şehir ve Kutsallık. ed. İrfan Çalışkan. 28-63. İstanbul: Eyüp Sultan Belediyesi Yayınları, 2010.

14. Erul, Bünyamin. “Vedâ Hutbesi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/veda-hutbesi> (17.06.2021).
15. Genç, Mehmet. “Neden Fetih?”, I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, 96-98.
16. Güler, Zekeriya. “Tebliğin Mahiyeti ve Sınırları”, Kutlu Doğum İslam'ın Güncel Sunumu 2003, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2006, 10-16.
17. Hasan, Nadirhan. “Sahabe Kusem Bin Abbas'ın Kabri ve Semerkant Maneviyatının Oluşumu Katkıları”. Adıyaman Safvan Bin. Muattal ve Ahlak Sempozyumu, ed. Candemir Dogan Adıyaman: Bildiriler Kitabı 15 -16 -17 Şubat 2013.
18. Hatalmış, Ali. “Sahabîlerin Türkleri Tanımları ve İlişkileri”. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 19/2 (2019), 418-440.
19. İnalçık, Halil. İstanbul: Bir İslam Şehri. çev. İbrahim KALIN, Marife, 2004.
20. İnalçık, Halil. “İstanbul”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 10.06.2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istanbul#3-turk-devri>
21. Karakuş, Abdulkadir. “Hz. Peygamber'in Tebliğ Dili ve Bunun Kur'ânî Temelleri”. Tefsir Araştırmaları Dergisi 4/2 (2020), 267-283.
22. Koç, Mustafa. “16. Yy Osmanlı Coğrafyasında Karanlıkta Kalmış Nakşi-Ahrarî, Yesevi ve Kübrevi Şeyhleri”. Kutadgubilig Felsefe·Bilim Araştırmaları Dergisi C/7 (Man 2005), 213-254.
23. Koçak, Muhammed Emin. “Timurlu Medeniyetine Örnek Bir Şehir: Semerkant (1370-1405)”. Ausbd 2/4 (2019), 67-76.
24. Kulat, Mehmet Ali. “İstanbul'un Fethini Müjdeleyen Hadisin Değerlendirilmesi”. Diyanet Dergisi 37/2 (2001), 5-24.
25. Kurt, Hasan. Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabe Kusem B. Abbas, Ankara: 1999, 565-579.
26. Kurt, Hasan. “Orta Çağ Başarısı Buhara”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 41/1 (Nisan 2000), 425-471.
27. Küçükaşcı, Mustafa Sabri. “Fetih Hadisi ve Müslümanların İstanbul Kuşatmaları”. İstanbultarihi. ist. Erişim 10. 06. 2021. <https://istanbultarihi.ist/54-fetih-hadisi-ve-muslimanlarin-istanbul-kusatmalari>.
28. Sönmez, Mustafa. “Peygamberlerin Tebliğ Sıfatı”Ve Bu Sıfatın Arka Planını Oluşturmada Diğer Sıfatların Rolü”. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi 10/35 (2011), 277-298.
29. Şulul, Kasım. “Horasan ve Mâverâünnehir'le Münasebeti Bulunan Sahabîler”. Siyer Araştırmaları Dergisi 8 (2020), 139-168.
30. Vurgun, Seda Yılmaz. “Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand”. Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches 1/1 (Fall 2016), 148-151.

FOLKLORSHUNOSLIK

O‘ZBEK XALQ DOSTONLARI LEKSIKASINING TARIXIY ASOSLARI

Ahmad RAHIMOV,
SamDCHTI dotsenti

ANNOTATSIYA

Xalq og‘zaki ijodi namunalari turkiy xalqlarning mushtarak nomoddiy madaniy merosi hisoblanadi. Ham adabiyotshunoslik, ham tilshunoslik tadqiq metodlari bilan tahlil olib boradigan folklorshunos ilmi uchun xalq dostonlari matnini lisoniy tadqiq qilish adabiy til va uning tarixiy tadrijiy bosqichlarini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada Ergash Jumanbulbul o‘g‘li tomonidan kuylangan “Xushkeldi”, “Qunduz bilan Yulduz” kabi ishqiy dostonlarda qo‘llanilgan ayrim leksik birliklar qiyosiy-tarixiy jihatdan tadqiq qilingan. Ya’ni, qadimgi turkiy so‘zlar hamda tilimiz taraqqiyotining keyingi bosqichlarida o‘zlashgan forsiy va arabiy so‘zlar hozirgi adabiy til materiallari bilan taqqoslangan. Tadqiqotda ilmiy-nazariy manbalar bilan birga “Qadimgi turkiy so‘zlar lug‘ati” kabi leksikografik matndan ham keng foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: folklor, xalq dostonlari, til bilimi, eski so‘z, eskirgan qatlam, o‘zlashgan so‘zlar, qadimgi turkiy asos, lug‘at.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛЕКСИКИ УЗБЕКСКОГО НАРОДНОГО ЭПОСА

Ахмад РАХИМОВ,
доцент, СамГИИЯ

АННОТАЦИЯ

Образцы народного творчества являются общим нематериальным культурным наследием тюркских народов. Лингвистическое исследование текста народных былин имеет большое значение в изучении литературного языка и его исторических этапов для фольклористской науки, анализирующей как литературоведческие, так и лингвистические методы исследования. В данной статье со сравнительно-исторической точки зрения исследуются некоторые лексические единицы, используемые в романтических эпосах, таких как “Хушкелди” и “Кундуз била Юлдуз”, воспетых сыном Эргаша Джуманбюльбюля. То есть древнетюркские слова и персидские и арабские слова, приобретенные на более поздних этапах развития нашего языка, сопоставлялись с материалами современного литературного языка. Наряду с научно-теоретическими источниками в исследовании широко использовались лексикографические источники, такие как “Словарь древнетюркских слов”.

Ключевые слова: фольклор, народный эпос, языковые знания, древнее слово, устаревший пласт, заимствованные слова, древнетюркская основа, словарь.

HISTORICAL FOUNDATIONS OF THE VOCABULARY OF UZBEK FOLK EPIC

Akhmad RAKHIMOV,
Associate Professor of SamSIFL

ANNOTATION

Samples of folk art are the common intangible cultural heritage of the Turkic peoples. The linguistic study of the text of folk epics is of great importance in the study of the literary language

and its historical stages for folklore science, which analyzes both literary and linguistic research methods. In this article, from a comparative historical point of view, some lexical units used in romantic epics, such as “Xushkeldi” and “Kunduz bila Yulduz”, sung by the son of Ergash Jumanbulbul, are examined. That is, ancient Turkic words and Persian and Arabic words acquired at later stages of the development of our language were compared with the materials of the modern literary language. Along with scientific and theoretical sources, lexicographic sources, such as the Dictionary of Ancient Turkic Words, were widely used in the study.

Key words: folklore, folk epos, language knowledge, ancient word, obsolete layer, borrowed words, ancient Turkic basis, dictionary.

Ma'lumki, adabiy tilning har bir tarixiy bosqichiga xos leksik fondi asosini mazkur davr talab va ehtiyoji natijasida yuzaga keladigan funktsional-me'yoriy so'zlar tashkil qiladi. Xalq dostonlari eng qadimgi davrlardan XX asr boshlarigacha izchil ijodiy qayta ishlanib, ana shu davrlar tiliga moslashtirib borilgan. Shu tufayli ulardagi tarixiy lug'aviy birliklar ham adabiy til tarixining barcha bosqichlarida me'yoriy so'zlar sifatida faoliyat ko'rsatganligi bilan ajralib turadi. Bunday leksik tanlanish jarayonida: 1) bir guruh til birliklarining qayta ishlashnishi qadimgi og'zaki ijod asosida orttirilgan boy an'analarga asoslanganligi; 2) og'zaki ijodning boshqa ommaviy ijroga asoslangan janrlarga nisbatan, dostonlar badiiy kompozitsion qurilishining murakkabligi ular tilining birmuncha konservativ xususiyat kasb etishga olib kelganligi; 3) dostonlar tilining qadimdan o'z davrining eng iqtidorli va bilimdon kishilari sanalgan xalq baxshilari tomonidan izchil qayta ishlanib borilishi; 4) yozma badiiy ijodning keyingi davrlar mobaynida folklor manbalariga kuchli ta'sir etishi kabi omillar muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Aynan ana shunday ekstralingvistik omillarning aks-sadosi o'laroq, dostonlarning tarixiy leksik qatlami: a) iste'mol darajasiga ko'ra til tarixining eng qadimgi davrlarida, shuningdek, hozirgi tilda ham o'zining funktsional-normativlik xususiyatini yo'qotmagan so'zlardan; b) iste'mol davri va me'yoriylik xususiyatiga ko'ra til tarixining qadimgi turkiy va eski o'zbek tili bosqichlarigagina daxldor bo'lgan so'zlardan iboratligi bilan xarakterlanadi. Tadqiqotlarda bunday qadimgi asosga ega bo'lgan leksik hodisa «eski so'zlar» va «eskirgan so'zlar» kabi atamalar vositasida tasniflanadi (Ўзбек тили лексикологияси, 1981: 141-142).

Ana shu tasnifdan kelib chiqqan holda, dostonlar leksikasining tarixiy ildizlarini yoritishda muhim bo'lgan qadimiy so'zlar qatlamini, dastlab ikkita katta guruhga, ya'ni eski va eskirgan so'zlarga ajratish o'rinlidir:

1. Eski so'zlar. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, dostonlar tilidan o'rin olgan qadimiy so'zlarning kattagina guruhi tilda paydo bo'lish vaqtiga ko'ra til tarixining eng qadimgi davriga borib taqalishiga qaramay, hozirgi o'zbek adabiy tilida va boshqa ko'pgina turkiy tillarda faol iste'mol etilib kelinayotganligi bilan o'zining passiv qatlamga mansub zamondoshlaridan ajralib turadi. Ular «Qadimgi turkiy so'zlar lug'ati» (DTS) bilan qiyoslanganda quyidagi xususiyatlariga ko'ra o'zaro farqlanadi:

I. Dostonlarda va hozirgi o'zbek adabiy tilida bir xil shakl va mazmunga ega bo'lgan eski so'zlar:

ayg'ir (28) /ayg'ir (48); ata(65) /ota (10); ač (3) /och; arqar (54) /arqar (216); ana (43) /ona/yena (41); at (65) /ot (65) hayvon, ot ism; av (68) /ov (6); avči (69) /ovchi; balty (81) /bolta (189); baqa (251) baqa (112); baltir (81) /boldir (108); buqa (225) /buqa (251); bal (79) /bol (73);

baj (79) /boy (44); böz (118) /bo‘z - bo‘z rang; buz (118) /bo‘z (242) – mato, bo‘z - bo‘ydoq; burun (126) /burun (183) - qadim, burun – tana a‘zosi kabilar¹-.

Bulardan tashqari, dostonlarda qadimgi turkiy til bilan mushtarak bo‘lgan eski so‘zlar ichida til tarixining mazkur davridayoq arab va fors-tojik tilidan o‘zlashtirilgan quyidagi lug‘aviy birliklarni ham uchratish mumkin: a) arab tilidan o‘zlashgan eski so‘zlar: maydan (399), /maydon (131); adad (41) /adad (201) – son, chek, chegara; amal (41) /amal (49); arz (58) /arz (132); asal (60) /asal (97); adab (75) /odob/adab (109); bob (76) /bob (13); manzil (339) /manzil (98); rabat (476) /rabot (210); šart (520) /shart (87); g‘aflat (485) /g‘aflat (95); b) fors-tojik tilidan o‘zlashgan so‘zlar: arzu (59) /orzu; asan (59) /oson (103); karvon (289) /karvon (110); saray (488) /saroy (44); mard (339) /mard (55); zahar (639) /zahar (87); zinhar (639) /zinhor (46); jan (640) /jon (51); gavhar (195) /gavhar (88); ganj (194) /ganj (100); gul (195) /gul (104); gur (195) /go‘r (108) kabilar shular jumlasidandir.

II. Dostonlarda saqlanib qolgan ba‘zi eski so‘zlar o‘zining fonetik qiyofasi va semantik xususiyatlariga ko‘ra hozirgi o‘zbek shevalari bilan mushtaraklik kasb etadi:

Qadimgi turkiy manbalarda (DTS)	Dostonlarda va o‘zbek-qipchoq shevalarida	Hozirgi o‘zbek adabiy tilida
yilan (266)	yilan (183)	ilon
yüzük (288)	yuzuk (294)	uzuk
yüz (288)	yuz (381)	suz(moq)
yenga (256)	enga (47)	yanga
qatmaq (432)	qatmoq (222)	qorishtirmoq
čatir (142)	chatir (453)	chodir
örla (389)	o‘rlamoq (317)	balandlikka ko‘tarilmoq
pusug‘či (398)	pusqinchi (110)	qochoq
keriš (301)	kerish (399)	janjal
en (173)	enmoq (118)	pastga tushmoq
bel (93)	bel (394)	dara
yipar (267)	yipar (302)	ufor
tom (525)	tom (262)	uy
emig (175)	emig (308)	ko‘krak
baqan (62)	baqan (59)	ot bog‘lanadigan ustun

III. Dostonlarda uchraydigan ba‘zi eski so‘zlar o‘zining fonetik qiyofasiga ko‘ra qadimgi turkiy tilda o‘z muqobillariga ega bo‘lsa ham, ular semantik jihatdan farqlanadi. Nazarimizda, bunday omonimik holatning yuzaga kelishida so‘z ma’nolarining torayishi va kengayishi muhim ahamiyat kasb etgan. Ular quyidagi so‘zlar misolida ko‘zga tashlanadi:

1. Qadimgi turkiy tilda töqim/to‘qim - qoramol, buqa ma’nosini ifodalaydi (DTS, 574). Bu so‘z dostonlarda va hozirgi o‘zbek adabiy tilida, jazliq yoki egar ostiga qo‘yiladigan, odatda, kigizdan qilinadigan ot-ulov abzali ma’nosini bildiradi (O‘zTIL, II, 257).

2. Qadimgi turkiy manbalarda tön/to‘n – ko‘ylak va ustki kiyim ma’nosida qo‘llangan (DTS, 574). Bu so‘zning hozirgi adabiy tildagi ma’nosi birmuncha toraygan bo‘lib, oldi ochiq uzun milliy ustki kiyim – chopon tushunchasini anglatadi (O‘zTIL, II, 249).

Xullas, dostonlarda eski so‘zlar miqdori ancha salmoqlikdir. Biroq, asosiy e’tiborni ulardagi eskirgan so‘zlar tahliliga qaratishni maqsad qilib qo‘yganligimiz tufayli, eski so‘zlardan ayrim

¹ Misollar «Xushkeldi» va «Qunduz bilan Yulduz» dostonlaridan (Bulbul taronaliri, III jild) olindi.

namunalar keltirish bilan chegaralandik xolos. Qayd etib o‘tilgan eski so‘zlar qatlami esa, dostonchilik taraqqiyotining quyidagi tarixiy lingvistik xususiyatlaridan dalolat beradi:

1. O‘zbek xalq dostonlarining asosiy leksik fondini qadimgi turkiy bosqichdayoq faol iste’molda bo‘lib, hozirgi kunda ham o‘zining leksik-semantik va fonetik xususiyatlarini saqlagan holda adabiy til va qisman lahjalarning funktsional-normativ birliklari sifatida faoliyat ko‘rsatayotgan so‘zlar tashkil etadi. Bu esa, adabiy til tarixiga xos “obyektiv me’yoriy birliklar” (Берматов, 1999: 30) tilning boshqa vositalarida bo‘lgani singari, xalq dostonlarida ham lisoniy voriclik asosida izchil davom ettirilganligidan dalolat beradi.

2. O‘zbek xalq dostonlarida va qadimgi turkiy manbalarda umumiy fonetik strukturaga ega bo‘lgan bir guruh so‘zlar, hozirgi adabiy til me’yorlariga nisbatan dialektal birliklar (noadabiy qatlam) hisoblansa ham, ular adabiy tilning tarixiy shakliga xos normativlikni o‘zida aks ettiradi. Chunki hozirgi ko‘pchilik turkiy tillar va o‘zbek shevalarida (asosan, qipchoq lahjasiga mansub shevalar) ham saqlanib qolgan bu so‘zlardan ba’zilar (yilan (296), kerish (310) qayqaymoq (742) “Navoiy asarlari lug‘ati”da ham qayd etilganligi, buning yaqqol dalili bo‘la oladi.

2. Eskirgan so‘zlar. Ma’lumki, eskirgan lug‘aviy birliklar eski so‘zlardan, shuningdek, zamonaviy tilning me’yoriy leksikasidan eskilik bo‘yog‘iga egaligi bilan farqlanadi. Bunday so‘zlar zamonaviy ijodkorlar tomonidan yaratilgan badiiy asarlarda o‘tmish davr tasavvurini berish, personajlar nutqini zamon talabiga mos ravishda individuallashtirish ehtiyoji tufayligina ishlatiladi. Biroq dostonlar tilida uchraydigan eskirgan so‘zlar bunday uslubiy talablardan mustasno bo‘lib, ular dostonlarning ko‘p asrlik ijodiy shakllanish bosqichlarida xalq tilining eng faol me’yoriy leksikasi sifatida amalda bo‘lganligi bilan xarakterlanadi. Boshqacha aytganda: “Tarixiylik nuqtayi nazaridan dostonlarda uchraydigan eskirgan so‘zlar, mazkur manbalar uchun tarixiy yoki eskirgan so‘zlar emas. Chunki dostonlar yaratilib, asrlar osha kuylanib kelinganda, bu so‘zlar juda mahsuldor bo‘lgan va shu sababli ular dostonlarning badiiy to‘qimalariga chuqur singib ketadi” (Ишбаев, 1970: 56-63).

Shu narsa ham xarakterliki, dostonlar tiliga xos eskirgan so‘zlarning kattagina qismi, eski so‘zlar singari qadimgi turkiy tilga oid yozma manbalar bilan ko‘pgina lingvistik mushtarakliklarga egaki, bu mushtaraklik qadimgi turkiy og‘zaki ijodning yozma manbalarga ta’siridan ham dalolat beradi. Jumladan, H. Zaripov bunga alohida e’tibor bergan holda “Devonu lug‘otit turk” dagi leksikaning anchasi o‘zbek folklorida ko‘pincha eskirgan shaklini saqlab qolgan”, - deb uqtirishi ham, epik asarlarda qadimgi turkiy tilga oid so‘zlarning salmoqli o‘rin egallashini ko‘rsatadi (Зарифов, 1976: 65-67).

Bu mulohazalarning dalili sifatida dostonlar tilidagi ana shunday so‘zlarning bir qismini qadimgi turkiy yozma manbalar (DLT) va ular asosida tuzilgan lug‘atlar (DTS) bilan qiyoslagan holda keltirib o‘tamiz. Ular quyidagi xususiyatga egaligi bilan o‘zaro farqlanadi:

1. Fonetik tarkibi va leksik-semantik xususiyatlariga ko‘ra qadimgi turkiy til bilan mushtarak bo‘lgan so‘zlar:

bo‘rk (DTS. 118); bo‘rk (337) – bosh kiyim, telpak.

do‘n (DTS. 60); do‘n (385) - qayt(moq), qayril(moq),

jag‘i (DTS.224); yog‘i (453) – dushman, yov.

jaq (DTS. 337); yoq(moq) (299) surtmoq.

jügrük at (DTS. 284); yugruk ot (279) - chopqir ot.

jügrük bilga (DTS. 284); yugruk baxshi (474) – ziyrak, donishmand kishi.

jajla (DTS. 226); yayla(tmoq) (57) – yozla(tmoq).

körpa at (DTS. 318); ko‘rpa ko‘zi – yosh ot, yosh ko‘zi.

kand (DTS.290); kand (229) - shahar.
 kölig (DTS. 314); kulig (259) – yuk oti, yuk tashiydigan ot.
 köşik (DTS. 319); ko‘shk (294) – ayvon, shiypon.
 saq köñül (DTS. 485); soq qiz (312) – hushyor ko‘ngil, ziyrak, hushyor qiz.
 sag‘ (DTS. 480); sag‘ qiz (312) - aql, farosat; aqlli, hushli qiz.
 sōq (DTS.508); so‘q(qi) (384) - urmoq, kuchli zarba bermoq.
 sōq (DTS. 508); so‘g‘(ish) (51) - syqmoq, tiqmoq; jang.
 sōq (DTS. 506); so‘q(tir) (222) – yasa(moq), qur(moq).
 sin (DTS. 503); sin (36) – gavda.
 örla (DTS. 389); o‘rla (49) – balandlikka ko‘tarilmoq.
 terlik (DTS. 555); terlik (20) – ot abzallaridan birining nomi.
 töš (DTS 382); to‘sh (373) - ko‘krak, to‘sh.
 tug‘ (DTS. 584); tug‘ (57) - bayroq.
 tut (DTS. 591); tut (27) – zang, temir zangi.
 tuz (DLT.I. 314); tuz (57) - to‘g‘ri, tekis.
 čat (DTS. 141); chot (232) - urmoq, savalamoq.
 čal (DTS. 137); chal (392) - savalamoq, qamchi chalmoq
 qaq (DTS. 432); qaq (235) - ko‘lmak.
 qula (DTS 464); qula (348) – za‘faron rang.

II. Qadimgi turkiy til bilan leksik-semantik jihatdan mushtarak, biroq fonetik tarkibiga ko‘ra qisman farqlanuvchi so‘zlar:

añdi (DTS. 47); angni (245) – poyladi, ta‘qib qildi.
 alp (DTS. 36); alp (400) - bahodir, pahlavon.
 bögur (DTS. 116); bo‘yir (88) – buyrak.
 berim (DTS. 96); berish (96) – maosh, qarz, to‘lov.
 inanč (DTS. 299); inoq (553) – ishonchli vakil, mansabdor.
 kökuz (DTS. 313); ko‘kay (382) - ko‘krak.
 buñ (DTS. 124); mung (381) – mung, g‘am.
 tög‘ (DTS. 570); to‘q (450) – chang, to‘zon.
 qag‘an (DTS. 405); xoqon (277) – oliy davlat boshlig‘i.
 qan (DTS. 417); xon (9) – xon, hukmdor.
 kömüldürük (DTS. 314) - o‘mulduruk – ot ko‘kragiga bog‘lanadigan tasma.

Dostonlar tilining tarixiy asoslarini belgilashda muhim bo‘lgan bunday so‘zlarning aksariyat qismi etimologik jihatdan umumturkiy asosga ega bo‘lib, ular turkiy tillar tarixining milliy bosqichlarida ham faol qo‘llanilib kelingan. Masalan:

Qirqin. Qadimgi turkiy tilda: qirqin - cho‘ri, asira/qiz qirqin – asira qiz/ DTS. 446G‘. Eski o‘zbek va boshqa turkiy tillarda: qo‘rqo‘n-joriya, cho‘ri, asira /Rad.II. 748G‘. Dostonda: Qirqin qizlar bo‘lsin sening qurboning /22/.

Sin. Qadimgi turkiy tilda: sin – gavda, qomat /DTS. 503/. Turkiy tillarda: sin-gavda, qomat /Rad. IV. 628/. Dostonda: Ko‘ring sini-sinbatti /36/.

Ko‘rpa. Qadimgi turkiy tilda: körpa – yosh, navnihol /körpa öt – yangi chiqqan maysa, o‘t /DTS. 318G‘. Turkiy tillarda: körpa - qo‘zi, yangi tug‘ilgan qo‘zi /Rad.II. 1464/. Dostonlarda: Mo‘min bolam, ko‘rpa qo‘zim omon bo‘l /380/.

Qula. Qadimgi turkiy tilda: qula – za‘faron rang, sariq-qizil tus /DTS. 464/. Turkiy tillarda: qula-sariq-qizil rang /Rad. III. 967/. Dostonda: Otin chopib qula dashga /348/.

Do‘n. Qadimgi turkiy tilda: dōn - aylanmoq, qaytmoq, qayrilmoq /DTS.160/. Turk, ozor tillarida: dōnmak-aylanmoq, qaytmoq, qayrilmoq, dōnum-qaytish /Bud. I. 576/. Dostonda: do‘nmoq-ot ustidagi turlicha harakat: Alvon-alvon do‘nadi. Avaz o‘tday yonadi /385/.

Ko‘shk. Qadimgi turkiy tilda: kōshik – ayvon /DTS. 319/. Usmonli turk: kōshk-ayvon, bog‘ shiyponi /Bud. II. 156/ Dostonda: Qunduzoy ko‘shki ustida qizlar bilan o‘ynashib o‘tiribdi /294/.

Chalmoq. Qadimgi turkiy čal - urmoq, savalamoq /DTS. 137/. Usmonli turk va ozor tillarda: chāl - urmoq, silkitmoq. /Rad. 1875, 1976/. Dostonda: Otga qamchi chaladi /392/.

Soq. Qadimgi turkiy tilda: saq- diqqatli, hushyor, ziyrak (saq tur – hushyor tur) DTS. 486/. Uyg‘ur: saq; oltoy, qirim, qozoq: sag‘-hushyor, ehtiyotkor, ziyrak, aqlli, mushohadali /Rad. IV. 249/. Dostonda: Oqqiz ... o‘zi to‘lgan sog‘ qiz uyqusi kam soq qiz /240/.

Tut. Qadimgi turkiy tilda: tut – zang /DTS. 591/. Qozoq: tut, boshqa turkiy tillarda: tat – zang, temir zangi /Rad. IIIg‘ 898. 1475/. Dostonda: Belida tut bosgan keskir xanjari /271/.

Qoq. Qadimgi turkiy qaq - ko‘lmak /DTS. 422/. Turkiy tillarda: qaq - ko‘lmak, ko‘l anhor (Rad. II. 57/. Dostonda: Alqarga suv berar cho‘llarning qoqi /231/. Mazkur so‘z hozirgi kunda Samarqand viloyati, Moybuloq jamoa xo‘jaligidagi Qoq qishlog‘ining nomi sifatida ham uchraydi.

To‘q. Qadimgi turkiy tilda: tōq – chang, to‘zon /DTS. 570/. Turkiy tillarda: tōg‘-chang /Rad. III. 1158/. M.Koshg‘ariy to‘q so‘zini “ot oyoqlarining tepinishidan chiqqan chang, to‘zon”, deb izohlaydi /DLT. III. 140/. Dostonda: Yo‘rtib tulpor to‘q otdi G‘450G‘.

Dostonlarda saqlanib qolgan qadimgi turkiy so‘zlar, o‘zining polisemantik xususiyatlari bilan ham tarixiy ahamiyatga ega. Xususan, quyidagi so‘zlar buning yaqqol dalili bo‘la oladi:

1. Yugruk/yuguruk. M.Koshg‘ariyning izohiga ko‘ra, bu so‘z qadimgi turkiy tilda ikki xil ma‘no ifodalashga xizmat qilgan: 1. jygyrk at – poygada o‘zib ketadigan ot; 2. jygyrk bilga - o‘g‘uzlar bilag‘on, donishmand, ziyrak va fozil kishilarni jyrpyk bilga deganlar /DLT. I. 52/. Turkiy tillarda: yugruk at va yuguruk kishi - chopqir ot, chaqqon, tez yuruvchi kishi /Bud. I. 380/. Dostonda ham so‘zning mazkur ma‘nolari saqlanib qolgan bo‘lib, ular quyidagilar misolida ko‘zga tashlanadi: 1) ot va tulpor leksemalarining epiteti sifatida chopqir ma‘nosini ifodalaydi: Yo‘lda qoldi ne bir yugruk tulporlar /267/; 2) ot va tulpor sifatlanuvchilarning tushirilishi natijasida yuguruk so‘zining o‘zi chopqir ot ma‘nosini ifoda etadi: O‘zim tengi ne bir yugruklar bor edi /267/; 3) baxshi so‘zining epiteti sifatida fozil, bilag‘on, chechan ma‘nosini anglatadi: Bir avoza bo‘ldi o‘zbek eliga, “Hech erda yo‘q bunday yugruk baxshi” deb /47. V/; 4) juft so‘zning komponenti sifatida chopqir, epchil, chaqqon kishilar obrazini umumlashtiradi: ...yaxshi-yomon, yugruk-chobon, qiz bilan juvon, ... go‘yoki odam qolmay tomoshaga chiqdi /23/.

Shuningdek, dostonlarda yugruk so‘zining qayd etilgan ma‘nolari a) otlarga nisbatan: chopqir (96), uchqur (334), churra (265) singari sinonim sifatlovchilar vositasida; b) shaxslarning aqliy faoliyatiga nisbatan: bilgir (65), chechan (214), so‘zamolG‘ donishmand kabi sinonimlar; v) jismoniy faoliyatiga nisbatan: chaqqon (57), epchil (351), chopchon (15) /chopson (506) singari sinonimlar vositasida ham ifoda etiladi. Bu sinonimlardan chopchon // chopson hozirgi o‘zbek adabiy tilida o‘z aksini topmagan bo‘lib, tarixan turkiy tillarda chopson-tez, to‘xtovsiz, bir zumda ma‘nosida qo‘llangan (Rad.III. 1927.)

Dostonlarda bu so‘zning quyidagi ma‘nolarini qayd etish mumkin: a) epchil, chaqqon ma‘nosida: ...erligimni, o‘tkirigimni, chopchon-epchilligimni ko‘rsatib qo‘yay (8); b) tez, darrov, bir zumda ma‘nosida: Avazxon biz bilan juda yaxshi, meni tashlab ketmaydi, (men uni) tez-chopchon ko‘ndirib qo‘yaman (15).

2. El so‘zi. Qadimgi turkiy manbalarda: el – yurt, mamlakat; urug‘, qabila, xalq; kelishuv, do‘stlashuv kabi ma‘nolarda qo‘llangan (DTS. 168.) Turkiy tillarda ham xuddi shunday

ma'nolarda qayd etiladi (Bud.I. 203-204). Dostonda: a) yurt, mamlakat, vatan ma'nosida: O'z elimda bozorim bor, kantim bor (229); b) xalq, urug', elat ma'nosida: Elim bor, xalqim bor, vallamatim bor (229); v) do'st ma'nosida: El ekanin, yov ekanin bilmadim (254).

3. To'sh so'zi. Qadimgi turkiy tush - ro'para, qarama-qarshi tomon; teng, bir xil G'odta kishi joq saja tush tejni - hozir senga teng kishi yo'q (DTS. 590). Turkiy tillarda ham xuddi shunday ma'noda uchraydi (Bud.I. 394-395). Alisher Navoiy asarlarida ham to'shG'tush - tomon, taraf, ro'para ma'nosini anglatadi. (NAL. 621). Dostonda: a) ro'para, qarama-qarshi tomon ma'nosida: Ot qo'ying kallar to'sh-to'shidan (558, II); b) tengdosh, bir xil yoshdagi kishi ma'nosida: Tanib bilib so'ylash tengi-to'shingi (389, II). M.Sheralievning yozishicha, "Kitobi Dada Qo'rqu" asarida ham o'z aksini topgan tej tush hozirgi turkiy tillardagi ot yasovchi - dosh affiksining eskirgan shaklidir» (Шералиев, 1975: 87-89).

Darhaqiqat, hozirgi o'zbek tilidagi tengdosh so'zining qadimgi turkiy manbalarda tush tej va anij tushi (DLT. III. 138) tarzida birgalikda hamda yakka qo'llanishi, dostonlarda mazkur so'zning teng-to'sh kabi juft so'z tarkibida uchrashi, ularning asrlar mobaynida grammatikalizatsiyalashishi jarayonidan dalolat beradi.

Bundan tashqari, dostonlarda ko'krak ma'nosida qo'llangan to'sh so'zi, dostonlar nashrida yuqorida keltirilgan to'sh so'zi bilan omograf qiyofada keltirilgan bo'lib, ular aslida o' va u fonemalarining qattiq, yumshoqligi asosida farqlangan paronimlar bo'lgan. Chunki qadimgi turkiy tilga doir manbalarda bu so'zlar tosh - ko'krak (DTS. 582) va tush (DTS. 590) tarzida farqlanadi. Dostonlarda ko'krak ma'nosidagi to'sh so'zi quyidagicha o'z aksini topadi: Yolg'izini bosib opti to'shiga (373).

III. Fonetik shakli o'xshash, biroq semantik jihatdan farqlanuvchi so'zlar.

Qadimgi turkiy manbalar va dostonlarda fonetik jihatdan mushtarak bo'lgan ba'zi so'zlar mazmuniga ko'ra farqlanadi. Bunday farqlarning yuzaga kelishida qadimgi turkiy so'zlarning keyingi asrlar mobaynida turlicha yangi ma'no kasb etishi muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Xususan, ular quyidagi so'zlarning ma'no tarmoqlanishi misolida ko'zga tashlanadi:

Baxshi so'zi qadimgi turkiy manbalarda: baqshi 1) budda ruhoniysi; 2) bilimdon, fozil kishi; 3G' ustoz, murabbiy (DTS. 82); turkiy tillarda ularning fonetik qonuniyatlariga mos ravishda baqsho' /baqso'/ baxsho' singari variantlarda qo'llanilgan bo'lib, quyidagi ma'nolarga ega bo'lgan: 1) budda ruhoniysi; 2) kotib; 3)ustoz, murabbiy; 4)karomatchi, folbin; 5)sayyor qo'shiqchi, baxshi; 6)davolavchi-qushnoch kabilar (Rad. IV. 1445, 1446). Navoiy asarlarida baxshi-kotib, mirzo, yozuvchi ma'nosida uchraydi (NAL. 99).

Keltirilgan dalillardan ko'rinadiki, til tarixida baxshi dastlab, budda manaxi, ruhoniysi ma'nosiga ega bo'lib, ruhoniylarning turlicha faoliyati, jamiyatda tutgan o'rni mavqeidagi o'zaro o'xshashliklar so'zning semantik tadrijiga asos bo'lgan. Nazarimizda, bu o'xshashliklar quyidagilarda ko'zga tashlanadi: 1) budda ruhoniysi - o'z davrining bilimdon, tajribali va e'tiborga sazovor kishisi sifatida ustoz, murabbiy ma'nosining yuzaga kelishiga asos bo'lgan; 2) ziyoli, savodli kishilari sifatida kotib, mirzo so'zlariga sinonimik ma'no kasb etgan; 3) ruhoniylarning g'ayritabiiy kuchlar, insu-jinlar bilan muloqatga kirisha oladigan shaxs sifatida tasavvur etilishi, folbin, karomatchi va irim-sirimlar bilan davolovchi qushnoch, tabib ma'nolarida qo'llanishiga asos bo'lgan; 4) turli diniy udumlarni, duolarni ijro etish qobiliyatiga ko'ra esa, xalq qo'shiqchilari, dostonchilariga nisbatan ham qo'llagan. Islomgacha bo'lgan shamanlik va budda ruhoniylari faoliyatiga xos bu udum elementlari, qirg'iz, shuningdek, o'zbek xalqlarida doira, g'ijjak, qo'buz va tayoq yoki xivich vositasida yovuz ruhlari, insu-jinlarni haydovchi qushnochlilar, baxshilar faoliyatining hozirgacha ham saqlanib qolganligi misolida ko'zga tashlanadi (Rad. IV. 1445).

Baxshilarning, qayd etilgani singari, iqtidor egalari bo'lganligini tasdiqlovchi dalillar esa, uyg'ur manbalarida uchraydigan quyidagi satrlar misolida ko'zga tashlanadi: sözçi baqşi ata – chechan baxshi ota (DTS. 82).

Ang so'zi. Qadimgi turkiy manbalarda: aň- qush (DTS. 46). Eski o'zbek va boshqa turkiy tillarda: aň – umuman, ovlanadigan qush va hayvon; usmonli turk tilida: aň -it bolasi va har qanday yosh hayvon (Bud. I. 103). Navoiy asarlarida ham ang – ovlanadigan hayvon va ov ma'nosida qo'llangan (NAL. 50). Dostonlarda so'zning ang/ong shakllari ham, turkiy tillarda bo'lgani kabi, umumiy ma'noda qo'llangan: Mergan otar suvsiz cho'lning ongini (281). yoki, Yuzta angning go'shtini eb ... (518. II).

Bitik so'zi. Qadimgi turkiy manbalarda bitik – kitob, yozuv, tumor kabi ma'nolarda qo'llangan (DLT. I. 365) Turkiy tillarda mazkur ma'nolardan tashqari, bitik so'zi taqdir ma'nosida ham uchraydi (Bud. I. 242). Navoiy asarlarida bitik - maktub, xat, yozuv singari ma'nolarda uchraydi (NAL. 121). Mazkur so'z dostonlarda taqdir ma'nosida uchraydi: Taqdir-bitik meni Avazga qarab burgan ekan (428).

Bulardan tashqari, dostonlarda qo'llangan quyidagi so'zlar ham qadimgi turkiy manbalardan semantik jihatdan farqlanadi: ko'mak-yordam (112), qadimgi turkiy tilda: kömak-qo'riqchi, kuzatuvchi (DTS. 326); uzuk-ingichka, xipcha (339) qadimgi turkiy tilda: üzük – uzilgan, uzuq (DTS. 630); cher-g'am, azob (10), qadimgi turkiy tilda: çer – ichki tiqin, ich qotishi (DTS. 144); cher-g'ov, to'siq (416), qadimgi turkiy tilda: çer - ro'para, qarshi tomon (DTS. 144).

IV. Qadimgi turkiy o'zaklar asosida yasalgan so'zlar.

Chug'ul. Qadimgi turkiy manbalarda so'zning chög'iG'G'chüg'i shakli, baqiriq, janjal, tortishuv ma'nosida qo'llangan: chög'i qöpdi – janjal ko'tardi (DTS. 152). Turkiy tillarda mazkur o'zak asosida yasalgan chög'ulG'chug'ul so'zi ayg'oqchi; g'iybatchi, shikoyatchi, alamzada singari ma'nolarni ifodalaydi (Rad. III. 2014) Navoiy asarlarida chug'ul-chaqimchi, g'iybatchi, ig'vogar ma'nosini ifoda etadi (NAL. 685). Dostonlarda ham bu so'z xuddi shunday ma'noda uchraydi: ... ko'p buzmakor, chug'ul, dilozor yomon odam edi (8).

So'qqi. Qadimgi turkiy manbalarda so'zning söq shakli, zarb bilan urmoq, ushatmoq, maydalamoq, ezmoq ma'nolarini ifoda etgan (DTS. 508). Mazkur o'zak turkiy tillarda, xususan, tatar: söq, usmonli turk: soq, oltoy: sög'u, eski o'zbek: sög' shakllarida qo'llangan va zarb bilan urmoq, yashirib qo'ymoq, o'rmoq, to'qimoq, qoqmoq, kesmoq, tishlamoq singari ma'nolarga ega bo'lgan (Bud. I. 710). Dostonlarda so'q o'zagining zarba ma'nosidagi so'qqi yasama shakli qo'llangan: Shu so'qqini ko'targan ul, Er yigitning nori bo'ldi (348). Shuningdek, dostonlarda so'q o'zagi asosida yasalgan so'g'ishmak fe'li ham mavjud bo'lib, bu so'z qadimgi turkiy manbalarda söqiş shakliga ega bo'lgan va yuzlashmoq, to'qnashmoq, jang qilmoq ma'nolarini ifoda etgan (DTS. 509). Turkiy tillarda: so'g'ish-jang, janjal; qozoq tilida: so'g'ush kishi-jangchi, so'g'uchan-tezlovchi, janjal qo'zg'atuvchi va jangchi ma'nolarini ifoda etadi (Bud. I. 710). Dostonlarda so'g'ushmak jang qilmoq ma'nosida qo'llangan: Ko'ngli savash-so'g'ushmak (51).

Angni(moq). Qadimgi turkiy manbalarda aňdi - ta'qib qildi, poyladi ma'nosida qo'llangan bo'lib, kontekstda quyidagicha uchraydi: ag'çi kejikni aňdidi - ovchi kiyikni poyladi (DTS. 47). «Devoni lug'otit turk» asarida aňdidi - hiyla qildi (DLT. I. 302). Turkiy tillarda: aňdimaq - poylamoq (Rad. I. 146); so'zning aňimaq shakli, eshitmoq ma'nosini ifoda etadi (Bud. I. 104). Navoiy asarlarida angdimoq/angnimoq-poylamoq, eshitmoq ma'nolarida qo'llangan (NAL. 50). Dostonlarda so'zning quyidagi variantlari ta'qib qilmoq, poylamoq ma'nolarini ifoda etadi: 1. Gulshanbog'da Oftoboyning kanizlari angib turib edi (I. 59). 2. Bobo Avazxonni pishakday angnib yurib edi (245).

Misollardan ko‘rinadiki, tarixan an‘di/an‘i/an‘ni singari fonetik variantlarda qo‘llangan so‘z, semantik jihatdan ko‘rish, eshitish asosida idrok etish bilan aloqadorligiga ko‘ra qadimgi va hozirgi turkiy tillarda keng qo‘llanilib kelinayotgan an‘G‘ong-aql, idrok ma‘nosidagi o‘zak bilan aloqadordir. Dostonlarda mazkur o‘zak asosida yasalgan quyidagi kabi yasama so‘zlarni ham uchratish mumkin: Ang‘ishlamoq-toqatsizlanmoq, anglash, sezish asosida sabrsizlanish holatini obrazli tasvirlash maqsadida shaxsga nisbatan qo‘llaniladi: Yoshlar turar ang‘ishlab, Bersa deb, o‘lanni boshlab (342). Ang‘ishlamoq fe‘li boshqa bir o‘rinda otlarga nisbatan qo‘llangan holda, ularning sezish orqali yuzaga keladigan harakatini, ya‘ni gijinglash harakatini ifoda etadi: Alqarday ang‘ishlab, necha turli yo‘rg‘alashlarni boshlab (216). Shuningdek, on/ong so‘zining turlicha yasovchi qo‘shimchalar bilan shakllanishi, dostonlarda qo‘llangan angqib ketmoq - o‘zini ongli ravishda idora qilolmagan holda to‘g‘ri kelgan tomonga yugurib ketmoq /454/ hamda angqaymoq, angraymoq (328) - hushsiz qotib qolmoq, hushsizlanmoq ma‘nosidagi turlicha ruhiy holatlarni ifodalovchi lug‘aviy birliklar misolida ham ko‘zga tashlanadi.

Xullas, o‘zbek xalq dostonlarida til tarixining qadimgi turkiy bosqichidanoq me‘yoriylik kasb etgan bu kabi so‘zlar salmoqli o‘rin egallaydi. Ularning kattagina qismi tarixiy-etimologik jihatdan umumturkiy asosga ega bo‘lib, ular qadimdanoq turkiy etnik guruhlar o‘rtasida o‘zaro kuchli ta‘sirga asoslangan epik ijod jarayonidan ham dalolat beradi. Aynan ana shu epik ijod jarayoni asosida shakllangan lingvofolkloristik me‘yorlar yozuvning kashf etilishi bilan yaratila boshlagan yozma manbalarda ham izchil davom ettiriladi (Рахмонов, 1989: 143-247).

Xalq dostonlari va umuman, folklor janrlari qadimdanoq bevosita xalq tiliga asoslangan va asrlar mobaynida bu an‘ana izchil davom etib kelgan. Shuning uchun qadimiy turkiy manbalar bilan mushtarak bo‘lgan lug‘aviy birliklar o‘rtasida tarixiy-dialektal so‘zlar ham kuzatiladi. Nazarimizda, bunday so‘zlarning qadimgi turkiy yozma manbalarga kirib borish sabablarini, yozma badiiy ijodning dastlabki bosqichlarida folklor tilining kuchli ta‘sir etish darajasida taraqqiy etganligi bilan ham izohlash mumkin. Biroq, til tarixining keyingi bosqichida (XX asr boshlarida) jonli tilga xos eng sara unsurlarning qat‘iy qonuniyatlarga asoslangan yozma til vositasida tanlanishi va tilning yozuv talabiga mos ravishda tartibga solib borilishi, adabiy tilning taraqqiy etishida folklor janrlari ishtirokini birmuncha zaiflashib qolishiga olib kelgan. Natijada folklor manbalari uchun asos bo‘lib xizmat qilgan jonli so‘zlashuv tiliga xos ko‘pchilik unsurlar hozirgi adabiy tilga nisbatan lahja maqomiga ega bo‘lgan. Shuning uchun ham dostonlar leksikasidan o‘rin olgan lug‘aviy birliklar faqat tarixiylik (diaxroniya) nuqtayi nazaridagina adabiy til me‘yorlarini aks ettiradi. Zamonaviy tilga munosabati nuqtayi nazaridan bu so‘zlarning aksariyat qismi, yo iste‘mol doirasi chegaralangan, yoki passiv lug‘aviy birliklar sifatida baholanadi.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси, III қисм. – Тошкент, 1999.
2. Зарифов Қ.Т. Ўзбек халқ дostonларининг тарихий асослари бўйича текширишлар //Пўлкан шоир... – Тошкент, 1976, 65-67 бетлар.
3. Ишаев А. Халқ дostonлари лексикасига оид кузатишлар //ЎТА, 1970, № 5, 56-63-бетлар.
4. Рахмонов Н. «Култегин» ёдномасининг поэтикаси// Ўлмас обидалар – Тошкент, 1989, 143-247- бетлар.
5. Шералиев М.Ш. О несостоятельных этимологиях некоторых слов и аффиксов тюркских языков // СТ, 1975, №1, С. 87-89.
6. Эргаш Жуманбулбул ўғли. Булбул тароналари. 3-жилд. «Хушкелди», «Кундуз билан Юлдуз». – Тошкент, 1972.
7. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент, 1981.

FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA LİRİK ƏSƏRLƏRİN İFADƏLİ OXUSUNUN TƏŞKİLİ

Simuzər ƏLİYEVƏ,
Azərbaycan dövlət pedaqoji universiteti,
Filologiya üzrə Fəlsəfə doktoru, baş müəllim,
E-mail: simuzeraliyeva1957@mail.ru

ANNOTASIYA

Cəmiyyətimizin, gənclərimizin inkişafında nitq, yazı və oxu əsas meyarlardan sayılır. Uç göstəricinin reallaşması cəmiyyətin işıqlı gələcəyə olan yoludur. Hər bir vətəndaş bu xüsusiyyətləri özündə aşılamalıdır. Yerindən, dilindən asılı olmayaraq nitq səlis, anlamlı, sadə və ifadəli olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər istənilən anda, istənilən yerdə və dildə insanın cəmiyyətdə tutduğu mövqeni açıqlayır. Bu baxımdan ifadəli nitq, ifadəli oxu tərzii böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətdə bu xarakterlərə malik vətəndaş yetirmək müəllimlərin öndə olan vəzifələrindən biridir. Bildiyimiz kimi, dünyagörüşünün artması, hərtərəfli inkişaf etməsi dil və ədəbiyyat dərslərinin əsas meyarlarından biridir. Ədəbiyyat fənninin tədrisində də bu amil əsas götürülür.

Səviyyəli nitqin yaranmasında ifadəli oxunu rolu böyükdür. İfadəli oxu vasitəsilə ifadə mövzusunda, növündən asılı olmayaraq elə ustalıqla çıxış etməlidir ki, dinləyici və tamaşaçı məzmununda bəhs edilən mühütu yaşasın. Bunun üçündə bədii qiraətin rolu böyükdür. Bədii əsərin ifadəli oxusunda səs və nitq bölməsində nitq texnikası vərdişlərinin (tələffüs, səs, diksiya) tərbiyəsi, səsin məlahətliyi, mütəhər-rikliyi, qücu, ucalıq, tembr, orfoepik normalara düzgün riayət etmək xüsusilə vacibdir. Bundan əlavə məntiqi oxu vərdişlərinin aşılmasında məntiqi ifadəlilik vasitələri; məntiqi vurğu məntiqi, fasilə, məntiqi melodiya, mətnaltı məna, eləcə də ifa zamanı auditoriya ilə bədii əsərin təqdimində nitqin təsirliliyini, emosional – obrazlı ifasını da artırır.

Acar sözlər: ifadəli oxu, vərdiş, intonasiya, asılı olmaq, məntiqi, ustalıq, məlahətlik, nitq, məna, təqdimat.

ОРГАНИЗАЦИЯ ЭКСПРЕССИВНОГО ЧТЕНИЯ ЛИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ОБРАЗЦАХ ФОЛЬКЛОРА

Симузер АЛИЕВА,
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет,
доктор филологических наук, старший преподаватель,
E-mail: simuzeraliyeva1957@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Речь, письменность и чтение являются основными критериями в развитии нашего общества и молодежи. Реализация трех индикаторов – это путь к светлому будущему для общества. Каждый гражданин должен воспитывать в себе эти качества. Каждый гражданин должен воспитывать в себе эти качества. Независимо от места и языка речь должна быть беглой, осмысленной, простой и выразительной. Эти характеры раскрывают положение человека в обществе в любое время, в любом месте и на любом языке. С этой точки зрения выразительная речь и стиль чтения имеют большое значение. Воспитание граждан с такими характерами в обществе является одной из основных обязанностей педагогов. Как известно, одним из основных критериев изучения языка и литературы является расширение мировоззрения и всестороннее развитие. Этот фактор также берется за основу при изучении

предмета литературы. Роль выразительного чтения в формировании уровневой речи велика. Читатель должен прочитать часть текста с таким умением, чтобы слушатель смог прожить эту литературную часть независимо от ее вида. В этом роль художественного чтения велика. Особенно важно развивать навыки речевой техники (произношение, голос, дикция), соблюдать приятность, динамичность, силу, громкость, тембр, орфоэпические нормы голоса на голосовых и речевых частях при выразительном чтении. Кроме того, средства логической выразительности в привитии навыка логического чтения; логическое ударение, логическая пауза, логическая мелодия, подтекстовое значение, а также предъявление художественной части со зрителем во время выступления повышают эффективность речевого, эмоционально-образного исполнения.

Ключевые слова: выразительное чтение, привычка, интонация, зависимость, логика, мастерство, красноречие, речь, смысл, презентация.

ORGANIZATION OF EXPRESSIVE READING OF LYRIC WORKS BASED ON FOLKLORE EXAMPLES

Simuzer ALIYEVA,

Azerbaijan State Pedagogical University,

Doctor of Philosophy in Philology, Senior Lecturer,

E-mail: simuzeraliyeva1957@mail.ru

ANNOTATION

Speech, writing and reading are the main criteria in the developing of our society and youth. Realization of the three indicators is the way to a brighter future for society. Every citizen should cultivate these qualities on himself. Speech should be fluent, meaningful, simple and expressive regardless of the place and language. These characters reveal the position of a person in society at any time, in any place and in any language. From this point of view, expressive speech and reading style are the great importance. Educate citizens with such characters in society is one of the main duties of teachers. As we know, one of the main criteria for the exploring of language and literature is increasing the worldview and all-round developing. This factor is also taken as a basis in the exploring of the literature subject. The role of expressive reading is great in the formation of the speech level. Reader should be read the part of text with such skill, that listeners are able to live these literary part regardless of the kind. In this, the role of literary reading is great. It is especially important developing the skills of speech technology (pronunciation, voice, diction), observing pleasantness, dynamism, strength, loudness, timbre, orthoepic norms of voice on voice and speech parts during expressively reading. In addition, the means of logical expressiveness in instilling a logical reading skill; logical stress, logical pause, logical melody, subtext meaning, as well as the presentation of the literary part with the audience during performance, increase the effectiveness of speech, emotional – figurative performance.

Key words: expressive reading, habit, intonation, dependence, logic, mastery, charmness, speech, meaning, presentation.

Giriş: Yerindən, dilindən asılı olmayaraq nitq səlis, anlamlı, sadə və ifadəli olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər istənilən anda, istənilən yerdə və dildə insanın cəmiyyətdə tutduğu mövqeni açıqlayır. Bu baxımdan ifadəli nitq, ifadəli oxu tərzii böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətdə bu xarakterlərə malik vətəndaş yetimək müəllimlərin öndə olan vəzifələrindən biridir. Bildiyimiz

kimi, dünyagörüşünün artması, hərtərəfli inkişaf etməsi dil və ədəbiyyat dərslərinin əsas meyarlarından biridir. Ədəbiyyat fənninin tədrisində də bu amil əsas götürülür.

Səviyyəli nitqin yaranmasında ifadəli oxunu rolu böyükdür. İfadəli oxu vasitəsilə ifaçı mövzundan, növündən asılı olmayaraq elə ustalıqla çıxış etməlidir ki, dinləyici və tamaşaçı məzmununda bəhs edilən mühütü yaşasın.

İfadəli oxunun orta məktəbdə şagirdlərin, ali məktəbdə tələbələrin, gənclərin təhsilində, tərbiyəsində və dünyagörüşünün, intellektual səviyyəsinin hərtərəfli inkişafında böyük rolu var. İfadəli oxu bir fənn kimi orta və ali məktəblərdə tədris olunur. Bu fənnin özünəməxsus məqsəd və vəzifələri var. İfadəli oxu fənnin məqsədi tələbələrdə ifaçılıq bacarığının və vərdişlərinin formalaşdırmaqdır. Bu fənnin vəzifələrini isə aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

Tələbələrə oxu sənətinin əsaslarını mənimsətmək;

Tələbələrin bədii inkişafına kömək etmək;

Səslənən bədii sözə məhəbbət tərbiyə etmək;

Tələbələrdə ifalara həqiqi meyarlarla qiymət vermək bacarığını formalaşdırmaq;(SH)

Azərbaycanda ifadəli oxu sənətinin tarixi mənbələri Qədim və orta əsrlərdə söz sənətinə, ifadəli oxuya münasibətdə özünü biruzə vermişdir. Belə ki, XIX əsrdən etibarən yeni tipli təhsil ocaqlarında, XX əsr məktəb proqramlarında, eləcə də, XXI əsrdə fənn kurikulumlarının tətbiqi yeni nəsillə ədəbiyyat dərslərinin tətbiqi ilə əlaqədar ifadəli oxu xüsusi bir mövqeyə malik olmuşdur. Bədii əsərin ifadəli oxusunda səs və nitq bölməsində nitq texnikası vərdişlərinin (tələffüz, səs, diksiya) tərbiyəsi, səsin məlahətliliyi, mütəhərrikliliyi, qücu, ucalıq, tembr, orfoepik normalara düzgün riayət etmək xüsusilə vacibdir. Bundan əlavə məntiqi oxu vərdişlərinin aşılmasında məntiqi ifadəlilik vasitələri; məntiqi vurğu məntiqi fasilə, məntiqi melodiya, mətnaltı məna, eləcə də ifa zamanı auditoriya ilə əlaqənin – ünsiyyətin yaranması bədii əsərin təqdimində nitqin təsirliyinin yaranması bədii əsərin təqdimində nitqin təsirliyini, emosional – obrazlı ifasını da artırır.

Bədii əsərlərin ifadəli oxu bacarıqlarının aşılması üçün ifaçı ifa edəcəyi materialı oxucuya gözəl, bədii, düzgün şəkildə çatdırmaq üçün əvvəlcədən özü təhlil edir, sanki əsərdəki hadisələrin iştirakçısına çevrilərək hiss-həyəcanını emosional – obrazlı ifası ilə dinləyiciyə çatdırır.

Bədii əsərin gözəl ifasının dinləyiciyə gözəl çatdırılması üçün təhlil zamanı aşağıdakı qaydalara riayət edilməlidir:

1. Əsərin məzmununun mənimsənilməsi üzrə iş.
2. Əsərin təhlili üzrə iş.
3. Xüsusi təhlil üzrə iş.
4. Mətnin səslənən sözlə ifadə edilməsi mərhələləri üzrə iş.

Məlumdur ki, bədii əsərlər quruluşca nəsr, nəzm və dram əsərlərinə bölünürlər. İfaçılıq təhlilinin tələbləri ədəbi növlərin demək olar ki, hamısına eyni ilə tətbiq edilir. Sadəcə olaraq bu fərq onların quruluşlarında təhlil zamanı tələb olunan bəzi xüsusiyyətlərdən ibarətdir (Məsələn, nəsr əsərlərində təhkiyə, dram əsərlərində remarka və s.).

Bu işdə biz lirik əsərlərin ifadəli oxusunun mənimsənilməsində bir neçə folklor nümunəsinə və müasir dövrdə şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnərək öz əsərlərində onun müxtəlif növlərinə müraciət edən sənətkarların əsərlərinə müraciət edəcəyik.

Gəzdim daği-aranı,

Seçdim ağdan qaranı,

Vətən viran olsa da,

Cənnət gördüm oranı.

(Bayatılar, 1960: 157).

Bağçamızda bar olsun,
Heyva olsun, nar olsun,
Sən ayaq aç, gəz, dolan.
Düşmən görsün, xar olsun.

(Məmmədova, 2018: 56)

“Koroğlu” dastanından (səh 60.) :

“Nə məlulsan”
Keçə dövrən belə qalmaz,
Sağ ol, könül, nə məlulsan?!
Dəlilərim salam almaz,
Sağ ol, könül, nə məlulsan?!
***

Geydiyim igid kürküdü,
Dünya Süleyman mülküdü,
Dövlət ki, var, əl çirkidi,
Sağ ol, könül, nə məlulsan?!
***

Koroğluyam deyim sənə,
Od tutub alışdı sinə,
Aşıqlığın bəsdə mənə,
Sağ ol, könül, nə məlulsan?!

Göründüyü kimi, lirik əsərlər sırasına daxil olan bu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin (bayatı, gəraylı) məzmununa nəzər salsaq burada lirik qəhrəmanın hissi, həyacanı, düşüncəsi, xalqı üçün mübarizliyinin şahidi olur. Lakin, lirik şeirdə ifadə olunanların təsəvvür edilməsi fərqli şəkildə çərçəyə edir. Yəni hər bir ifaçı bu parçaları çox hallarda özününkü kimi ifadə edir. Məsələn epik əsərlərin oxusunda əhvalatlar, hadisələr bir-biri ilə əlaqəli şəkildə ifaçının gözü qarşısında kino lenti kimi canlanır. Amma lirik şeirlərin ifasında ifaçı yalnız ayrı-ayrı obraz və detalları görür. Bütün bunları təsəvvüründə canlandıraraq sanki özünükləşdirir və dinləyiciyə ötürür. Bununla da həm ifaçı, həm də dinləyici əsərin məzmunundan xəbərdar olur:

Dedim: Qulac nədir? – Dedi: Qolumdu,
Dedim : Uzaq nədir? – Dedi: Yolumdu,
Dedim: Əmrə kimdir? – Dedi: Qulumdu,
Dedim: Gəlin gedək, söylədi: – Yox, yox!
(Əfəndiyev, 2010: 102)

***

Salam verib bir məclisə varanda,
Yaxşı əyləş, yaxşı otur, yaxşı dur.
Dindirəndə kəlmə-kəlmə cavab ver.
Görən desin: bərəkəllah yaxşıdır.

Məlumdur ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri xalq tərəfindən yaradılaraq, ağızdan – ağıza keçəcək, illərin sınağına sinə gərərək müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu ədəbi folklor nümunələrini yaşatmaq, gənc nəsəyə çatdırmaq, dünya durduqca yaşatmaq biz müəllimlərin,

ədəbiyyat sevrələrin borcudur. Bunun üçün də istər orta məktəblərdə, istərsə də ali təhsil ocaqlarında bu nümunələri tədris etmək lazımdır.

Orta məktəb və ali təhsil ocaqlarında ifadəli oxu fənni ilə bağlı tədris proqramlarında xüsusi saatlar ayrılır. Bu dərslər isə gələcəkdə şagirdlərin, tələbələrin gözəl bədii əsər ifaçısı olmasında, mükəmməl natiq kimi yetişməsində xüsusi rol oynayır və gözəl bədii qiraət ustalarının yetişməsinə səbəb olur.

Yuxarıda təqdim etdiyimiz nümunələr xalqımızın şifahi şəkildə yaratdığı sənət əsərləridir. Bu əsərləri ifaçılar, bədii qiraət ustaları dinləyiciyə çatdırılıb, onun ruhuna hopdurmaq üçün oxu sənətinin əsaslarına yiyələnmişdir. İlk növbədə əsəri ifa edəcək ifaçı özü əsəri dərinləndirib dərk etməli, qəlbən əsərin içinə daxil olaraq onu özünkiləşdirməlidir. Bunun üçün ifaçılıq təhlilinin bütün mərhələlərini yerinə yetirməlidir.

İfaçı əvvəlcə əsərin məzmununu mənimsəməlidir. Nümunə kimi göstərdiyimiz bayatı, qoşma, layla, ustadnamə kimi deyim – duyumların məzmununa diqqət etsək onların məzmununun Vətən məhəbbəti, igidlik, ana qayğısı, ağsaqqal nəsihətli mövzuları əhatə etdiyini görə bilərik.

Bu lirik parçaların öyrənilməsində tanış olmayan sözlərə, bədii ifadə vasitələrinə, əsərdə hansı hiss və düşüncələrin oyanmasını nəzərə almaq lazımdır. İfaçı lirik əsərin məzmununun nədən bəhs etdiyini öyrəndikdən sonra ifaçılıq təhlilinin digər mərhələlərinə keçir.

İkinci mərhələ lirik əsərin ədəbiyyatşünaslıq təhlili üzrə işdir. Bu mərhələdə bir çox məsələlər aydınlaşdırılır. Yəni ifaçı məzmunu tam mənimsədikdən sonra əsərin ideyasını dəqiqləşdirməlidir. Yəni əsərin hansı dövrdə yaranması, əsərdə bu dövrə münasibət – dəxli yoxdur – istər şifahi xalq ədəbiyyatı, istərsə də yazılı ədəbiyyat nümunələrində xalqın və ya müəllifin nə demək istədiyi aydınlaşdırılmalıdır. Deməli əsərin məzmunu ilə ideyası vəhdət təşkil etməlidir. Əgər ifaçı bunu mənimsəyibsə onda əsəri dinləyiciyə təqdim edəcək. Ədəbiyyatşünaslıq təhlilində təkcə bu qeyd edilənlərlə kifayətlənmək olmaz. Lirik şeirlərin təhlilində növ və janr xüsusiyyətləri ilk nəzəri cəlb edənlərdəndir. Lirik əsərlərin ifasında növ janr xüsusiyyətlərinin fərqli olduğu kimi onların ifaçı tərəfindən təqdimatı da müxtəlif formada olur. Məsələn nümunə kimi verilən bayatılarda ifaçı onu elə təqdim etməlidir ki, dinləyicinin, tamaşaçının gözü önündə Vətənin hər hansı bir dövründə viran qalmış yerlərini cənnət kimi canlandırсын, vətənpərvərliyə ruhlandırсын. Yaxud “Koroğlu” dastanından verilən parçada ifaçı Koroğlunun könül üsyanını dinləyiciyə elə təqdim etməlidir ki, tamaşaçının qulağında bir Koroğlu nəbəsi səslənsin. Bu isə ifaçıdan böyük bacarıq və istedad tələb edir. Ədəbiyyatşünaslıq təhlilində lirik şeirlərin hansı vəzndə yaradılması, orfoepik qaydaların düzgün yerinə yetirilməsinə, yəni sözlərin yazılışı ilə ifa tərzindəki fərqləri nəzərə almaq lazımdır.

Qiraət ustasının dinləyiciyə təqdim etdiyi lirik əsərin ifasının gözəl, obrazlı alınması üçün ifaçılıq təhlilinin üçüncü – xüsusi təhlil üzrə işin xüsusiyyətlərini dərinləndirib mənimsəməlidir. Xüsusi təhlilin icrası zamanı ifaçı şeirin hər bəndində təsvir olunanları tamaşaçının, dinləyicinin gözləri qarşısında xəyalı canlandırmağı bacarmalıdır. Bu zaman məzmunun bəlli olduğu kimi şeirin daxili mənası – mətnaltı məna müəyyənləşdirilir.

Geydiyən igid kürküdü,
Dünya Süleyman mülküdü,
Dövlət ki var əl çirkidi,
Sağ ol, könül, nə məlulsan?!

Bu bənddə mətnaltı məna bədii ifadə vasitəsi ustalıqla yazılmışdır. Müəllif hər bəndin ifasında nitq texnikası qaydalarına riayət etməlidir. İfa zamanı səsin, tənəffüzün, diksiyanın şeirin ahənginə uyğun yerli – yerində düzgün işlənməsini məharətlə yerinə yetirməlidir.

İfaçı lirik əsərin ifasında səsin bir sıra keyfiyyətlərini – tempini, ucalığını, qücünü, tonun uçarlığını, məlahətliyini, tembrini, həssaslığını, çevikliyi, mütəhərrikiyi nəzərə almalıdır. İfadəli oxuda mühüm məsələlərdən biri də düzgün tələffüz bacarığı, yəni diksiyadır.

Bu qala daşlı qala,
Cıncıllı daşlı qala,
Qorxuram qərib öləm,
Yar gözü yaşlı qala.

(Məmmədova, 2018: 69).

Lirik əsərin ifası zamanı bədii qiraət ustası əsərin hansı ifa tipində (ictimai – siyasi, danışiq,...) olduğunu bilməli, ifa zamanı məntiqi, psixoloji, ritmik fasilələrdən düzgün istifadə etməlidir.

Dedim: Qulac nədir? – Dedi: Qolumdu,
Dedim: Uzaq nədir? – Dedi: Yolumdu,
Dedim: Əmrah kimdir? – Dedi: Qolumdu,
Dedim: Gəlin gedək, söylədi: – Yox, yox!

Bu bəndin danışiq ifadə tipində olduğunu, sual intonasiyasından, bədii ifadə vasitələrindən, mətnaltı mənadan necə məharətlə istifadə olunduğunun şahidiyik.

Ədəbi əsərlərin növündən, janrından asılı olmayaraq elə bir sənətkar yoxdur ki, onun yaradıcılığında biz şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə olunmasına rast gəlməyək. Bu ənənə klassik sənətkarların, eləcə də müasir dövr yazarlarının yaradıcılığında nəzər diqqəti cəlb edir. Belə sənətkarların çoxunun adını çəkmək olar. Müasir dövrümüzün demək olar ki, ən məhsuldar işləyən, Azərbaycanın hər sahədə inkişafını işıqlandıran, xalqına bağlı, xalqının sevimli qızı ADPUnun istər əməkdaşları, istərsə də tələbələrinin sevimlisi olan Mahirə Nağı qızının yaradıcılığı təqdirə layiqdir. Mahirə Nağı qızı şeirlərini xalq ruhunda, şifahi xalq yaradıcılığından bəhrələnərək yaradır. Onun çox sayda gəraylı, bayatı, qoşmaları bunun bariz nümunəsidir.

Vətəndir

Bu vətən deyilən torpaq deyil ki,
Anamın dizinin yanı – vətəndir.
Başını qoymağa bir sinə varsa,
Ruhuna beşiksə, tam, vətəndir.

***

Dünyanın sirri bir, sualları çox,
Boy verən nə qədər ... cavab verən yox.
Oğlunun, qızının gözü-könlü tox,
Bir ümüd yerinin canı vətəndir.

***

Hər ağla gələnələr yığbala gəlməz,
Haqdan gəlməyəni yığ, bala gəlməz.
Sevənin günahı babala gəlməz,
Ürəyə can verən qanı vətəndir.

***

Kimə doğma dedin, kimə yad dedin,
Nə haray istədin, nə imdad – dedin?
Qürbətə havası verməz dad – dedin,
Adımın hər adı-sanı vətəndir.

***

Qurduğun dünyanın hər daşı – vətən,
Ömrünün, gününün yoldaşı – vətən.
Mahirə demədi, qəm daşı – vətən.
Dərmanın hardadır, hanı-vətəndir.

(Mahirə, 2017).

Göründüyü kimi vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış bu qoşmada lirizm, mətnaltı mənada ifadə olunan vətən sevgisi, uqurla işlədilən bədii ifadə vasi-tələri, sanki musiqi kimi səslənən misralardakı alleterasiya, inversiya və digər ifaçılıq fəaliyyəti üçün xüsusiyyətlər bədii qiraət ustasının dinləyiciyə, tamaşaçıya emosional – obrazlı çatdırmaq üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

Nəticə: Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, folklor nümunələri əsasında ifadəli oxunun orta və ali məktəblərdə tədrisi cəmiyyətimiz, gənclərimiz üçün nitq mədəniyyətinin inkişafına, dünyagörüşünün formalaşmasına, söz ehtiyatının artmasına imkan yaradır.

Iqtiboslar/Сноски/References

1. S.Hüseynoğlu. İfadəli oxunun əsasları. – Bakı, 2009.
2. S.Hüseynoğlu, N.Abdullazadə. İfadəli oxu. – Bakı, 2021.
3. B.Həsənli. N.Abdullazadə. İfadəli oxu. – Bakı, 2015.
4. Mahirə Nağıqızı. Salam olsun. – Bakı, 2020.
5. Ş.Məmmədova. Azərbaycan Uşaq Antologiyası, 3 cildə, I cild. – Bakı, 2018.
6. P.Əfəndiyev. Azərbaycan folklorşünaslığının əsasları. – Bakı, 2010.
7. M.Allahmanlı. Ağlın və yaddaşın dedikləri. – Bakı, 2000.

YUBILYARLARIMIZ

SO‘Z DURLARIN TERMOQDIR ISHI...

Taniqli o‘zbek leksikolog va dialektolog olimi filologiya fanlari doktori, Davlat tilida ish yuritish va malaka oshirish markazining Samarqand bo‘lim rahbari hamda Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida professori Murodqosim Bolbekovich ABDIYEV shu yil 5-sentabrda 60 yoshga to‘ladi.

Murodqosim Bolbekovich Abdiyev 1963-yil 5-sentabrda Jizzax viloyati G‘allaorol tumanida tug‘ilgan. 1985-yilda Alisher Navoiy nomidagi Samarqand davlat universiteti tamomlab, bir muddat Samarqand pedagogika bilim yurtida ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi bo‘lib ishladi. Uning 1987-yildan to shu kungacha bo‘lgan faoliyati Alisher Navoiy (hozirda Sharof Rashidov) nomidagi Samarqand davlat universiteti bilan bog‘liq. U universitetdagi ish faoliyatni taniqli tilshunos, ustoz professor Xudoyberdi Doniyorovning taklifi bilan u kishi tomonidan SamDUda tashkil etilgan “O‘zbek shevalari va folklorini tadqiq etish” laboratoriyasida laborantlikdan boshlab, o‘qituvchi, katta o‘qituvchi, dotsent, professor, fakultet dekani singari lavozimlarda ishladi.

1999-2002-yillarda esa O‘zRFA Samarqand bo‘limida doktoranturani ham o‘tadi. 2019-yilda Turkiyaning Firat universiteti qardosh turkiy lahjalari va adabiyotlari kafedrasida malaka oshirgan. 2020-yildan hozirga qadar Davlat tilida ish yuritish va malaka oshirish markazining Samarqand bo‘limi rahbari hamda SamDU o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida professori lavozimlarida faoliyat yuritib kelmoqda.

Ustoz 1991-yilda “O‘zbek tilida shaxs nomlarining affiksial usul bilan yasalihi” mavzusida nomzodlik, 2005- yilda “Sohaviy leksikaning sistem tahlili (Samarqand viloyati kasb-hunarlarini materiallari asosida) mavzusida doktorlik dissertatsiyalarini muvaffaqiyatli himoya qilgan.

Domla tilshunoslikning so‘z yasalihi, terminologiya, dialektologiya, etnografiya, nutq madaniyati singari sohalarida barakali tadqiqotlar yaratganligini alohida qayd etish lozim. Uning “Sohaviy leksikaning sistem tahlili muammolari” (Toshkent, 2004); “Kasb-korni ifodalovchi shaxs nomlarining yasalihi asoslari” (Toshkent, 2015); “Kasb-hunar leksemalarining yasalihi masalalari” (Turkiya, 2019) singari monografiyalari va ko‘plab ilmiy maqolalari bunga yaqqol dalil bo‘la oladi.

Ustoz tilshunoslikning muhim tarmoqlaridan biri bo‘lgan nutq madaniyati masalalari bilan ham jiddiy shug‘ulanib keladi. Talabalar nutqi nutq odobi, adabiy til me‘yorlari singari masalarga bag‘ishlangan bir qator turkum aqolalari bilan bir qatorda, “O‘qituvchining nutq madaniyati” (Samarqand, 2012), “Nutq madaniyati” (Toshkent, 2014, hamkorlikda) singari o‘quv qo‘llanmalari muallifi ham hisoblanadi.

Dialektologiya va turkiy tillarni o‘rganish va ularni asrash singari masalalar domlaning doimiy diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. Uning o‘zbek shevalariga bag‘ishlangan bir qator monografik xarakterdagi maqolalari hamda “Turkiy tilli xalqlar lingvogeografiyasi” (Toshkent, 2023) risolasi mavjud. Domla jamoatchilik asosida vazirlik huzurida tashkil etilgan “O‘zbek shevashunosligi” markazi raisi o‘rinbosari va muvofiqlashtirish kengash a‘zosi sifatida ham faoliyat olib bormoqda.

Domlaning lug‘atshunoslikka doir “Atamalar lug‘ati” (Samarqand, 1992), “Ruscha-o‘zbekcha lingvistik terminlarning qisqacha lug‘ati” (Samarqand, 2010), “Novvoylik terminlarining izohli lug‘ati” (Toshkent, 2023), “Kulolchilik terminlari izohli lug‘ati” (Toshkent, 2023) singari kitoblari terminologiyamiz taraqqiyotiga munosib hissa bo‘lib qo‘shildi.

Shuningdek, domla ayni paytda 1-442105872 raqamli “Kimyo atamaları izohli lug‘atini yaratish” nomli davlat granti loyihasi ijrochisi sifatida ham ham faol ishtirok etmoqda.

Prof. M.Abdiyevning shu paytgacha 300 ga yaqin ilmiy va ilmiy-uslubiy maqolalari nashr etilgan bolib, ular respublikamiz bilan bir qatorda, Rossiya, Ukraina, Avstriya, Turkiya, Hindiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston singari davlatlarning ilmiy jurnallari hamda ularda o‘tkazilgan xalqaro ilmiy konferensiya materiallarida chop etilgan.

Prof. M.Abdiyev yosh, iqtidorli tadqiqotchilarga ustozlik qilib, hozirgacha uning rahbarligida o‘nga yaqin tadqiqotchi falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasini yoqlagan. U SamDU, QarDU, JizDPU huzuridagi filologiya fanlari bo‘yicha ilmiy daraja beruvchi Ilmiy kengashlar a‘zosi.

U 2020- yilda “Ma’naviyat fidoyisi” ko‘krak nishonini, 2022-yilda Davlat tilini oq‘itishda samaradorlikka erishganligi uchun Vazirlar Mahkamasi Faxriy yorlig‘ini olishga sazovor bo‘lgan.

“Turkologik tadqiqotlar” jurnali jamoasi 40 yildir so‘z durlarini terishni o‘ziga kasb qilib olgan muhtaram turkolog va leksikolog olimimizni tavalludining 60 yilligi bilan qizg‘in qutlab, unga uzoq umr va yangi ilmiy-ijodiy muvaffaqiyatlar tilab qoladi.

BIZNING NASHRLARIMIZ

TEMURIYLAR SIVILIZATSIYASIGA DOIR IZLANISHLAR

Tombuloğlu, Tuba. Temuriylar sivilizatsiyasiga doir izlanishlar. – Samarqand: SamDU nashri, 2023. – 232 bet. ISBN: 978-9943-9250-0-7.

Amir Temur va temuriylar tamadduni, nafaqat, turkiy xalqlar va Islom dunyosida, balki dunyo xalqlari tarixi va madaniyatida muhim o‘rin tutadi. Shu bois asrlar mobaynida dunyo olimlari temuriylar davrining barcha jihatlarini juda katta qiziqish bilan ilmiy tadqiq qilib kelmoqda. Bu borada Yevropa, Osiyo va Amerika

qit’asi olimlari bilan bir qatorda, Turkiya ilmiy muassassalar va olimlarining olib borayotgan ilmiy ishlari diqqatga savovordir. Jumladan, eng nufusli universitetlardan biri bo‘lmish Anqara Yildirim Boyazid universiteti professori, tarix fanlari doktori Tuba Tombuloğlu tomonidan yillar davomida Amir Temur va temuriylar davri madaniyati, san’ati, kitobat va kutubxonolari, saltanatda shaxshoda va malikalari o‘rni, bu davrda ayollarning roli va ular tomonidan amalga oshirilgan ishlar haqida ko‘plab maqolalar e‘lon qilib kelinmoqda. Bu tamaddun haqidagi har qanday mujda o‘zbek olimlari va kitobxoniga zarur bo‘lganligi uchun Turkologiya ilmiy tadqiqot instituti xodimlari tomonidan olimaning 10ta maqolasi o‘zbek tiliga tarjima qilinib, “Temuriylar sivilizatsiyasiga doir izlanishlar” alohida kitob holida nashr qilindi. Kitobda “Boysung‘ur kutubxonasi”, “Temuriylar davlatida ta’lim”, “Sulton Shohruh davrida Hirot iqtisodiyoti”, “Temuriylar davlatida ayol va uning o‘rni” kabi maqolalar o‘rin olgan. Maskur nashr Amir Temur va temuriylar davri ijtimoiy-madaniy hayoti, kitob, kutubxona va ta’lim, iqtisodiy holati va diplomatiyasi oid izlanishlar olib borayotgan tadqiqotchilarga, shuningdek, bu davr tamadduni tarixiga qiziquvchi keng kitobxon ommasiga mo‘ljallangan. Ushbu kitob filologiya fanlari doktori, professor Jo‘liboy Eltazarov mas‘ul muharrirligida SamDU tahririy-nashriyot bo‘limi tomonidan 2023-yil chop etildi.

MAHMUD KOSHG‘ARIYNING “DEVONU LUG‘ATI-T-TURK” ASARIDAGI OLAMNING LISONIY MANZARASI

Boynazarov Zokir. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asaridagi olamning lisoniy manzarasi. – Samarqand: SamDU nashri, 2023. – 152 bet. ISBN: 978-9943-9808-0-8.

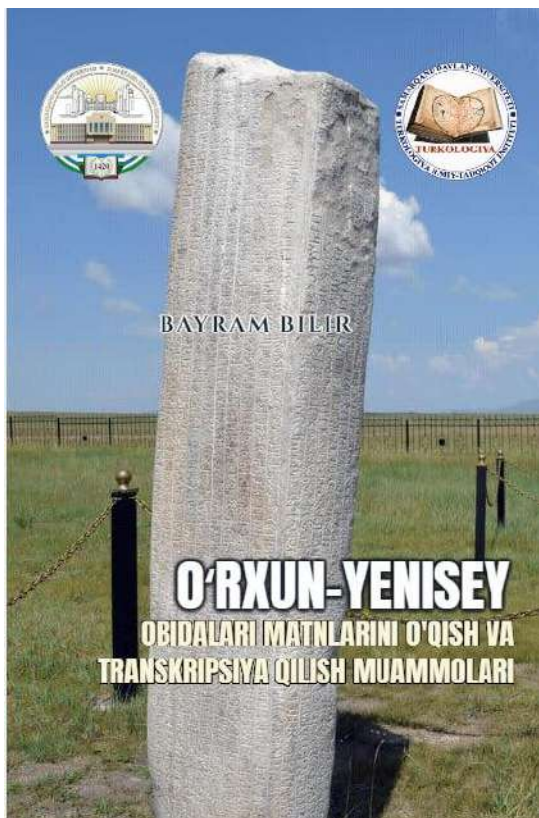

IX-XI asrlarda kechgan Birinchi Renessans davrida turkiy xalqlarning taraqqiy etgan ilmu fani va yuksak madaniyati dunyo sivilizatsiyasida o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Jumladan, o‘sha davrda ijod qilgan buyuk mutafakkir olim Mahmud Koshg‘ariy shaxsi va uning bizgacha yetib kelgan “Devonu lug‘ati-t-turk” asari muhim o‘rin tutadi. Ushbu noyob lingvomadniy obidani zamonaviy tahlil metodlar asosida tadqiq qilish bugungi kun uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu borada Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Turkologiya ilmiy tadqiqot instituti olib borilayotgan ilmiy ishlarning samarasi sifarida filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori Zokir Boynazarov tomonidan “Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asaridagi olamning lisoniy manzarasi” nomli monografiyasi nashr qilindi.

Mazkur monografiya antroposentrik paradigma tamoyillariga tayanib to‘ng‘ich turkologimiz Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida ifodalangan “inson”, “go‘zallik”, “sog‘lik”, “turarjoy” hamda bolalar dunyosining lisoniy manzarasiga oid konseptlarni lingvomadaniy va lingvokognitiv metodlar asosida tadqiq qilishga bag‘ishlangan. Monografiya til materialini zamonaviy tilshunoslikning lingvomadaniy va lingvokognitiv aspektlari tadqiqiga hamda millat va til tarixi, xususan, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asariga qiziquvchi ilmiy izlanuvchilar, magistr va doktoranrlarga mo‘ljallangan. Monografiya filologiya fanlari doktori, professor Jo‘liboy Eltazarov mas‘ul muharrirligida SamDU tahririy-nashriyot bo‘limi tomonidan 2023-yil chop etildi.

O‘RXUN-YENISEY OBIDALARI MATNLARINI O‘QISH VA TRANSKRIPSIYA QILISH MUAMMOLARI

Bilir Bayram. O‘rxun-yenisey obidalari matnlarini o‘qish va transkripsiya qilish muammolari. – Samarqand: SamDU nashri, 2023. – 178 bet. ISBN: 978-9943-9808-2-2.

O‘zbek tilshunosligida transkripsiya masalasi tadqiq qilish doimo dolzarb ahamiyat kasb etib kelgan. O‘tgan asrning 90-yillariga qadar olib borilgan tadqiqotlarda, qadimiy manbalarni o‘qib-o‘rganish va xorijiy til ta‘limida kirill yozuviga asoslangan transkripsiyadan foydalanilgan. Bugungi kunda xalqaro talablar me‘yorida, XFA asosida yaratilgan, o‘zbek tili tabiatiga mos transkripsiya ega bo‘lish zaruriyati mavjud. Turkologiya ilmiy tadqiqot instituti o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori Bayram Bilirning “O‘rxun-Yenisey obidalari matnlarini o‘qish va transkripsiya qilish muammolari” nomli monografiyasi ana shu zaruriyat talabi asosida yozilgan. O‘zbek va jahon tilshunosligida barcha turkiy til va lahjalar uchun bobo til ekanligi e‘tirof etilgan O‘rxun-Yenisey yozuvlari va uning matnlarini ilmiy o‘rganishga bag‘ishlangan ushbu monografiyada, bitigtosh matnlarini o‘qish va yozish uchun zarur bo‘lgan transkripsiya masalasi tadqiq qilingan. Jahonning yigirma uchdan ziyod tilshunos

olimlarining O‘rxun yozuvini talqin qilgan transkripsiyalari o‘zaro qiyosan o‘rganilgan, o‘xshash va farqliliklari aniqlangan hamda XFA (IPA) asosida muqobil transkripsiya yaratish lozimligi tahlil qilingan. Tadqiqotdan “Tilshunoslik nazariyasi”, “Qadimgi turkiy til”, “O‘zbek tili tarixi”, “O‘zbek tilshunosligi tarixi”, “Dialektologiya” kabi fanlardan qo‘shimcha o‘quv va ilmiy adabiyot sifatida foydalanish mumkin. Til tarixi, qadimgi yozma obidalar, sheva va lahjalar bilan qiziquvchi tadqiqotchilarga, oliy o‘quv yurtlari magistr, doktoront, tilshunos-o‘qituvchilarga mo‘ljallangan monografiya filologiya fanlari doktori, professor Eltazarov Jo‘liboy Danaboyevich mas‘ul muharrirligida SamDU tahririy-nashriyot bo‘limi tomonidan 2023-yil chop etildi.

BULLETIN OF THE INTERNATIONAL JOURNAL “TURKOLOGICAL RESEARCH”

In order to implement programs and projects developed to accelerate the relationship envisaged at the summit of the Organization of Turkic States held in Samarkand, as well as to coordinate and highlight the research work carried out in the field of Turkic studies, the International Journal “Turkological Research” at Samarkand State University named after Sharof Rashidov passed the state registration. The journal is intended to publish the results of scientific research in the field of Turkic languages and dialects, the history of linguistic and literary relations of the Turkic peoples of Central Asia, the socio-cultural field. There are such headings as a young researcher, memory and our anniversaries. Articles written in Uzbek, Turkish, Russian, English and all Turkic languages are accepted.

THE JOURNAL PUBLISHES ARTICLES IN THE FOLLOWING AREAS:

- ✓ History of socio-cultural relations of the Turkic peoples;
- ✓ Research of the Turkic World;
- ✓ Dialectology of Turkic languages;
- ✓ Geopolitics of the Turkic World;
- ✓ Folklore Studies;
- ✓ Comparative Linguistics and Literary Studies;
- ✓ Literary Relations and Translation Studies.

CONTACT ADDRESS:

Mailing Address:

140104, University boulevard, 15,
Samarkand, Uzbekistan,

Research Institute of Turkology under
Samarkand State University named after
Sharof Rashidov

Phone:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiyal

Email:

turkologiya.samdu@gmail.com

Website:

<https://samdu.uz/en/pages/Turkology>

REQUIREMENTS FOR ARTICLES:

1. The article is presented on 8-10 pages;
2. Article structure:
  1. The text of the article should be prepared in Times News Roman font, size 14, left: 3 cm, right: 1.5 cm, top and bottom: 2 cm; in A4 format in 1.15 intervals.
  2. The title of the article, surname, name and patronymic of the author (authors) are indicated in full and written in capital letters.
  3. Position, academic title, place of work (study), region, republic, telephone and e-mail address of the author (authors) are indicated in full.
  4. The abstract should consist of a brief content and importance of the article, results.
  5. At the beginning of each article, there should be an annotation in Uzbek, Russian and English.
  6. The abstract should be no more than 120-150 words.
  7. At the bottom of the abstract, 7-10 key words should be given that illuminate the content of the article.
  8. The article should be prepared in the following form:
    - a) Introduction;
    - b) Main part;
    - c) Results and Discussions;
    - d) Conclusions;
    - e) List of literature (References) – in alphabetical order;
    - f) Citations are given in brackets in the form of the author's surname - date of publication - page (Muminov, 2020: 25);
    - g) Figures, drawings, tables, diagrams are designated in Arabic numerals as "Figure". Signs or pointers are placed under the figure, in the next line, in the middle and highlighted in bold.
3. The author(s) are responsible for the scientific validity, reliability and plagiarism of the information and evidence presented in the article;
4. Articles will be considered. The journal publishes only articles recommended by experts;
5. Articles not requested will not be published and will not be returned to the authors;
6. Only 1 article of the author is published in 1 issue of the journal.

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO JURNALNING AXBOROT XATI

Davlatimiz tomonidan olib borilayotgan ijtimoiy-ma’rifiy, ilm- fanni rivojlantirishga qaratilgan siyosat, Turkiy Davlatlar Tashkilotining Samarqandda o‘tkazilgan sammitida ko‘zda tutilgan o‘zaro aloqalarni jadallashtirish bo‘yicha ishlab chiqilgan dastur va loyihalarni amalga oshirish hamda turkologiya sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirish va yoritish maqsadida Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida “**Turkologik tadqiqotlar**” xalqaro jurnali ta’sis etildi. Jurnal turkiy til va shevalar, Markaziy Osiyo turkiy xalqlari lisoniy va adabiy aloqalari tarixi, ijtimoiy-madaniy sohalarda amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalarini e’lon qilishga mo‘ljallangan. Jurnalda *muharrir minbari, tadqiqotlar, ilmiy axborot, taqriz va e’tirof, ilmiy anjuman, yosh tadqiqotchi, xotira, yubilyarlarimiz* kabi ruknlar mavjud. O‘zbek, turk, rus, ingliz va barcha turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi.

JURNAL QUIYIDAGI YO‘NALISHLARDAGI MAQOLALARNI NASHR QILADI:

- ✓ Turkiy xalqlarning ijtimoiy-madaniy aloqalari tarixi;
- ✓ Turk dunyosi tadqiqotlari;
- ✓ Turkiy tillar dialektologiyasi;
- ✓ Turk dunyosi geopolitikasi;
- ✓ Folklorshunoslik;
- ✓ Qiyosiy tilshunoslik va adabiyotshunoshlik;
- ✓ Adabiy aloqalar va tarjimashunoslik.

MUROJAAT UCHUN MANZIL:

Pochta manzili:

140104, Universitet xiyoboni, 15-uy,
Samarqand, O'zbekiston,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti huzuridagi Turkologiya
ilmiy-tadqiqot instituti

Telefon:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiyal

Elektron pocha:

turkologiya.samdu@gmail.com

Veb-sayt:

<https://samdu.uz/uz/pages/Turkology>

MAQOLALARGA QO'YILADIGAN TALABLAR:

- Maqola 8-10 sahifa hajmida taqdim etiladi;
- Maqolaning tarkibiy tuzilishi:
  1. Maqola matni Times News Roman shriftida, 14 kattalikda, chap: 3 sm, o'ng: 1,5 sm, yuqori va quyi: 2 sm; 1,15 intervalda, A4 shaklida tayyorlanishi lozim.
  2. Maqola sarlavhasi, muallif(lar)ning familiyasi, ismi va otasmi to'liq holatda katta harflar bilan yozilishi kerak.
  3. Muallif(lar)ning lavozimi, ilmiy unvoni, ish (o'qish) joylari, viloyat, respublika, telefoni va e-mail adresi to'liq keltirilishi kerak.
  4. Annotatsiya, maqolaning qisqacha mazmun va ahamiyati, natijalardan iborat bo'lishi lozim.
  5. Har bir maqola boshida o'zbek, rus va ingliz tillarida annotatsiya bo'lishi lozim.
  6. Annotatsiya 120-150 so'zdan ko'p bo'lmagan shaklda bo'lishi kerak.
  7. Annotatsiyaning pastki qismida maqola mazmunini yorituvchi 7-10 ta tayanch so'zlar keltirilishi kerak.
  8. Maqola quyidagi shaklda tayyorlanishi kerak:
    - a) Kirish (Introduction);
    - b) Asosiy qism (Main part);
    - c) Natijalar va muhokama (Results and Discussions);
    - d) Xulosalar (Conclusions);
    - e) Adabiyotlar (References) – alifbo tartibida keltiriladi;
    - f) Havola(snoskalar)lar qavsda muallif familiyasi – nashr sanasi – sahifasi (Mo'minov, 2020: 25) shaklida keltiriladi;
    - g) Rasm, chizma, jadval, diagrammalar «Rasm» deb arab raqamlari bilan qayd etiladi. Belgi yoki ishoralar – rasm ostida, keyingi qatorda, o'rtada joylashtiriladi va qoraytirilgan shrift bilan belgilanadi.
- Maqolada keltirilgan ma'lumot va dalillarning ilmiy asoslanganligi, ishonchli va ko'chirmachilik holatlari uchun muallif(lar) mas'uldir;
- Maqolalar ekspertiza qilinadi. Ekspertlar tomonidan tavsiya etilgan maqolalargina jurnalda chop etiladi;
- Tavsiya etilmagan maqolalar chop etilmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi;
- Jurnalning 1 ta sonida muallifning faqat 1 ta maqolasi chop etiladi.

БЮЛЛЕТЕНЬ МЕЖДУНАРОДНОГО ЖУРНАЛА "ТУРКОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ"

В ЖУРНАЛЕ ПУБЛИКУЮТСЯ СТАТЬИ ПО СЛЕДУЮЩИМ НАПРАВЛЕНИЯМ:

- ✓ История социально-культурных отношений тюркских народов;
- ✓ Исследования тюркского мира;
- ✓ Диалектология тюркских языков;
- ✓ Геополитика тюркского мира;
- ✓ Изучение фольклора;
- ✓ Сравнительное языкознание и литературоведение;
- ✓ Литературные отношения и переводоведение.

КОНТАКТНЫЙ АДРЕС:

Почтовый адрес:

140104, Университетский бульвар, 15,
город Самарканд, Узбекистан,

Научно-исследовательский институт
Тюркологии при Самаркандском
Государственном Университете имени
Шарофа Рашидова

Телефон:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

Электронная почта:

turkologiya.samdu@gmail.com

Веб-сайт:

<https://samdu.uz/ru/pages/Turkology>

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ:

- К публикации принимаются статьи объемом 8-10 страниц;
- Структура статьи:
  1. Текст статьи должен быть выполнен шрифтом Times News Roman, размером 14 пунктов, слева: 3 см, справа: 1,5 см, сверху и снизу: 2 см; с межстрочным интервалом 1,15, формат листа А4.
  2. Название статьи, фамилия, имя и отчество автора(ов) должны быть написаны заглавными буквами в полном регистре.
  3. Должность, ученое звание, места работы(учебы), регион, Республика, телефон и адрес электронной почты автора(ов) должны быть указаны полностью.
  4. Аннотация должна состоять из краткого содержания и важности статьи, результатов.
  5. В начале каждой статьи должна быть аннотация на узбекском, русском и английском языках.
  6. Аннотация должна содержать не более 120-150 слов.
  7. Внизу аннотации должно быть 7-10 ключевых слов, освещающих содержание статьи.
  8. Статья должна быть подготовлена в виде:
    - a) Вступление (Introduction);
    - b) Основная часть (Main part);
    - c) Результаты и обсуждение (Results and Discussions);
    - d) Выводы (Conclusions);
    - e) Литература (References) – в алфавитном порядке
    - f) Ссылка(сноски) приводится в скобках в виде фамилии автора – дата публикации – страница (Муминов, 2020: 25);
    - g) Рисунки, чертежи, таблицы, схемы нумеруются арабскими цифрами и обозначаются как «Рисунок». Знаки или указатели размещают под рисунком, в следующей строке, посередине и выделяют жирным шрифтом.
- Автор(ы) несут ответственность за научную обоснованность, достоверность и плагиат информации и доказательств, представленных в статье;
- Статьи рецензируются. В журнале публикуются только статьи, рекомендованные экспертами;
- Нерекондованные статьи не публикуются и не возвращаются авторам;

“TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” DERGİSİNİN BÜLTENİ

Özbekistan Cumhuriyeti devletinin sosyal-eğitimsel ve bilimsel gelişme politikasının başarılı şekilde uygulanmasına yardımcı olmak amacıyla, Semerkant'ta düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatının zirvesinde öngörülen karşılıklı ilişkilerin hızlandırılması için geliştirilen program ve projeleri uygulamak, bilimsel çalışmaları koordine etmek, Türkoloji alanında yürütülen araştırma çalışmaları Şeraf Reşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi, Uluslararası “Türkoloji Araştırmaları” dergisini tescil etmiştir. Dergi, Türk dili ve lehçeleri, Orta Asya Türk topluluklarının dil ve edebiyat ilişkileri tarihi, sosyo-kültürel alanlardaki bilimsel ve araştırma çalışmalarının sonuçlarını yayınlamayı amaçlamaktadır. Dergimizde editör kürsüsü, araştırma, bilim dünyasından, inceleme ve tanıma, bilimsel konferans, genç araştırmacı, hatıra, yıldönümleri gibi sütunlar yer almaktadır. Özbekçe, Türkçe, Rusça, İngilizce ve tüm Türk lehçelerinde yazılmış makaleler kabul edilmektedir.

DERGİ AŞAĞIDAKİ ALANLARDA MAKALELER YAYINLAMAKTADIR:

- ✓ Türk Dünyasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin tarihi;
- ✓ Türk Dünyası araştırmaları;
- ✓ Türk Lehçeleri diyalektolojisi;
- ✓ Türk Dünyasının jeopolitiği;
- ✓ Folklor çalışmaları;
- ✓ Karşılaştırmalı dilbilim ve edebiyat çalışmaları;
- ✓ Edebi ilişkiler ve çeviri çalışmaları.

İLETİŞİM ADRESİ:

Posta adresi:

140104, Üniversite Bulvarı, 15,
Semerkant şehri, Özbekistan, Şeraf Reşidov
adına Semerkant Devlet Üniversitesine
bağlı Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü

Telefon:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya1

E-posta:

turkologiya.samdu@gmail.com

İnternet sitesi:

<https://samdu.uz/uz/pages/Turkology>

MAKALE YAZIM KURALLARI:

- Makale 8-10 sayfada sunulur;
- Makale'nin yapısı:
  1. Makale metni Times New Roman yazı tipinde, 14 punto büyüklükte, sol kenarından 3 cm'lik, sağ kenarından 1,5 cm'lik, üst ve alt kenarından 2 cm'lik boşluk bırakılarak, tek sütün olarak, 1,15 satır aralığında, A4 boyutunda hazırlanmalıdır.
  2. Makalenin başlığı, yazar(lar)ın soyadı, adı ve baba adı tam olarak büyük harflerle yazılmalıdır.
  3. Yazar(lar)ın pozisyonu, akademik ünvanı, çalıştığı (öğrendiği) yer, bölgesi, cumhuriyeti, telefon ve e-posta adresi eksiksiz olarak verilmeli.
  4. Özet, makalenin amacını, önemli bulgularını ve sonuçlarını içermelidir.
  5. Her makalenin başında Özbekçe, Rusça ve İngilizce özet bulunmalıdır.
  6. Özet, 120-150 sözcüğü geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
  7. Özeti alt kısmında makalenin içeriğini tanımlayacak en az 7, en fazla 10 anahtar kelimeye yer verilmelidir.
  8. Makale, aşağıdaki formatda hazırlanmalıdır:
    - a) Giriş (Introduction);
    - b) Ana bölüm (Main part);
    - c) Sonuçlar ve tartışma (Results and Discussions);
    - d) Sonuçlar (Conclusions);
    - e) Kaynakça (References) alfabetik olarak sıralanmalıdır;
    - f) Bağlantılar (dipnotlar) yazarın soyadı - yayın tarihi - sayfa şeklinde parantez içinde verilecektir (Muminov, 2020: 25);
    - g) Resim, çizim, tablo, diyagramlar "Resim" olarak Arap rakamları ile kaydedilir. İşaretler resmin altına, bir sonraki satıra, ortaya yerleştirilir ve koyu yazılır.
- Makalede sunulan bilgi ve kanıtların bilimsel dayanağı, güvenilirliği ve intihalinden yazar(lar) sorumludur.
- Makaleler hakemli olacaktır. Dergide sadece uzmanlar tarafından tavsiye edilen makaleler yayımlanır.
- Talep edilmeyen yazılar yayınlanmayacak ve yazarlarına iade edilmeyecektir.
- Derginin 1 sayısında yazarın sadece 1 makalesi yer alacaktır.

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL
RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL
DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Muharrir: Prof. J.Eltazarov
Musahhih: N. Choriyev
Texnik muharrir: R. Shokirov

ISSN 2992-9229 <https://turkologiya.samdu.uz/>

2023-yil 23-iyulda tahririy-nashriyot bo‘limiga qabul qilindi.
2023-yil 04-avgustda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.
Qog‘oz bichimi 60x84.1/16. «Times New Roman» garniturası.
Offset qog‘ozi. Shartli bosma tabog‘i – 10,25.
Adadi 30 nusxa. Buyurtma № 576

SamDU tahririy-nashriyot bo‘limi bosmaxonasida chop etildi.
140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

